

TANTRIK TEXTS

EDITED BY
ARTHUR AVALON

VOL. II

SHATCHAKRANIRUPANA
AND
PĀDUKĀPANCHAKA

EDITED BY
TĀRĀNĀTHA VIDYĀRATNA

CALCUTTA

SANSKRIT PRESS DEPOSITORY
50, CORNWALLIS STREET

LONDON

LUZAC & CO

46, GREAT RUSSEL STREET, W.C.

1913

INTRODUCTION.

This volume commences with the *Shat-chakra-nirūpana*, of Purnānanda Svāmī which forms the sixth chapter of the hitherto unpublished work of that author entitled *Shrītattvachintāmanī*. The latter is a voluminous treatise in Twenty-five Chapters. The MSS. in the library of the Asiatic Society of Bengal covers some 400 pages of close writing on paper larger than foolscap.

The first Chapter deals with Tattvabodha ; the Second with the necessity of and different modes of *Dīkṣha* ; the Third Chapter gives directions regarding the selection of the place of *Dīkṣha*, *Kūrmmachakra*, *Vāstuyāga* and *Vighnanāshaka Mandala* (danger destroying circle) : also as to the appropriate sacrifices and Mantras of the Devatās to be worshipped in the *Mandala* ; the Fourth Chapter is devoted to the rules relating to the erection of the *Mandapa* ; the Fifth Chapter speaks of the auxiliary Devatās and their places in *Dīkṣha* ; and the rules relating to their *Pūjā* ; of the *kumbha* (jar) ; of the metals to be used in its making and its size and shape.

The sixth chapter of it here published contains a description of the six centres, the so-called *Mūlādhāra*, *Svādīshthāna*, *Manipura*, *Anāhata*, *Vishuddha*, and *Ajnā* Chakras or Lotuses (*padma*) a knowledge of which is essential for the understanding of the Yoga method dealt with in the Tantras. To this work there is a commentary, apparently written by *Kālī-charana*. Though there is no direct statement of such authorship yet the commentaries on the *Shat-chakra* and the *Pādukā-panchaka* are written in the same style, and under v. 43 of the *Shat-chakra* the Commentator says that he has made clear, the matter there referred to in the commentary (which was written by *Kālīcharana*) on the *Pādukā-panchaka-stotra* (*pādukā panchaka stotre spashṭi-krītam*). *Kālīcharana* begins his commentary on

the Pādukāpanchaka by saying that it is composed by himself (Kālīcharanah prakāshayet). To the commentary of Kālīcharana are added notes by the Commentator Shangkara, who appears to have used a text slightly different from that of Kālīcharana. The variant readings have been here noted.

This work and its commentaries are followed by the Pādukā-panchaka with the commentary of Kālīcharana already referred to. The latter is a careful commentator, who has dealt with his subject in a thorough manner but the difficulties of both the text and his commentary are such that the reader will be glad to avail himself of the notes from the third commentary here referred to, by Vishvanātha on the second Patala of the Kaivalya-kalikā Tantra, which, (though so far as I am aware not now available) dealt, in this portion of it with the same subject and much on the same lines as Pūrnānanda's *Shat-chakra*. Rather, it should be said that, as the Kaivalya-kalikā is held to have been an original Tantra, it is not unlikely that Pūrnānanda was indebted to it for his own work. In some matters, Vishvanātha has explained things in his own way, simply and in a manner which goes straight to the point.

The *Shat-chakra* contains fifty fives verses. To these is added another, here numbered 31 (1) and located at the end of the volume which though not noticed, by either Kālīcharana or Shangkara, is given by Baladeva's text.

The work may be conveniently divided into eight sections, namely, (1) verses 1 to 3 which deal with the Nādīs, (2) verses 4 to 13 treating of the Mūlādhāra Padma, (3) verses 14 to 18, which deal with the Svādishtāna, (4) verses 19 to 21 with Manipūra, (5) verses 22 to 27 with Anāhata, (6) verses 28 to 31 with Vishuddha, (7) verses 32 to 38 with Ajnā, (8) verses 39 to 49 with the Sahasrāra, and (9) verses 50 to 54 with the passage of Kundalinī from the Mūlādhāra to Sāhasrāra piercing on her way thither the six chakras—a Tāntrika Yoga process known as *Shat-chakra-bheda* or as some call it Bhūtashuddhi.

It is not necessary to deal further with the subject matter here, as I have, in preparation for publication, an English translation of the text now given. The *Shat-chakra-nirupana* and the *Pādukā-panchaka* with notes of *Kalīcharana* were first published in *Shakābda*, 1778 (A. D. 1858) by the *Suchāru* Press, Cālcutta, under the editorship of the late *Anandachandra Vedāntavāgīsha*. This edition which is rare having been long out of print, has been used in the preparation of this volume. In 1276 (A.D. 1869) another edition of the *Shat-chakra* with the commentary of *Rāmavallabha* was published by *Kālidas Bhattācharyya*, along with the *Pādukā-panchaka* and its commentary by *Kālī-charana*. *Kālīprasanna Vidyāratna* in 1294 (A.D. 1887) published the *Shat-chakra* together with a number of other books on *Yoga*. This edition of the *Shat-chakra* contained the commentary of *Rāma-vallabha* though it is not acknowledged as such by the editor. There have been several other cheap publications on *Yoga* which contain the *Shat-chakra* *nirūpana*. Some are provided with Bengali translations but none with notes. The commentaries of *Vishvanātha* and the notes from *Shangkara* are published for the first time.

CALCUTTA.

ARTHUR AVALON.

January 1913.

षट्चक्रनिरूपणम् ।

कालीचरणकृतया श्लोकार्थपरिकारिखा टीकया शङ्खरकृतया षट्चक्रभेदटिप्पन्या विश्वनाथकृतया षट्चक्रविवृत्याख्यया
टीकया च समेतम् ।

पादुकापञ्चकम् ।

कालीचरणकृतया अमलाख्यटीकया सहितम् ।

श्रीआर्थारेवेलनेन प्रवर्त्तिं पर्यवेक्षितम् ।

श्रीतारानाथविद्यारब्लेन सम्पादितम् ।

कलिकातानगर्यां

संस्कृतयन्त्रे

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्त्तिना सुद्रितम् ।

लण्डनराजधान्यां लुज्याक् एण्ड को कर्तृकैण
प्रकाशितम् ।

कलिकातानगर्यां ३० नं, कर्णश्रीयालिसझौटखसंस्कृतप्रेस-
डिपजिटरीभवने प्राप्त्यम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ:—पं	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ:—पं
सुपस्तिकेयम्	सुपुस्तिकेयम्	१-१४	वृषमं	वृषभं	३८—६
नाटोपरि	नादोपरि	११-१८	विभूषित	विभूषितः	३८-१०
पदे	पाठे	१२-१५	सुसुखसदने	सुसुखसदने	४८—१
राकिनी	राकिणी	१३-११	अतिप्रयत्नः	अतिप्रयत्नः	५५—६
सा देवा	सा देवी	१३-२२	भूलभूतात्	मूलभूतात्	५६—४
कर्णिका	कर्णिका	१४-१६	उम्मनी	उन्मनी	५८-२५
निवास	विलास	१७-११	वज्राख्या-	वज्राख्यां	११२-१६
विद्युच्छेणी	विद्युच्छेणी	१८-२०	नाड़ीमाह	नाड़ीमाह	
तरङ्गिनी	तरङ्गिणी	२०-१४	वैश्यानर	वैश्वानर	१२०-१८
नानादिन्दुः	नादादिन्दुः	२२—६	शाकिन्यथ-	शाकिन्यथे-	१२२-१६
अभिलषितं	अभिलसितं	२७—४	हापि	हापि	
“	“	२७-२२	स मनोन्मनी	स मनोन्मनी	१३१—६
प्रक्षेपोहाम-	प्रक्षेपोहाम-	३२-२४	दुःखजाल-	दुःखजाल-	१४१—६
मश्रियः	श्रियः		सङ्कल	सङ्कुल	
पूर्णन्दुना	पूर्णेन्दुना	३७-२४			

कै० कृष्णाजी गणेश लिख्ये
पुणे ४.
यांच्या ग्रंथसंग्रहांतून.

षट्चक्रनिरूपणम् ।

अथ तन्वानुसारेण षट्चक्रादिक्रमोऽन्तः ।
उच्यते परमानन्दनिर्वाहप्रथमाङ्गुरः ॥ * ॥

॥ ॐ ॥

महायोगज्ञानात् परिचितषडभोजविभवः, स एवान्तस्त्वप्रकटनसमर्थी
न हि परः । बुधश्रेष्ठो ज्येष्ठोऽप्यमिलितकृपानाथकरुणः, षडजान्तस्त्वं
षस्त्रविभवं प्रस्फुटयितुम् ॥ अथ दुःखपङ्गमनं जगदुहिधीर्षुः परमकारुणिकः
पूर्णानन्दस्वामी मुक्तिसम्पादकतत्त्वज्ञानसिद्धये षट्चक्रे कुण्डलिनीयोगं वक्तु-
मिच्छन् साधकावधानाय प्रतिजानीते अथेति । अथानन्तरं स्वकृतश्रीतत्त्व-
चिन्तामण्यां षट्चक्रनिरूपनात् पूर्वप्रदर्शिततत्त्वास्मंकथनानन्तरमित्यर्थः ।
अस्यार्थः परमानन्दनिर्वाहप्रथमाङ्गुरः उच्यते इत्यन्वयः । परमानन्दो ब्रह्म,
“नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतेः । तस्य निर्वाहस्तत्त्वादाल्काररूप-

॥ चें नमः परमदेवतायै ॥

प्रणम्य शैलाधिपकन्यकावाः, पदाभसज्जासनविशुपूज्यम् ।

प्रतन्यते श्रीयुतशङ्करेण, षट्चक्रटीकाख्यसुपस्तिकेयम् ॥

॥ * ॥ अथेत्यादि । यद्यप्यथशब्दो मङ्गलप्रक्षाद्यर्थे वर्तते, तथापि चानन्तर्यार्थं एव अद्यते,
यद्यपन्यीयप्रस्तावस्तत्प्रस्तावस्यानन्तरत्वात् । मङ्गलार्थोऽयमिति केचित् । तन्वानुसारेण
शिवोक्ततन्वीयप्रस्तावानुसारेणेत्यर्थः । षट्चक्रादिक्रमेण उङ्गतो योर्जर्थं इत्यर्थः । अतादिपदेन
सहस्रदलपङ्गादिकसुच्यते । परमानन्दो निरङ्गनस्तस्मिन् यो निर्वाहो ज्ञानप्राप्तिस्तस्य प्रथमा-
ङ्गुर इति यावत् ।

मेरोर्बाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निषस्ते,
 मध्ये नाड़ी सुषुम्ना चितयगुणमयी चन्द्रसूर्याग्निरूपा ।
 धूस्तूरस्मेरपुष्पग्रथिततमवपुः कन्दमध्याच्छिरःस्था,
 वज्ञाख्या मेद्रदेशाच्छिरसि परिगता मध्यमे स्याजज्वलन्ती ॥ १ ॥

निष्पत्तिः तस्मै प्रथमाङ्गुरस्तल्कारणभूतप्रथमप्रकाशमानकर्मस्वरूपः मया
 पूर्णनन्देनोच्यते इत्यर्थः । सोऽङ्गुरः किञ्चूतः ? तत्त्वानुसारेण षट्चक्रादि-
 क्रमोऽन्नत इति तत्त्वानुसारेण तत्त्वमतेन षट्चक्रादीनां मूलाधार-खाधिष्ठान-
 मणिपूरकानाहत-विशुद्धाज्ञाख्यानाम् आदिना तत्त्वम्बन्धिनाडीलिङ्गव्योम-
 पञ्चकशिवशक्तिमेलनादिविधानानुपूर्विकरूपः क्रमः, तच्चिन्तनकुण्डलिन्युत्यापनब्रह्मपद्मगमना-
 गमनशिवशक्तिमेलनादिविधानानुपूर्विकरूपः क्रमः, तेन उङ्गतः प्राप्तः योग-
 साधनाद्यभिन्नः इत्यर्थः । ततश्च तत्त्वविहितषट्चक्रघटितयोगसाधनाभिन्न-
 ब्रह्मसाक्षात्कारादिकारणीभूतकर्मस्वरूपोऽङ्गुरो मक्षा उच्यते इति समुदया-
 नुगततात्पर्यार्थः ॥ * ॥

अथ तादृशवक्ष्यमाणयोगः षट्चक्रनाडीज्ञानं विना न सम्भवतीत्यतः
 प्रथमं तदुपयुक्तनाडी निरूप्यन्ते मेरोरित्यादिविभिः स्त्रीकैः । मेरोर्मेंह-
 दण्डस्य स च दण्डो मूलावधिग्रीवापर्यन्तव्यापकपृष्ठास्थि इति स्फुटी-
 करिष्यामः । तद्वाह्यदेशे शशिमिहिरशिरे इति । शशी चन्द्रः, मिहिरः

(१) मेरोरिति—मेरोर्बह्विःस्थाने शशिमिहिरशिरे इङ्गापिङ्गलाख्ये स्तः इति । सव्यदक्षे
 वामदक्षिणयोः तत्र प्राणयङ्गत्वात् समाहारः । निषस्ते रुप्ते इति यावत् । मध्ये मेरोरिति सम्बन्ध-
 नीयम् । वितयगुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणमयी । वितय इति अवयवार्थे तयट् । यतश्चन्द्र-
 सूर्याग्निरूपा अतस्मितयगुणमयो । कन्दमध्यात् भूलाधारादिति यावत् । शिरःस्था शिरः-
 स्थिता । तदेव धूस्तूरपुष्पस्फुटितस्येव प्रथिततमं प्रकृष्टं प्रसिद्धं वपुर्यस्याः । एतेन—उभयतो
 धूस्तूराकृतिर्द्विसुखीति फलितार्थः । अपरा चास्या मध्ये वज्ञानाम्नी नाड़ी, सा हु मेद्रदेशात्
 शिरसि परिणता सुषुम्नायाः किञ्चित् खर्वा सहस्रदलपङ्कजसुषुम्नास्ययोरुपर्यधोभावेन सम्पुट-
 त्वात् । ज्वलन्ती देवीप्रसाना ।

सूर्यः, शिरा नाड़ी ततश्च चन्द्रसूर्यस्वरूपिणी हे नाड़ी इड़ापिङ्गलाख्ये
सव्यदक्षे वामदक्षिणे निषसे स्थिते इत्यर्थः । तदाह भूतशुद्धितन्त्रे,—

मेरोव्वर्णे इड़ा दक्षे पिङ्गला च स्थिते उभे ॥ इति ॥

अनयोश्चन्द्रसूर्यस्वरूपत्वमाह सम्भोहनतन्त्रे—

वामगाया या इड़ा नाड़ी शुक्ला चन्द्रस्वरूपिणी ।

शक्तिरूपा हि सा देवी साक्षादमृतविग्रहा ॥

दक्षे तु पिङ्गला नाम पुरुषा सूर्यविग्रहा ।

रौद्रात्मिका महादेवी दाढ़िमीकेशरप्रभा ॥ इति ॥

इमे नाड़ी मूलादजुरुपेणाज्ञाचक्रान्तं प्राप्य नासारन्त्रगते ।

तदुक्तं यामले—

इड़ा च पिङ्गला चैव तस्य वामे च दक्षिणे ।

ऋज्वीभूते शिरे ते च वामदक्षिणभेदतः ।

सर्वपद्मानि संवेष्य नासारन्त्रगते शुभे ॥

अत्र “शिरे ते च” इत्यत्र “च”कारो “वा”र्थः, तेन सर्वपद्मानि संवेष्य
“वामदक्षिणभेदतः” वामदक्षिणभेदेन वेणौबन्धक्रमेण सर्वपद्मानि संवेष्य वा
नासारन्त्रगते इत्यर्थः । एतेनानयोः स्थित्यां द्विविधः कल्पो दर्शितः । अन्य-
तानयोर्धनुराकारेण स्थितिरक्ता । तद्यथा—

विद्धि ते धनुराकारे नाड़ीड़ापिङ्गले परे ॥ इति ॥

धनुराकारप्रकारमाह—

या वामसुष्कसम्बन्धा सा श्विष्यत्ती सुषुम्नया ।

दक्षिणं जन्मुमाश्रित्य धनुर्वक्रा हृदि स्थिता ।

वामांशजत्वन्तरगा दक्षिणं नासिकामियात् ॥ इति ॥

जन्मु स्वान्धभुजयोः सन्धिः ।

तथा दक्षिणसुष्कोत्था नासाया वामरन्त्रगा ॥ इति ॥

वामदक्षिणसुष्कोत्थिते ते भ्रूमध्यपर्यन्तं प्राप्य तत्र इड़ापिङ्गलासुषुम्ना-
नाड़ीत्रयाणां त्रिवेणीरूपेण ग्रन्थिभावमापने नासारन्त्रमिलिते इत्यर्थः ।

तदुक्तम्—इडायां यसुना देवी पिङ्गलायां सरस्वती ।

सुषुम्नायां वसेद्गङ्गा तासां योगस्त्विधा भवेत् ॥

सङ्गता ध्वजमूले च विमुक्ता भूवियोगतः ।

त्रिवेणीयोगः सा प्रोक्ता तत्र स्नानं महाफलम् ॥ इति ॥

मध्ये इति भेदरुदण्डमध्यरन्त्रे इत्यर्थः । तदुक्तं—

“भेदमध्ये स्थिता या तु मूलादाब्रह्मरन्त्रे” त्वादि ।

तथा विपुरासारसमुच्चये—“या मुखाधारदण्डान्तरविवरगते” त्वादि ।

अत्र यद्यपि—

मेरोर्बासि स्थिता नाडी इडा चन्द्राभूता शिवे ।

दक्षिणे सूर्यसंयुक्ता पिङ्गला नाम नामतः ।

तद्वाह्ये तु तयोर्मध्ये सुषुम्ना वक्षिसंयुता ॥

इति तत्त्वचूडामणिवचने सुषुम्नाया मेरोर्बाह्नस्थितिः प्रतीयते, तथापि तद्वचनं मतभेदेन, ग्रन्थकारमते तु “सकलसरसिजान् भेदमध्यान्तरस्थान्” इत्युक्तरस्त्रोके षट्पद्मानां भेदमध्यरन्त्रस्थत्वकथनेन तदाधारभूतायाः सुषुम्नाया भेदमध्यरन्त्रस्थत्वम् ।

त्रितयगुणमयीति त्रितयं गुणं सुषुम्ना वज्रा चित्रिणीति रूपभेदेन त्रिसूत्ररूपं तदात्मिकेत्यर्थः । अथवा त्रितयगुणं सुषुम्नादिनाडीत्रयमपेत्य इयमेकीयमेकीयमेकीति त्रितयावर्त्तनं यत्र, सा त्रितयगुणा तत्त्वयीत्यर्थः । यद्वा त्रितयगुणाः सत्त्वरजस्तमोगुणा यस्यां तत्त्वयीत्यर्थः । ततश्च चित्रिणी सत्त्वगुणमयी, वज्रा रजोगुणमयी, सुषुम्ना तमोगुणमयीति । चन्द्रसूर्यान्निरूपेति । चित्रिणी चन्द्ररूपा, तेन शुक्रवर्णा, वज्रिणी सूर्यरूपा, तेन दाढ़ीमोक्तशरप्रभा, सुषुम्ना वक्षिरूपिणी तेन रक्तवर्णा इति । एतत्रिविध्याख्यानप्रमाणमाह सुषुम्नालक्षणमभिधाय भूतशुद्धौ—

तदन्तर्द्वाङ्गुलोऽहं तु वज्राख्या चित्रिणी तथा ।

अतः सुषुम्ना त्रिगुणा ललन्ती ललना यथा ॥

सत्त्वादित्रिगुणाधारा चन्द्रसूर्यान्निरूपिणी ॥ इति ॥

कन्दमध्याच्छिरःस्या इति कन्दः सर्वनाडीनां मूलं तल्लक्षणमाह ।--

गुदात्तु दग्धुलादूर्ध्वं मेद्रात्तु दग्धुलादधः ।

चतुरङ्गुलविस्तारं कन्दमूलं खगाण्डवत् ॥

नाड्यस्तस्मात् समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्तिः ॥ इति ॥

तदूपकन्दमारभ्य शिरःस्या शिरःस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलकर्णिकावर्त्तिद्वादशदलपङ्गजाधःपर्यन्तस्थितेत्यर्थः । “कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं, डादशार्णसरसीरुहं भजे” इति गुरुपादुकास्तोत्रस्मरणात् कुण्डलीविवरकाण्डरूपायाश्चित्रिणीनाड्याः तदवधिकत्वे तदधिकरणसुषुम्नाया अपि तदवधिकत्वम् । अन्यथा सहस्रदलोर्ध्वपर्यन्तस्थायित्वे सहस्रदलपद्मस्य चत्वारिंशत्सूक्ष्मोके “शून्यदेशे प्रकाशमि”त्वनेन शून्यदेशे स्थायित्वानुपपत्तेः । सुषुम्नाहृतत्वे शून्यदेशत्वाभावात् । अत त्रिचित्—“मेरोर्मध्यपृष्ठगतास्तिस्तो नाड्यः प्रकौर्त्तिता” इति निगमतत्त्वसारवचनं प्रमाणं दर्शयित्वा इडापिङ्गलासुषुम्नेति तिसृणां नाडीनां मेरुमध्यस्थितिं वदन्ति । तत्र इडापिङ्गलयोर्मेरुवहिःस्थितिः सर्वतत्त्ववचनसिद्धत्वात् यत्यकारणापि मेरोर्बाह्यप्रदेशे इत्यनेन तयोर्वहिःस्थितिः स्यष्टमुखेनाभिधानाच्च । किञ्च इडापिङ्गलयोर्मेरुमध्यस्थत्वे धनुराकारभङ्ग्या हृदयात् जतु संलग्नत्वं न सम्भवति ।

निगमतत्त्वसारवचने तिस्तो नाड्य इति सुषुम्ना बज्ञा चित्रिणीति तिस्तः, न त्विडापिङ्गलयोस्तदन्तर्भावः । अत्र सुषुम्नाया मूलादिमस्तकपर्यन्तस्थितिप्रकारमाह—

सुषुम्ना चव्यवस्थीव मेरुश्चिष्टा पुरोगता ।

ग्रीवान्तं प्राप्य गलिता तिर्थ्यग्भूता वरानने ।

शङ्खिनीनालमालम्बग्र गता सा ब्रह्मसादनम् ॥ इति ॥

तथान्यत्र—

चापाकारे स्थिते चान्ये सुषुम्ना प्रणवाकृतिः ।

पृष्ठास्थिष्ठुर्णितो भिन्ना तिर्थ्यग्भूता ललाटगा ।

भ्रूमध्ये कुण्डली लग्ना मुखेन ब्रह्मरन्त्रगा ॥ इति ॥

गलिता मेरुदण्डान्निःसृता । तथा दुर्णिटो भिन्ना इत्यस्याप्ययमर्थः ।
एतेन मेरुदण्डस्य ग्रीवापर्यन्तस्थितिः प्रतीयते ।

शङ्खिनीनालमालम्बेगति । शङ्खिनीलक्षणमाह ।

ईश्वर उवाच ।—

सरस्वती कुहुश्वैव सुषुम्नापाश्वयोः स्थिते ।

गान्धारी हस्तिजिह्वा च इडायाः पूर्वपाश्वयोः ॥

तथा—

गान्धारायाः सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता च शङ्खिनी ।

शङ्खिनी नाम सा नाड़ी सव्यकरण्तमिष्ठते ॥

तथान्यत्र—

शङ्खिनी कण्ठविवरात् तिर्थ्यग्भूता ललाटगा ।

चित्रिणीसङ्गताश्चिष्टा यावच्छरसमस्विके ॥ इति ॥

ततश्च सरस्वतीगान्धार्योम्मध्ये कन्दमूलमारभ्य कण्ठपर्यन्तं गता वक्र-
गत्या एकाग्रेण वामकरणरम्भमिलिता, अपराग्रेण मस्तकान्तं प्राप्तेति ।
अत्र केचित्—

पादादिब्रह्मरन्ध्रान्तं यदस्थि कौलकोपमम् ।

चतुर्दशानां लोकानां मेरुदण्डः प्रचक्षते ॥

इति निगमतत्त्वसारवचनं प्रमाणं दर्शयित्वा पदादिब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं मेरु-
दण्डस्य स्थितिमाहस्तच्चिन्त्यम् । यः पृष्ठदण्डः स एव मेरुदण्डस्तस्य मूल-
कन्दादूर्ध्वावधि ग्रीवापर्यन्तस्थितिः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन प्रत्यक्षसिद्धवस्तुनो वचन-
मन्यथा कर्तुं न शक्नोति । किञ्चाखण्डकास्थो मेरुदण्डस्य पादादिस्थितत्वे
पादयोराकुञ्जनप्रसारणादिक्रिया न स्यात्, तस्मान्मूलोदूर्ध्वावधिरेव मेरुदण्डः ।
निगमतत्त्वसारवचनस्य ल्यमर्थः । पादादिब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं शरीरमधिकात्य
यदस्थि कौलकोपमं कौलकवज्ञारकमिति मेद्रदेशान्मूलकन्दादूर्ध्वालोदूर्ध्वावधि ।
तदुक्तं भूतशुद्धौ—

तन्मध्ये इग्नुलोर्दें तु बज्राख्या चित्रिणी तथा ॥ इति ॥ १ ॥

तन्मध्ये चित्रिणी सा प्रणवविलसिता योगिनां योगगम्या,
लूतातन्तूपमेया सकलसरसिजान् मेरुमध्यान्तरस्थान् ।
भित्त्वा देहीप्यते तद्ग्रथनरचनया शुद्धबोधस्वरूपा,
तन्मध्ये ब्रह्मनाड़ी हरमुखकुहरादादिदेवान्तसंस्था ॥ २ ॥

तन्मध्ये इति वज्रामध्ये इत्यर्थः । प्रणवविलसिता आज्ञाचक्रावच्छेदे
तन्मध्ये प्रणवप्रकाशेन प्रकृष्टोहीप्यमाना ; अतएव ग्रन्थकारेण सप्तचिंशत्-
श्लोके “तदनु च नवीनार्कंबहुलप्रकाशं ज्योतिर्बां गगनधरणीमध्यमिलित-
मि”त्युक्तम् । लूतातन्तूपमेया मर्कंटसूत्रतुल्यसूक्ष्मा तद्ग्रथनरचनया भित्त्वा
देहीप्यते इत्यर्थः । यत्तु—

चित्रिणीशून्यविवरे संजाताभ्योरुहाणि षट् ।

तत् पत्रेषु महादेवी भुजङ्गी विहरन्ति च ॥

इति कल्पसूत्रतुर्थकाण्डीयवचनं तत् एकवचनान्तभुजङ्गीकर्चणा वहुवच-
नान्तविहरन्तिक्रियान्वयायोगादमूलम् । समूलत्वेऽपि तस्यायमर्थः—विह-
रन्तौति शिवोक्तत्वात् एकवचनार्थं वहुवचनम् । चित्रिणीरन्ध्रविवरे इति कर-
णार्थविषयाधारे सप्तमी । ततश्च भुजङ्गी कुण्डलिनी महादेवी चित्रिणीशून्ये
चित्रिणीनाड्या मध्यरन्धे यत् विवरम् इतस्ततो वहिर्गमनपथः, तेन पथा
चक्रभेदक्रमेण षड्भ्योरुहाणि संजाता सम्प्राप्ता सती तत्पत्रेषु विहरति दीप्यते
इत्यर्थः । यदा यानि षड्भ्योरुहाणि सुषुम्नान्तराले विहरन्ति प्रकाशन्ते,

(२) तन्मध्ये इति । तन्मध्ये वज्रामध्ये चित्रिणीयाख्यनाड़ी प्रसिद्धत्वेन विलसति । प्रणव इव
विलसिता प्रदीप्ता । योगिनां योगगम्या (अतिसूक्ष्मत्वात्) अतएव लूतातन्तूपमेया ।
सकलसरसिजान् मूलाधारादोन् । मेरुमध्ये सुषुम्नावज्ज्वानाड़ी तयोरन्तरस्थान् मध्यस्थान्-
भित्त्वा तेषां पद्मानां यथनरचनया देहीप्यते भृशं हीमिं कुर्वतीत्यर्थः । एतस्या मध्यवर्त्तिनी
ब्रह्मनाड़ी कन्दस्यहरमुखच्छ्रद्रात् परमशिवान्तरस्थिता मध्ये आश्रिता शुद्धकुङ्गीनां बोधो
ज्ञानं यस्याः ।

विद्युन्मालाविलासा मुनिमनसि लसत्तत्तुरूपा सुसूक्ष्मा,

शुद्धज्ञानप्रबोधा सकलसुखमयी शुद्धबोधस्वभावा ।

ब्रह्मदारं तदास्ये प्रविलसति सुधाधारगम्यप्रदेशं,

ग्रन्थिस्थानं तदेतद्वद्वन्मिति सुषुम्नाख्यनाड्या लपन्ति ॥ ३ ॥

भुजङ्गी चित्रिणीरन्मविवरेण तत्पत्रेषु संजाता संस्थिता सती अनन्तरं सहस्रदले विहरतीति । न तु तद्वचनात् षट्पद्मानां चित्रिणीविवरे स्थितिः प्रतीयते । तन्मध्ये चित्रिणीमध्ये । ब्रह्मनाडीति अत नड़गताविति धातो-नाड्यते गम्यतेऽनया पदव्या इति नाड़ी पदवी, ब्रह्मणो नाड़ीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मनाड़ी ब्रह्मपदवी शब्दब्रह्मरूपायाः कुण्डलिन्याः परमशिवसन्निधि-गमनपथरूपचित्रिणीनाड्यन्तर्गतशून्यभाग इति यावत् । न तु चित्रिणीमध्ये नाड्यन्तरमस्तीति निष्कर्षः । हरसुखकुहरात् स्वयम्भुलिङ्गच्छद्रात् आदिदेवः सहस्रदलकमलकण्ठिकामध्यस्थपरं विन्दुरन्यत् सुगमम् ॥ २ ॥

श्वोकान्तरेण तां विशेषयति विद्युन्मालेति । लसत्तत्तुरूपेति । लसत्ती दीप्यमाना तत्तुरूपिणी अज्ञतत्तुसदृशी कुण्डलिनी यत्र सेव्यर्थः । सकलसुखमयी सर्वानन्दमयीत्यर्थः । शुद्धबोधस्वभावेति शुद्धबोधाय तत्त्व-ज्ञानाय स्वस्य आत्मनो भावो भावना यत्वेत्यर्थः । तदास्ये ब्रह्मनाड्याः आस्ये हरसुखकुहरे ब्रह्मदारं कुण्डलिन्याः शिवसन्निधिगमनाय प्रवेशनिर्गम-पथरूपमित्यर्थः । सुधाधारगम्यप्रदेशमिति । सुधाधारः परमशिवशक्ति-

(३) विद्युन्मालेत्यादि । एतस्या ब्रह्मनाड्या एव विशेषणान्याह, विद्युन्मालेति । विद्युन्मालेव विलासः प्रकाशो यस्याः । सुनिमनसि प्रकाशसूत्रालतत्तुरूपा अतः सूक्ष्मा । शुद्धज्ञानस्य प्रकाशो यस्याः । अतः कलासहितानां सुखमयी, यद्वा सर्वेषां सुखमयी शुद्धभाव एवात्मभावो यस्याः, यद्वा शुद्धभावानां स्वे परमात्मनि भावो ज्ञानं यत् सा तथा । तस्या सुखे ब्रह्मदारं प्रकाशते । अस्तु स्य य आसारः शीकरस्तस्य गम्यप्रदेशो गमनप्रकृतियदाखमिति यावत् । “प्रदेशस्थानमार्गदोः” इति त्रिकाण्डशेषः । तदेतद्वद्वन् सुषुम्नानामनाड्या ग्रन्थिस्थानम् । सुधियो वदन्तीति तत् तथा सहास्यलम्बनं सिलनं तत्रैवेति ॥ [अत्रमते शुद्धभावस्वभावेति पाठः ।]

अथाधारपद्मं सुषुम्नास्यलग्नं
ध्वजाधो गुदोर्धं चतुःशीणपत्रम् ।
अधीवक्त्रमुद्यत्सुवर्णाभवर्णे-
वकारादिसान्तैर्युतं वेदवर्णैः ॥ ४ ॥

सामरस्यनिःस्तामृतधारो गम्यते मूलाधारस्थशिवशक्तिभ्यां लभ्यते येन
द्वारेण तद्वृप्रदेशमित्यर्थः । तदेतदिति तस्य द्वारस्य एतत्समीपवर्त्तिप्रदेशं
सुषुम्नाया ग्रन्थिस्थानं कन्दसुषुम्नयोः सन्धिस्थानं सुषुम्नाया वदनञ्च इति
लपन्ति आगमज्ञा वदन्ति इति समुदायार्थः ॥ ३ ॥ * ॥

नाडीं निरूप्य अङ्गप्रत्यङ्गादिसहितं मूलाधारचक्रं निरूप्यते अथाधार-
पद्ममिति नवभिः श्लोकैः । सुषुम्नास्यलग्नं चतुष्पार्श्वं कन्दसुषुम्नयोः सन्धि-
स्थानसंलग्नपत्रमित्यर्थः । ध्वजाधो गुदोर्धं लिङ्गमूलादधोऽवधि सुषुम्नापर्यन्तं
इत्यर्थः । चतुःशीणपत्रं रक्तवर्णं चतुर्दलम् । वकारादिसान्तैः व श ष स इति
वेदवर्णैर्युतम् । अत्र षट्चक्रेषु पद्मानां दलावच्छेदे दक्षिणावत्तेन वर्णयोग-
श्चिन्तनीयः । तदुक्तं विश्वसारतत्वे—

सर्ववर्णलक्षणं पत्रं पद्मानां परिकौचित्तितम् ।
दक्षिणावत्तयोगेन लिखनं चिन्तयेद्द्विया ॥ इति ॥ ४ ॥

(४) अथाधार इति । नाडीप्रस्तावनानन्तरं षट्पद्मानां यथाक्रमं सूलतः सङ्गतिः कथ्यते ।
अथाधारपद्मं वक्ष्ये इति सम्बन्धः । सुषुम्नाया आस्थे संलग्नं ध्वजाधो गुदशब्दोऽयं गुदखोर्धे
अपानस्थाने तत्पद्मस्थ अवस्थितिः । चतुःशीणपत्रं चत्वारि रक्ताकारपत्राणि यस्य । अधःस्थितं
वक्रं कर्णिकादिर्यस्येति । उद्यतसुवर्णस्य या आभा तस्या इत्र वर्णं यस्य । एवम्भूतैरन्तस्थीय-
वकाराद्यैर्दलैः सकारान्तैश्चतुर्वर्णैर्युतम् । एतेन एतद्वर्णोपलक्षितदलान्तस्य वक्ष्यमाणस्वदलान्त-
रालमध्यवर्त्ति तदभूतवर्णत्वात् ॥

अमुष्मिन् धरायाच्चतुष्कोणचक्रं
समुद्भासि शूलाष्टकैराष्ट्रतं तत् ।
लसत्पीतवर्णं तडित्कोमलाङ्गं
तदङ्के समासे धरायाः स्ववीजम् ॥ ५ ॥

अमुष्मिन् धरायाच्चतुष्कोणचक्रमिति । एतत्पद्मकण्ठिकायां चतुष्कोण-
रूपं पृथ्वीमण्डलं समासे इत्यर्थः । मण्डलं विशेषयति समुद्भासीत्यादिना ।
तस्य मण्डलस्याष्टदिन्शु प्रकाशमानाष्टशूलैर्युक्तं एतमण्डलं पौतवर्णं, स्यष्टमाह ।

मूलाधारे धराचक्रं चतुष्कोणं प्रियम्बद्धे ।

पौतवर्णं परिष्टतच्छाष्टशूलैः कुलाचलैः ॥ इति ॥

शूलैः कौटशैः कुलाचलैरिति कामिन्याः स्तनसट्टशाश्रैरित्यर्थः ।
यदा—कुलाचलैरिति ।

नौलाचलं मन्दरच्च पर्वतं चन्द्रशेखरम् ।

हिमालयं सुवेलच्च मलयच्च सुपर्वतम् ।

चतुष्कोणे वसेहेवि एतत् सप्तकुलाचलम् ॥

इति निर्वाणतन्त्रवचनात् यथा पृथ्वीमध्ये सप्तकुलाचलास्तथाष्टशूलानि
कुलाचलसट्टशानि इति भावः । तदन्ते इति तस्य धरामण्डलस्य अन्ते मध्ये
धरायाः स्ववीजं लकारः समासे । एतद्वीजमपि पौतवर्णं तदृयथा—

वीजं तन्मध्यतश्चैन्द्रं पौतवर्णं चतुर्भूजम् ।

वज्रहस्तं महावाहुमैरावतगजस्थितम् ॥ इति ॥

तेन लसत्पीतवर्णमित्युभयसम्बन्धः ॥ ५ ॥

(५) अमुष्मिन् इति । अमुष्मिन् पद्मे धरायाः षट्यिव्याच्चतुष्कोणावच्छिच्चं चक्रं सम्यक्प्रकारेण
उद्भासितुं शीलं येषां एवम्भूतैरष्टशूलैराष्ट्रतं तच्चक्रं इति श्रीमद्भगवद्भैरवीकलाविर्भूतज्ञाकिन्यादि-
निवासभूतत्वात् । षट्यिव्यादिचक्रानां तत्वाधिष्ठितत्वाच्च मूलाधारादीनां चक्रसंज्ञा प्रतीयते ।
भैरवीचक्रसंस्थितिरित्यादि यामलवचनात् । कौटशं लसत्पीतवर्णं यस्य । विद्युदिव अङ्गं यस्य
तच्चक्रमध्ये षट्यिव्याः स्ववीजमास्ते । साहुस्तारलकार इति ॥

चतुर्व्वाहुभूषं गजेन्द्राधिरूढं
तद्वजे नवीनार्कतुल्यप्रकाशः ।
शिशुः स्थितिकारी लसद्वेदवाहु-
मुखाभ्योजलम्बीश्वतुर्भागमेदः ॥ ६ ॥

धरावीजध्यानमाह चतुरित्यादि । यदेव धरावीजं तदेवैन्द्रवीजमित्य-
विरुद्धम् ।

तद्वजे इति धरावीजस्याङ्के स्थितिकारी ब्रह्मा वसेदित्यन्वयः । तद्वजे
धरावीजस्य विन्दुमध्ये इति बोध्यम् ।

तदुक्तं—

मूलाधारे धरावीजं तद्विन्दौ ब्रह्मणः स्थितिः ।

तद्वजे शिशुरूपस्य गजारूढोऽमराधिपः ॥ इति ॥

शिशुरूपस्य ब्रह्मणः स्थितिरित्यन्वयः ।

तद्वजे धरावीजक्रोडे अमराधिप इति तु मतान्तरम् ।

स्वमते धरावीजैन्द्रवीजयोरभेदात् “मन्त्राणा देवता प्रीक्ता देवता मन्त्र-
रूपिणी” इति वचनाच्च तयोरभेदवर्णनम् ।

निर्वाणतत्त्वे—

ऐन्द्रवीजं वरारोहे लिङ्गस्य वामदेशके ।

सुसिंडं ब्रह्मसदनं नादोपरि सुसुन्दरम् ।

तत्रैव निवसेद्ब्रह्मा स्थितिकर्त्ता प्रजापतिः ॥ इति ॥

(६) चतुर्व्वाहुभूषमिति । वीजस्य विशेषणं चत्वारो वाहवो भूषा चलङ्कारा इव यस्य ।
गजेन्द्रं अधिरूढं गत्यर्थाकम्भीकेत्यादिसूक्तवात् कर्त्तरिक्तः । तद्वजे तस्याङ्के वीजाकारमूर्तेरङ्के
प्रातःकालीनसूर्यतुल्यदोम्पः स्थितिकारी शिशुर्विराजते । लसद्वेदवाहु वाहवो यस्य । सुखा-
म्भोजलच्छामोश्वतुर्भागो वेदो यस्य अर्थात् चतुर्मुखविशिष्टब्रह्मा इत्यर्थः । [अत्रमते “चतुर्भागवेद”
इति पाठः ।]

अत्र धरावीजस्योऽर्हे नादोपरि ब्रह्मस्थितिकथने नादोऽर्हे विन्दुमध्ये स्थितिरवगम्यते । लिङ्गस्य वामदेशके इति मतान्तरम् ।

अतएव सारदायां—

आधारांश्च विदुस्तत्र मतभेदादनेकधा । इत्युक्तम् ।

स किञ्च्चूतः? लसद्वेदवाहुरिति । अत्र केचित् ब्रह्मणो हि भुजदर्शनेन लस-
द्वाहुवेदाः सामवेदादयो वाहौ यस्येति व्युत्पत्तिं कृत्वा तदेव संस्थापयन्ति ।
तत्र ब्रह्मणो हस्ताभ्यां वेदधारणस्य कुत्राप्यदर्शनात् । किन्त्वत्र ब्रह्मा चतु-
र्भुजत्वेनैव ध्येयः ।

तथा स्पष्टमाह भूतशुद्धौ—

तदङ्के च चतुर्व्वाहुं रक्तवर्णं शिशुं शिवे ।

चतुर्व्वक्त्रां हंसपृष्ठे ब्रह्मणं विद्धि पार्वति ॥ इति ॥

मुखाम्भोजलक्ष्मीश्वतुर्भागभेदः इति अस्य ब्रह्मणश्वतुर्भिर्भागैर्यै भेदः अवय-
वेषु विशेषः सैव मुखाम्भोजलक्ष्मीरित्यर्थात् ब्रह्मणश्वतुर्भुखत्वमायातम् ।
यदा—मुखे अम्भोजलक्ष्मीर्यस्य तथा चतुर्भिर्भागैः अर्थात् मुखावच्छेदे भेदो
यस्येति विशेषणदयम् । “चतुर्भागवेद” इति पदे अभेदरूपेण पूर्वप्रकारार्थः ।
अत्र ब्रह्मणो हस्तेऽस्त्रानभिधानेऽपि—

दण्डकमण्डलुधरां अक्षसूत्राभयन्तथा ।

ध्यायेत्तां रक्तवर्णांश्च ब्राह्मीं कृष्णाजिनोऽज्ज्वलाम् ॥

इति विश्वसारतन्त्रोक्तब्राह्मीध्याने ब्रह्मशक्तिहस्ते दण्डकमण्डलवक्षसूत्रा-
भयदर्शनादत्रापि तथा कल्पते “यस्य देवस्य यद्गूपं” इत्यादिना सप्तशतीस्तोत्रे
शिवशक्त्योरिकास्तदर्शनात् इति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु—

अभयवरदहस्तं कुण्डिकामक्षमालाम् ।

दधतममलभूषं चिन्तयेदादिमूर्त्तिम् ॥

इति यामलोककम्मालरौयध्यानप्राप्ताभयवरादीनि ध्येयानि । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ६ ॥

वसेदत्र देवी च डाकिन्यभिख्या
लसद्वेदवाहूजज्वला रक्तनेत्रा ।
समानोदितानेकसूर्यप्रकाशा
प्रकाशं वहन्ती सदा शुद्धबुद्धेः ॥ ७ ॥

आधारपद्मे डाकिनीशक्तिस्थितिमाह वसेदिति । अत्र पद्मे डाकिनी नाम्नी देवी वसेदित्यन्वयः । सा किमूता ? सदा सर्वस्मिन् काले शुद्धबुद्धेस्तत्त्वज्ञानस्य प्रकाशं वहन्ती तत्त्वज्ञानसम्पादयित्रीत्यर्थः । तथाच योगाङ्गत्वेनाच तां ध्यात्वा तत्त्वज्ञानमाप्नोति इति भावः । इयं देवी चक्राधिष्ठात्री तदुक्तं— वक्त्रं वशषसोपेतं डाकिन्या समधिष्ठितम् ॥ इति ॥

तथा—

डाकिनी राकिनी चैव लाकिनी काकिनी तथा ।

शाकिनी हाकिनी चैव क्रमात् षट्पद्मजाधिपाः ॥ इति ॥

अस्या ध्यानविशेषमाहान्यत्र—

रक्ताक्षीं रक्तवर्णां पशुजनभयकृत् शूलखट्टाङ्गंहस्तां

वामे खड्गं दधानां चषकमपि सुधापूरितं चैकवक्त्राम् ।

अत्युग्रामुग्रदंष्ट्रामरिकुलमथनीं पायसान्ने प्रसक्तां

मूलाधारेऽमृतार्थं परिवृतवपुषां डाकिनीं चिन्तयेत्ताम् ॥ इति ॥

तथा—

सिन्दूरतिलकोहीसामज्जनाच्छ्रितलोचनाम् ।

कृष्णाम्बरपरीधानां नानाभरणभूषिताम् ॥

(७) वसेदत्रेति । अत्रैव चक्रे डाकिन्यभिख्या नाम यस्याः सा वसेत् । “अभिख्या नामशोभयोः” इत्यमरः । लसद्विः प्रकाशद्विश्चतुर्वाङ्मिरुज्ज्वला रक्ताकारनेत्रा च सा देवी । समानोदितेति ; एककालीनोदितानां अनेकसूर्यानामिव प्रकाश उदयो यस्याः सा तथा । सर्वदा शुद्धबुद्धीनां प्रकाशं वहन्ती परमार्थविषयीमूता सद्वर्णं विभावयन्ती तद्वावाच्चितानां ज्ञानमेव दद्वातीत्यर्थः ।

वज्ञाख्यावक्त्रादेशे विलसति सततं कर्णिकामध्यसंख्यं
कोणं तत् त्रैपुराख्यं तडिदिव विलसत्कोमलं कामरूपम् ।
कन्दपर्णं नाम वायुनिवसति सततं तस्य मध्ये समन्तात्
जीवेशो बन्धुजीवप्रकरमभिहसन् कोटिसूर्यप्रकाशः ॥ ८ ॥

इत्यादि कम्भान्तरोक्ताङ्किनीध्याने प्राप्ते क्षणाख्यरं ध्येयमिति । अत
ब्रह्मादीनां षट्चक्रस्थसकलदेवानां भावभेदेनोर्द्धर्षोवक्त्रोण स्थितिचिन्तनमाह
शक्तानन्दतरङ्गीधृतमायातन्त्रे—
पांचत्युवाच ।

अधोवक्त्रस्थितिस्तुतं अधोभागे कथं भवेत् । इति प्रश्ने,
महादेव उवाच ।

तत्सर्वं पङ्कजं देवि सर्वतोमुखमेव च ।

प्रवृत्तिभावचिन्तायामधोवक्त्राणि चिन्तयेत् ।

निवृत्तिभावमार्गेषु सदैवोर्द्धमुखानि च ॥ इति ॥
अन्यत् सुगमम् ॥ ७ ॥

मूलचक्रकर्णिकायां त्रिकोणं निरूप्यते वज्ञाख्यावक्त्रादेशे इति । सुषुम्नाया
आस्यात् इग्नुलोङ्गे लिङ्गमूलादधो वज्ञावक्त्रम् । तत्तु मूलाधारकमलकर्णिका-
मध्यस्थग्न्हरान्तर्वर्त्तिं तत्र त्रिकोणं विलसति इत्यन्वयः । त्रिकोणं कीटशं ?
त्रैपुराख्यमिति । त्रिकोणगर्भस्थकामवीजघटककारमध्ये त्रिपुरसुन्दर्य-

(८) वज्ञाख्येति । अस्यैव पद्मस्थ कर्णिकामध्यस्थं त्रैपुराख्यं त्रैपुरासम्बन्धीयं त्रैपुरं तदेवाख्या
नाम यस्य । चतुष्कोणं वज्ञाख्यनाद्याः समदेशे प्रकाशते । सर्वदैव विद्युदिव प्रकाशते कोमलं
कामरूपपीठम् । यदा भक्ताभिलाषस्थरूपं तस्य कोणस्य मध्ये समन्ताच्छुद्दिङ्गु सर्वदैव कन्दपर्णं
नाम वायुनिवसति काम एव वायुभूतोऽत्रास्ति इति गुहचरणाः । तेनैव हेतुना जीवात्मनावि-
रक्ताकारः अतो वायुः रूपवानित्यादि सांख्यसिद्धान्तस्मिन् सङ्गच्छते । एनः कीटशः ? कोटि-
सूर्याणां इव प्रकाशो दीप्तिर्यस्येति ।

धिष्ठानात् चैपुराख्यमिति तात्पर्यम् । तदुक्तं शक्तानन्दतरङ्गिणां ककार-
तत्त्वकथनमुपक्रम्य—

तेषां मध्ये स्थिता देवी सुन्दरी परदेवता । इति ।

कोमलं सुस्तिग्धम् । तथा कामरूपं कामं निरूप्यतेऽनुभूयते येन तादृशं
मदनागारात्मकमित्यर्थः । अतएव—

त्रिकोणं तत्तु विज्ञेयं शक्तिपीठं मनोहरम् । इत्युक्तम् ।

एतत् त्रिकोणं धरावीजस्योर्द्देशं तदुक्तं समोहने धरावीजमधिक्षित्य—

रामां ज्येष्ठा तथा रौद्री त्रिरेखा च तदूर्द्धितः । इति ।

तत्त्विकोणमध्ये कन्दर्पवायुस्थितिमाह कन्दर्प इति । समन्तात् त्रिकोण-
व्यापकरूपेणित्यर्थः । जीवेश इति अस्य जीवधारकत्वाज्जीवेश इत्युक्तम् ।
तथा हि—

कन्ददेशे वसेत् प्राणो ह्यपानो गुदमण्डले ।

इत्यादिवचने गुदमण्डलस्थवायोरपानत्वाभिधानात्^१ तादृशगुदमण्डलस्थ-
कन्दर्पवायोरप्यपानांशः । ततश्च—

आपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानञ्च कर्षति ।

रज्जुबङ्गो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्टते पुनः ।

तथा चैतौ विषम्बादे सम्बादे सन्त्यजेदिमस् ॥ इति ॥

विषम्बादे परस्परवैपरीत्यगमने एतौ प्राणापानवायूतथा कर्षकर्षिणौ सम्बादे
अविरोधिगमने इमं देहं सन्त्यजेदित्यर्थकतद्वचने कन्दर्पवान्तरनामकापान-
वायोः प्राणाकर्षकत्वेन देहधारणत्वाज्जीवधारकत्वं प्रतीयते अतो जीवेश
इत्युक्तिरिति भावः । अतएव ग्रन्थकृता दशमस्त्रोके “श्वासोच्छ्वासविभज्जनेन
जगतां जीवो यया धार्यते” इत्यनेन श्वासोच्छ्वासरूपयोः प्राणापानयोर्जीव-
धारकत्वं स्वयमेवोक्तम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

१। “रामा” इत्यल “वामा” इति पाठान्तरम् ।

२। “अपानत्वविधानात्” इति वा पाठः ।

तन्मध्ये लिङ्गरूपी द्रुतकनककलाकोमलः पश्चिमास्यो

ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिशलयाकाररूपः स्वयम्भुः ।

विद्युत्पूर्णेन्दुविम्बप्रकरकरचयस्त्रिग्धसन्तानहासी

काशीवासी विलासी विलसति सरिदावर्त्तरूपप्रकारः ॥ ६ ॥

त्रिकोणमध्ये स्वयम्भुलिङ्गस्थितिमाह तन्मध्य इति । त्रिकोणमध्ये लिङ्गरूपी स्वयम्भुः स्वयम्भुनामकश्चिवलिङ्गं विलसतीत्यन्वयः । द्रुतकनककलाकोमलः तसकाञ्चनावयव इव स्त्रिग्धभाव इत्यर्थः । पश्चिमास्योऽधोसुखः तदुक्तं कालीकुलासृते—

तत्र स्थितो महालिङ्गः स्वयम्भुः सर्वदा सुखी ।

अधोसुखः क्रियावांश्च कामवीजेन चालितः ॥ इति ॥

ज्ञानध्यानप्रकाश इति ज्ञानध्यानाभ्यां प्रकाशो यस्य ताटश इत्यर्थः । तथा च ज्ञानेन निर्गुणरूपप्रकाशः ज्ञानेन सगुणरूपप्रकाशो यस्य स एवायं स्वयम्भुरिति भावः ।

दृष्टान्तेन विशेषयति प्रथमकिशलयाकाररूप इति अचिरीत्यन्नपत्राङ्गुरवत् आकाररूपं यस्य तेन स्थूलमूलात् सूक्ष्माग्रपर्यन्तं चम्पककुसुममध्यस्थितश्चलाकावदुन्नतः श्यामवर्णश्चेत्यर्थः । तदुक्तं शक्तानन्दतरङ्गिण्याम्—

स्वयम्भुलिङ्गं तन्मध्ये सरन्त्रं पश्चिमाननम् ।

ध्यायेच्च परमेश्वानि शिवं श्यामलसुन्दरम् ॥ इति ॥

(६) तन्मध्ये इति । तत्कोणस्य किञ्चित् उपरि लिङ्गरूपी स्वयम्भुः भावरूपेण तिष्ठति । कीदृशः ? द्रुता या कनककला वक्षित्रयीभूता तस्याद्व त्रिकोणलः । पश्चिमास्योऽधोसुखः । ज्ञानध्यानाख्ययोगाभ्यां प्रकाश उदयो यस्य । नवीनपत्रवाकारस्येव रूपं यस्य । विद्युत्पूर्णेन्दुविम्बसमूहानां करवृन्दस्त्रिग्धसमूहस्येव हास्य इव सविशेषो यस्य । तत्स्थानमपि विलसितुं शोलं अस्य सरिदावर्त्तरूपप्रकार आकृतिर्यस्य अतिचञ्चलत्वात् एवम्भूतः सन् विलसति ॥

यत्तु—

मूलाधारे स्मरेद्विष्यं विकोणमतिसुन्दरम् ।

तस्यास्त्रिरेखामानीय अधर्जर्दुव्यवस्थिताम् ।

नीलतोयदमध्यस्थां तडिल्कोटिसमप्रभाम् ॥

इति यामलवचने कुण्डलिन्या नीलतोयदमध्यविशेषणेन स्वयम्भुलिङ्गस्य
नीलवर्णत्वमायातं तन्नीलश्यामयोरेकपर्यायत्वात् विरुद्धम् ।

विद्युत्पूर्णेन्दुविम्बप्रकरकरचयस्त्रिघसन्तानहासीति । विद्युत्पूर्णचन्द्रविम्बयो-
र्धः प्रकृष्टकरः उत्तापरहितकिरणः तत्तुल्यकिरणसमूहेन ऋदुप्रवाहविशिष्ट-
प्रकाशोऽस्यास्तीत्यर्थः । काशीवासी विलासीति अत्र काशीवासतुल्यवास-
विशिष्टः सन् विलासीत्यर्थः तेन यथा काशीवासे सुखं भुनक्ति तददत्तापीति
भावः । अथवा निवास उज्ज्वासः कामप्रफुल्लभाव इति यावत् तदिशिष्ट
इत्यर्थः । “कामवीजेन चालित” इति वचनात् अयं स्वयम्भुः काशीवासी
एतेनास्य विश्वेष्वरत्वं सूचितं इति । सरिदावर्त्तरूपप्रकार इति सरिदावर्त्ते
यद्वृपन्तयकारः ततश्च यथा ऋत्यमाणनदौजले मध्यनिम्नस्तन्मध्ये किञ्चि-
दुन्नतं शङ्खमध्योन्नतवदिति भावः । अयं स्वयम्भुः कामवीजोपरिस्थितः तदाह
कालीकुलासृते—

किञ्चल्कोपरि शृङ्गाटः सरम्भुः सुमनोहरः ।

तत्र स्थितो महालिङ्गः स्वयम्भुः सर्वदा सुखी ।

अधीमुखः क्रियावांश्च कामवीजेन चालितः ॥ इति ।

तथान्यत्र—

पूर्वोक्ता डाकिनी तत्र कर्णिकायां विकोणकम् ।

यन्मध्ये विवरं सूक्ष्मं रक्ताभं कामवीजकम् ।

तत्र स्वयम्भुलिङ्गञ्चाधीमुखालक्तकप्रभम् ॥

इति मतान्तरम् ॥ ८ ॥

तस्योर्ह्वं विस्तत्तुसोहरलसत्त्वूद्भा जगन्मोहिनी
ब्रह्मदारमुखं मुखेन मधुरं संक्षादयन्ती खयम् ।
शङ्खावर्तनिभा नवीनचपलामालाविलासास्पदा
सुप्ता सर्पसमा शिवोपरि लसत्त्वार्हचिह्नताकृतिः ॥ १० ॥
कूजलौ कुलकुण्डलौ च मधुरं मत्तालिमालास्फुटं
वाचः कोमलकाव्यवन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः ।
श्वासोच्छ्वासविभञ्जनेन जगतां जीवो यथा धार्यते
सा मूलास्वजगह्वरे विलसति प्रोहामदीप्तावलिः ॥ ११ ॥

स्वयम्भुलिङ्गे कुण्डलिनौशक्तिस्थितिमाह तस्योर्द्देहे इति हाम्याम् । अनयो-
रथः । यदा कुण्डलिन्या खासोच्छासविभज्जनेन प्रवर्त्तनेन जगतां जीवो
जीवात्मा धार्यते देहावच्छेदे स्थाप्यते सा देवी मत्तालिमालास्फुटं यथा
स्यात्तथाकृतिः एवं वक्ष्यमाणक्रमैर्ब्बाचम् अर्थात् जनयन्ती सती अम्बुज-
गह्वरे मूलाधारकमलकण्ठिकामध्यतिकोणगह्वरे तस्य स्वयम्भुलिङ्गस्योर्द्द्वं-
भागे विलसतीति श्वोकदयस्य विशिष्टान्वितार्थः । विस्तन्तुसोदरलसत्तूक्ष्मा
स्तुणालसूत्रतुल्यसूक्ष्मा इत्यर्थः । जगन्नोहिनौ जगतां मायारूपिणीत्यर्थः ।

(१०) तस्योद्दै इति । तस्य शिवस्य ऊर्ध्वं इत्यर्थः । सूर्यालतन्तुसृष्टिशी शरीरकला यस्याः एवम्भूता सा कृजन्मो कुलकुरुडलिनोति वच्यमाणस्त्रोकेनान्वयः । यतः विस्तन्तुसृष्टिशी अतः सूर्यमा जगतां मोहिनी महाभावायाह्वपेणोत्यर्थः । ब्रह्मद्वारद्वयं सुखेन सुखकमलेन स्वयमेव सञ्चादयन्मो सम्यक्प्रकारेणाच्छादयन्तीत्यर्थः । एतेन असृतवर्त्मसञ्चादनं कृत्वा असृतं पिवतीत्यर्थः । अतः तदसृतसंयोगेन तन्मुखं मधुरं शङ्खस्य वेष्टनाकारतुल्या । नवीनविद्यच्छ्रेणीप्रकाश एव स्यान्म वस्यासृतसृष्टिशीति यावत् । सुप्ता अतः सर्पतुल्या सर्पो हि सुप्ता कुरुडलाकारो भवति । शिवस्योपरि उसृतं प्रकाशत् सार्वतिवृत्तं आकृतिः शरीरं यस्याः ।

(११) कू त्रन्तोति । सा कुरुद्विनी मधुरं यथा स्यात्यथा शब्दं कुर्वतीत्यर्थः । एतेन लब्ध्यन्यात्कशब्दो भवति । तत्र स एव शब्दः करुदतात्वाद्यभिवातेन वर्णात्मकत्वेन परिगणयते दृत्याह

ब्रह्माद्वारसुखं स्वयम्भुलिङ्गच्छद्रं मधुरं मृदु यथा स्यात्था स्वसुखेन संक्षादयति
इत्यर्थः । नवीनचपलामालाविलासास्यदेति सर्वेषां नवीनत्वे प्रकाशाधिक्यदर्श-
नादन्न नवीनोल्लीर्त्तनमधिकप्रकाशप्राप्यर्थम् । ततश्चातिप्रकाशितविद्युम्भालानां
विलासस्य स्थिरतरकौतूहलवासस्यास्यद इत्यर्थात् स्थिरतरातिप्रकाशितविद्युत्स-
मूहप्रकाशतुल्यप्रकाशितवतीति पर्यवसितम् ।

वाक्यजननक्रममाह कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैरिति । कोमल-
काव्यं मृदुशब्दघटितरूपगुणरसादिवर्णनात्मकवाक्यम् । बन्धः पञ्चबन्धाश्वबन्धा-
दिचित्रकाव्यम् । रचना तदतिरिक्तगद्यपद्यात्मकवाक्यम् । भेदस्तेषां विशेषः ।
अतिभेदस्तदितरसंस्कृतप्राकृतवाक्यसमुदायः । तयोर्यः क्रमः शास्त्रव्यवहारानुरू-
परीतिः । तादृशीभीरीतिभिर्वर्चं जनयन्तीति परिष्कृतार्थः । कुण्डलिन्याः
संस्कृतप्राकृतविशेषाविशेषयावद्वाक्यजनयित्रीत्वात् । तदाह सारदायाम्—

भिद्यमानात् पराह्निदोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत् ।

तत्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम् ।

वर्णमनाविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः ॥ इति ॥

गद्यपद्यादीत्यादिपदात् यावद्वाक्यं गृह्णते ।

व्यक्तमाह कादिमते—

स्वाल्मेच्छाशक्तिवातेन प्राणवायुस्वरूपतः ।

मूलाधारे समुत्पन्नः पराख्यो नाद उत्तमः ॥

स एव चोर्द्धतां नीतः स्वाधिष्ठानविजृभितः ।

पश्यन्त्याख्यामवाप्नोति तथैवोर्द्धं शनैः शनैः ॥

अनाहते बुद्धितत्त्वसमेतो मध्यमोऽभिधः ।

तथा तयोरुर्द्धगतो विशुद्धौ करण्ठदेशतः ॥

कोमलकाव्यबन्धग्रथनाया यो सेहो नानाप्रबन्धः गौडी वैद्यर्मी पाञ्चाली कवितारीतिक्रमः तस्य
भेदस्य शङ्खारादिवररसबन्धेन योऽतिभेदस्तदक्रमैः । मन्त्रभङ्गमालेव स्फुटं यथा स्यात्था वाचश्च
कूजल्ली तस्य एव वैखरीत्वम् आयातमिति । यथा हेया च च्वासोच्छासविभङ्गेन जगतां जीवो
धार्यते सा मूलाधारपद्मकुहरे प्रकाशते । प्रोद्धामदीप्तावलिर्यस्याः हीमप्निति भावेन्नः ॥

वैखर्याख्यस्ततः करण्ठशीर्षताल्बोष्ठदन्तगः ।
जिह्वामूलाग्रपृष्ठस्थस्तथा नासाग्रतः क्रमात् ॥
करण्ठताल्बोष्ठकरण्ठः करण्ठौष्ठदयतस्तथा ।
समुत्पन्नान्यच्चराणि क्रमादादिक्कावधि ॥ इति ॥

अलं विस्तरेण । कुरुक्षुलिनौध्यानान्तरमाह अत्यत—
ध्यायेत् कुरुक्षुलिनौं देवौं स्वयम्भुलिङ्गवेष्टनौम् ।
श्यामां सूक्ष्मां स्तृष्टिरूपां स्तृष्टिस्थितिलयालिकाम् ।
विश्वातीतां ज्ञानरूपां चिन्तयेदूर्ज्ववाहिनौम् ॥

तथा—

ध्यायेत् कुरुक्षुलिनौं देवौमिष्टदेवस्वरूपिणौम् ।
सदा श्रीङ्गशवर्णीयां पीनोन्नतपयोधराम् ।
नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।
पूर्णचन्द्रप्रभां रक्तां सदा चञ्चललोचनाम् ॥ इति ॥

रक्तामिति सुन्दरीविषये ज्ञेयमिति शक्तानन्तरज्ञिनौकारः । वस्तुतस्तु
सर्वदेवताविषये एव कुरुक्षुलिनी रक्तवर्णंत्वेन ध्येया न तु श्यामवर्णंत्वेन प्रायः
सर्वतत्वे सर्वसंग्रहे च कुरुक्षुलिन्यास्त्रिहाकारत्वकथनात् ।

श्यामामित्यनेन—

शीतकाले भवेदुष्णा चोषणकाले च शीतला ।
प्रतमकाञ्चनाभासा श्यामा स्त्री परिकीर्तिता ॥

इत्येतद्वचनाक्रान्तत्वं ज्ञापितम् । न तु श्यामवर्णंत्वमतः सर्वशास्त्र-
सामन्जस्यमिति । चक्रमेदनात् पूर्वं ब्रह्मद्वारमध्ये कुरुक्षुलीध्यानमाह
कङ्गालमालिन्याम्—

कोटिचन्द्रप्रतीकाशां परंब्रह्मस्वरूपिणौम् ।
चतुर्भुजां विनेत्राञ्च वराभयकरान्तथा ॥
तथा पुस्तकवीणाञ्च धारिणीं सिंहवाहिनौम् ।
गच्छतीं स्त्रासनं भौमां नानारूपधरालिकाम् ॥ इति ॥ १०-११ ॥

तन्मध्ये परमा कलातिकुशला सूक्ष्मातिसूक्ष्मापरा
नित्यानन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरा ।
ब्रह्मारण्डादिकटाहमेव सकलं यज्ञासया भासते
सेयं श्रीपरमेश्वरी विजयते नित्यप्रबोधोदया ॥ १२ ॥

स्वयम्भुलिङ्गवेष्टिकुण्डलिन्यूर्ध्वे समसूक्ष्मपातन्यादेन दण्डाकारेण लिङ्गाग्र-
पर्यन्तस्थितां परशक्तिमाह तन्मध्ये इति । अस्यार्थः यज्ञासया यस्याः शक्त्या
दीक्षा ब्रह्मारण्डादि तकटाहश्च भासते प्रकाशते सेयं श्रीपरमेश्वरी तन्मध्ये
स्वयम्भुलिङ्गे कुण्डलिनीवेष्टनोर्ध्वे विजयते सर्वान् वशवर्त्तिनः क्षत्वा तिष्ठती-
त्वर्थः । सा किञ्चत् ? परमा अघटनघटनपटीयसौ माया कलानादशक्तिरूपा
कुण्डलिन्यमेदशरीरिणी । तदुक्तं शक्तानन्दतरङ्गिण्याम्—
कला कुण्डलिनौ सैव नादशक्तिः शिवोदिता ।

तथान्यत्र—

तस्योपरि मनो ध्यायेत् चिल्लां ई-समाचिताम् ।
प्रदीपकलिकाकारां कुण्डल्यमेदरूपिणीम् ॥ इति ॥

तथा कालिकाश्रुतौ—

तस्याः शिखाया मध्ये तु अध ऊर्ध्वव्यवस्थिताम् ।
स ब्रह्मा स शिवः शूरः स एव परमेश्वरः ॥
स एव विष्णुः स प्राणः स कालाग्निः स चन्द्रमाः ।
इति कुण्डलिनीं ध्यात्वा सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥ इति ॥

(१२) तन्मध्ये इति । तस्याः कुण्डलिन्या मध्ये परमा कला आस्ते परं परमात्मानं भीयते
अनया इति परमा । अत्यर्थं कुशलं यतः सातिकुशला । सूक्ष्मा यतस्तस्या मध्ये परा पश्यन्ती,
मध्यमा वैखरी समाधिरूपा नित्यं चानन्दपरम्परा यस्याः सा तथा । अत्यर्थविद्युन्मालेव लम्पत्
प्रकाशत् दीधितिस्तेजो यस्याः ब्रह्मारण्डस्य आदिकटाहपर्यन्तं यस्याः कलाया भासया सकलं
भासते । यद्वा शरीरस्यापि ब्रह्मारण्डसंज्ञा—“ब्रह्मारण्डे ये गुणाः सन्ति ते हि सन्ति कलेवरे” इति
प्रामाणिकोक्तत्वात् । सेयं श्रीपरमेश्वरी विजयते जयतीत्यर्थः । नित्यज्ञानस्योदयो यतः ।

ध्यात्वैतन्मूलचक्रान्तरविवरलसत्कोटिसूर्यप्रकाशां
वाचामीशो नरेन्द्रः स भवति सहसा सर्वविद्याविनोदी ।
आरोग्यं तस्य नित्यं निरवधि च महानन्दचित्तान्तरात्मा
वाक्यैः काव्यप्रबन्धैः सकालसुरगुरुन् सेवते शुद्धशीलः ॥ १३ ॥

तस्याः शिखाया मध्ये त्रिवलयस्योऽङ्गे व्यवस्थितां परमां कलां नादरूपा-
मित्यर्थः । इति ललितारहस्यकारः । अतिकुशला सृष्टिसम्बाहनयोग्यता-
रूपकौशलवतीत्यर्थः । नित्यानन्दपरम्परेति । नित्यानन्दात् परम्परा पर-
परक्रमसम्बन्धो यस्या इत्यर्थः । ततश्च नित्यानन्दो निर्गुणं ब्रह्म तस्मात्
सगुणाविर्भावः सगुणात् शक्तिः शक्तेनांदः नानाहिन्दुः विन्दोः कुण्डलिनी
कुण्डलिन्यवान्तररूपेयं चिकलेल्येवंप्रकारेण नित्यानन्दपरम्परेति भावः ।
यदा नित्यानन्दपरम्परातिविगलत् पीयूषधाराधरेत्येकविशेषणम् । नित्या-
नन्दात्परम्परया नित्यानन्दात् परं विन्दुः तत्परमाज्ञाचक्रं तत्परं विशुद्धचक्रं
एवं क्रमेण मूलाधारपर्यन्तं अतिविगलन्ती या पीयूषधारा सा ध्नियते गृह्णते
यदा सेत्यर्थः स्यष्टमन्यत् ॥ १२ ॥

मूलाधारे कुण्डलिनीचिन्तनफलमाह ध्यात्वैतदिति । मूलचक्रेति “मूल-
माधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः” इति वचनात् मूलाधारचक्रं तस्यान्तरे
मध्ये यद्विवरं गङ्गरं तस्मिन् लसत्कोटिसूर्यप्रकाशमित्यर्थः । सकालसुरगुरु-
निति । “सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः” इत्यमरीक्ष्या सुरगुरु-
वर्त्तनः गुरुशब्देन सुरश्रेष्ठा ब्रह्मविशुद्धिशिवादयः प्रतीयन्ते । ततश्च तदादि-
देवान् सेवते स्तवादिवाक्यैस्तोषयतीत्यर्थः । स्यष्टमन्यत् ॥ १३ ॥ * ॥

(१३) ध्यात्वैतदिति । एतत् मूलाधारस्य सर्वं ध्यात्वा नरः एवमेवं भवति तत्क्षेणाह—वाचा-
मीशो नरानामिन्द्रदत्त्वः सहसा सर्वविद्याविनोदी च भवति । तस्य नित्यमेव आरोग्यं निरवधि
चहनिंशमेव महानन्द ईश्वरः तच्चिन्नाविशिष्टः अन्तरात्मा यस्य एवं भवतीत्यर्थः । एतत् कीदृशं ?
मूलाधारमध्यप्रकाशं कोटिसूर्यानां प्रकाशो यस्य तत्त्वया । स जनः काव्यप्रबन्धैः वाक्यैः सकाल-
सुरगुरुं शुद्धशीलः सन् सेवते वाक्पतिसङ्गशो भवतीत्यर्थः । [अत यते शुद्धमिति पाठः]

सिन्दूरपूरुचिरारुणपद्ममन्यत्
सौषुम्नमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे ।
अङ्गच्छदैः परिवृतं तडिदाभवर्णै-
वर्णैः सविन्दुलसितैश्च पुरन्दरान्तैः ॥ १४ ॥

तद्यं महावाक्यार्थनिर्णयः । मूलाधारचक्रं चतुर्वलं रक्तवर्णं वशषस
इति खण्डभचतुर्ब्वर्णं युक्तदलकर्णिकायां धरामण्डलं चतुष्कोणं अष्टशूलावतं
पीतवर्णं तन्मध्याधीधरावीजं चतुर्भुजं एरावतारुढं पीतवर्णं वज्रहस्तं चतु-
भुजम् । धरावीजविन्दुमध्ये शिशुरूपब्रह्मा रक्तवर्णः चतुर्भुजः दण्डकमण्ड-
ल्वक्षसूचाभयहस्तः चतुर्भुखः । तल्लिंगिकायां रक्तपद्मोपरि चक्राधिष्ठात्रौ
डाकिनीशक्तिः रक्तवर्णा चतुर्भुजा शूलखद्वाङ्गुखङ्गचषकहस्ता । कर्णिका-
मध्ये विद्युदाकारविकोणं तन्मध्ये कामवायुः कामवीजच्च रक्तवर्णम् । तदुपरि
खयभुलिङ्गः श्यामवर्णः । तस्योऽहं कुण्डलिनीशक्तिः सार्वत्रिवलयाकारा ।
तदूऽहं लिङ्गाये चिकला दण्डाकारेण स्थितेति ॥ इति प्रथमप्रकरणम् ॥ * ॥

मूलाधारचक्रं निरूप्य स्वाधिष्ठानचक्रं निरूपयति सिन्दूरपूरेत्यादि पञ्चभिः ।
प्रथमस्यायमर्थः । ध्वजमूलदेशे लिङ्गमूलस्थाने अन्यत् आधारचक्रभिन्नं
सिन्दूरपूरुचिरारुणपद्मं सिन्दूरस्य पूरणेन यथा मनोहररक्तवर्णं तद्रक्तवर्ण-
पद्मं आस्ते इति क्रियासमाहारेणान्वयः । पद्मं विशेषयति सौषुम्नमध्यघटित-
मिति । सुषुम्नानाडीमध्ये निर्मितं तथा अङ्गच्छदैः परिवृतं षट्पद्मयुक्तम् ।
पुरन्दरान्तैरिति । पुरन्दरो लकारः तदन्तैर्वाद्यैस्तेन वभमयरलेति षड्भिः
तडिदाभवर्णैर्दलवत्परिवृतः तेन दलावच्छेदे वर्णयोगः प्रतीतः । वर्णान्

(१४) सिन्दूरेति । अन्यत् स्वाधिष्ठानाख्यं लिङ्गमूलसमदेशे आस्ते सुषुम्नामध्यघटकीभूतं
सुषुम्नाशब्दात् स्वार्थैऽन् इति केचित् । तदूष्णं वस्तुतसु सुषुम्नाया इदं ब्रह्मनाड्यादि तन्मध्यभूतं
पद्मं तस्येदमित्यर्थं चण्ण कीदृशं सिन्दूरुचिरतया इव अरुणवर्णम् । एनः कीदृशं ? अङ्गच्छदैः
षड्भलैराहतम् । कीदृशः ? तडिदिवाभा वर्णो येषां तथोत्तमैः । पुरन्दरो लकारस्तदन्तैः विन्दुना
परिलितैरेवम्भूतैर्द्वैरित्यर्थः । एतेन वर्णानां सर्वपद्मेषु दलमध्यवर्त्तिलमायातम् ।

तस्यान्तरे प्रविलसद्विशद्प्रकाश-
मम्भोजमण्डलमयो वरुणस्य तस्य ।
अर्द्देन्दुरूपलसितं शरदिन्दुशुभ्रं
वङ्गारवीजममलं मकराधिरूढम् ॥ १५ ॥

विशेषयति सविन्दुलसितैरिति । विन्दुना सह वर्त्तमानः सविन्दवः लसिताः प्रकाशिताः । सविन्दवश्च ते लसिताश्चेति तैरित्यर्थः । ततश्चात्र विशेषविशेषणभावकल्पने विशेषणीभूतविन्दौ लसितत्वकारणत्वम् प्रतीयते । “सुरापः पतती”त्यत्र कर्तृविशेषणसुरापाने पतनकर्तृत्ववदिति । यद्वा विन्दूनां लसितं विन्दुलसितं विन्दुप्रकाशः तेन सह वर्त्तमाणैः वाचैरित्यर्थः ॥ १४ ॥

एतत्पद्मकर्णिकायामम्भोजमण्डलस्थितिमाह तस्यान्तरे इति । तस्य पद्मस्य अन्तरे मध्ये अम्भोजमण्डलम् अम्भोजाकारमण्डलं प्रविलसत् प्रकाशमानम् । तत् किम्भूतं? विशद्प्रकाशं शुक्लवर्णम् । पुनः किम्भूतम्? अर्द्देन्दुरूपलसितम् अर्हचन्द्रयुक्तमित्यर्थः । इदं जलमण्डलं तदाह सारदायाम्—

अम्भोजमम्भसी भूमेश्वतुरस्तं सवज्जकम् । इत्यादि ।

एतमण्डललक्षणमाह राघवभट्टः । अर्हचन्द्रं कृत्वा तदुभयभागे सरोजहयं कुर्यात् तदुक्तमाचार्यैः । अबोपेतार्देन्दुमहिम्बमिति । मण्डलमध्ये वरुणवीजस्थितिमाह अथो इति । तस्येति जलाधिष्ठातृत्वेन प्रसिद्धस्येत्यर्थः । मकराधिरूढमिति । पाशहस्तञ्च तदाह—

(१५) तस्यान्तरे इति । तस्य पद्मस्य मध्ये अम्भसि जातं वरुणस्य मण्डलमास्ते । अथो शब्दः सम्भावनायाम् । कीदृशं? प्रकर्षेण विलसत् निर्मलप्रकाशो यस्य तत्त्वाः । तस्यैव वरुणस्य अर्द्देन्दुरूपेण लसितं मनोज्ञम् अतएव वङ्गारवीजम् अमलं निर्मलशरचन्द्र इव शुभ्रम् । मकराधिरूढं मकरो जन्मुविशेषः ओङ्गार इति ख्यातस्तद्विरूढं कर्त्तरिक्तः, अतएव अम्भोजमण्डलदर्शनात् कमपि भणिपूरे इति शङ्कराचार्यस्त्रोकस्य महीधारे इत्यत्र चानुपर्यन्तः तत्तु तद्वप्तसायिभिः प्रतिध्यातव्यम् । वयन्तु तत्र व्यस्तसमस्ततया व्याख्यां ब्रूमः ॥

तस्याङ्गदेशकलितो हरिरेव पायात्
नीलप्रकाशस्त्वचिरश्रियमादधानः ।
पीताम्बरः प्रथमयौवनगर्वधारी
श्रीवत्सकौसुभधरो धृतवेदवाहुः ॥ १६ ॥

तदन्तर्वारणं वौजं खेतं मकरवाहनम् ।

पाशहस्तं तदर्द्धच्च हरिं श्यामं चतुर्भुजम् ॥ इति ॥

अयं वरुणवीजस्त्ररूपो वकारो यवर्गीयः कुलाकुलचक्रो भूतलिपिमन्त्रे च
तद्वकारस्यैव यत्वर्णत्वेनाभिधानात् । स्यष्टमन्यत ॥ १५ ॥

वरुणवीजस्याङ्गे विष्णुस्थितिमाह तस्याङ्गं इति । अङ्गे वीजमस्तकस्य विन्दु-
मध्ये धरावीजविन्दौ ब्रह्मणः स्थितिदर्शनादत्रापि तथा दृष्टपरिकल्पनान्वयायात्
एवं वक्ष्यमाणं सर्वत्र बोध्यम् । कलितः स्थित इत्यर्थः । नीलप्रकाशस्त्वचिरश्रियमा-
दधान इति । नीलज्योतिषां या मनोज्ञा शोभा तां दधानः इत्यर्थः तेन नील-
तेजः पुञ्जशरीरीति यावत् । श्रीवत्सकौसुभधर इति, तद्वगानमाह गौतमौये—

कौसुभं हृदये रत्नं सूर्यायुतसमप्रभम् ।

तदधी वनमालाच्च चन्द्रायुतसमप्रभाम् ।

कौसुभोङ्गे च श्रीवत्सचन्द्रायुतसमप्रभम् ॥ इति ॥

हरिहस्ते अस्तमाह तत्त्वान्तरे—

पाशहस्तं तदङ्गे च हरिं श्यामं चतुर्भुजम् ।

शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं पीतवाससम् ॥ इति ॥

पाशहस्तं “वरुणम्” इति पूर्वेणान्वयः । अन्यत्र “पीताम्बरं शान्तमूर्तिं
वनमालाविभूषितम्” इति मूलाधारे हंसपृष्ठे ब्रह्मणः स्थितिदर्शनादत्र गरुडो-
परि विष्णुस्थितनीयः ॥ १६ ॥

(१६) तस्याङ्गं इति । तस्य वीजस्य क्रोड्देशलसितः हरिर्विष्णुः त्रिभुवनं पायात् । कौदशः ?
नीलप्रकाशां मनोज्ञां कान्तिस्त्रं आधते । पीतवस्त्रः, प्रथमयौवनगर्वम् उद्देकं धर्तुं शीलसख्य
तथोक्तः । श्रीवत्सचिङ्गं कौसुभञ्ज्ञं दधातीत्यर्थः । धृताचलारो बाह्वो येन स तथा ॥

अत्रैव भाति सततं खलु राकिणी सा
नीलाम्बुजोदरसहोदरकान्तिशोभा ।
नानायुधोद्यतकरैर्लिपिताङ्गलक्ष्मी-
दिव्याम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता ॥ १६ ॥

स्वाधिष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो मनुष्य-
स्तस्याहङ्कारदोषादिकसकलरिपुः क्षीयते तत्क्षणेन ।
योगीशः सोऽपि मोहाङ्गुततिमिरचये भानुतुल्यप्रकाशो-
गद्यैः पद्यैः प्रबन्धैर्विरचयति सुधावाक्यसन्दोहलक्ष्मीः ॥ १८ ॥

एतत्पद्मे राकिणीशक्तिस्थितिमाह । अत्रैवेति स्पष्टम् । राकिणीध्यान-
विशेषमाह—

श्यामां शूलाङ्गहस्तां डमरुकरयुतां तौक्षण्टङ्गं वहन्ती-
मुग्रां रक्तलिनेत्रां कुटिलसविलसहन्तदंश्चप्रभाभिः ।
दीप्तां तां देवदेवीं द्वितयकमलगां रक्तधारैकनासां
शुक्लान्ते सक्तचित्तामभिमतफलदां राकिणीं चिन्तयेत्ताम् ॥

अत पद्मान्तरे राकिण्याः स्थितिदर्शनात् सर्वत्र रक्तपद्मान्तरोपरि षट्-
शक्तीनां स्थितिरिति वीर्यम् ॥ १७ ॥

स्वाधिष्ठानपद्मादिचिन्तनफलमाह स्वाधिष्ठानाख्यमिति । तदुक्तं—
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥ इति ॥

(१७) अत्रैवेति । अत्रैव पद्मे खलु निश्चितं सर्वदेवस्य प्रसिद्धा राकिणी चास्ते । नीलपद्म-
स्तोदरत्नल्यशोभा यस्याः नानास्त्वेणोद्यतकरैः प्रकाशमाना शोभा यस्याः सा तथा । दिव्याम्बरा-
लङ्काराभ्यां भूषिताच्च मत्तं चित्तं यस्याः सा च इति तथा ॥

(१८) स्वाधिष्ठानेति । एतत् स्वाधिष्ठानाख्यं सरसिजं यो सुनीन्द्रश्चिन्तयेत् तस्याहङ्कारादि-
दोषरूपसकलरिपवः ज्ञानप्रतिबन्धकल्पात् शुद्धज्ञानपरिपन्थिनः तत्क्षणेनैव क्षीणा भवन्तीति ।

तस्योऽर्द्धे नाभिमूले दशदललसिते पूर्णमेघप्रकाशे
नीलाम्बोजप्रकाशैरुपहितजठरे डादिफान्तैः सचन्द्रैः ।
ध्यायेद्वैश्वानरस्यारुणमिहिरसमं मण्डलं तत् विकोणं
तद्वाह्ये खस्तिकार्ख्यैस्तिभिरभिलषितं तव वङ्गेः स्ववीजम् ॥१६॥

अहङ्कारदोषादीत्यादिना कामक्रोधादयो गृह्णते तेन कामादिष्ठरिपवः
क्षीयन्ते इत्यर्थः । मोहाङ्गुततिमिरचये इति दुर्निवार्यमोहान्धकारसमूहे
इत्यर्थः । ततश्च मायामोहरूपान्धकारनाशाय ज्ञानरूपसूर्यमाप्नोतीति भावः ।
स्यष्टमन्यत् ॥ १८ ॥

तद्यं महावाक्यार्थनिर्णयः । स्वाधिष्ठानचक्रं सिन्दूरवर्णषड्दलं
तडिदाभसविन्दु वभमयरल इति षड्वर्णयुक्तदलम् । तत्कर्णिकायां मध्य-
स्यलार्द्धचन्द्रयुक्ताष्टदलपद्माकारमम्बोजमण्डलं शुक्लवर्णम् । तन्मध्ये वं इति वरुण-
वीजं मकराधिरूढं पाशहस्तं तत्क्रोडे विशुर्गंरुडोपरिस्थितश्चतुर्भुजः शङ्खचक्र-
गदापद्मधारी पीताम्बरः वनमालाश्रीवक्षकौसुभधारी युवरूपः । पद्मकर्णिकायां
रक्तपद्मोपरि राकिणी शक्तिः श्यामवर्णा चतुर्भुजा शूलाङ्गमस्तुङ्गधरा त्रिनेत्रा
कुटिलदंडा भयङ्करी शुक्लान्नरक्तधाराभिलषिणीति ॥ इति द्वितीयप्रकरणम् ॥*॥

मणिपूरचक्रं निरूपयति तस्योऽर्द्धे इत्यादित्रिभिः । तस्य स्वाधिष्ठान-

पद्मं कीटशम् ? अमलं निर्मलम् । स योगीशश्च भवति । मोहाङ्गुतान्धकारचये भानुत्तुल्यप्रकाशश्च
भवति । सच्च गद्यैः संस्कृतया वाचा पद्यैः क्षोकप्रवन्धैः नानावर्णादिभिः अस्तायमानकाव्य-
समूहं चिये विरचयति ॥

(१६) तस्योऽर्द्धे इति । तस्य पद्मस्योऽर्द्धे नाभिमूले दशदलकमले ललिते मनोच्चे पूर्णमेघ इव
प्रकाशो यस्य एवम्भूते पद्मे वैश्वानरस्य वङ्गेः विकोणं मण्डलं ध्यायेत् । कीटशम् ? अरुणसूर्ययो-
स्तुल्यम् । पुनः कीटशं ? तद्वाह्ये विकोणस्य वह्निः विभिः खस्तिकार्ख्यैरभिलषितं, तत्वैव वङ्ग-
मण्डले वङ्गेः स्ववीजम् आस्ते । सानुस्तारो रेफ इति । पद्मे किम्भूते ? नीलाम्बोजस्य प्रकाशो
येषाम् एवम्भूतैः सचन्द्रैः डकारादिफकारान्तैरुपहितजठरे एतैर्वर्णैरुपशोभितजठरे उपस्थित-
मध्ये इत्यर्थः ॥ शङ्खरमते “दशदल-ललिते” इति पाठः ।

ध्यायेन्मेषाधिरूढं नवतपननिमं विद्वाहूज्ज्वलाङ्गं
तल्लोडे रुद्रमूर्तिर्निवसति सततं शुद्धसिन्दूररागः ।
भस्मालिप्ताङ्गभूषाभरणसितवपुर्वृद्धरूपी चिनेतो
लोकानामिष्टदाताभयलसितकरः सृष्टिसंहारकारी ॥ २० ॥

स्यत्यर्थः । दशदललसिते इति दशदलैर्लसिते प्रकाशिते पद्मे इति शेषः ।
पद्मे किम्भूते ? पूर्णमेघप्रकाशे छाणवर्णे । तथा डादिफान्तैः ड ढ ण त थ द
ध न प फेति दशवर्णैरुपहितं युक्तं जठरं मध्यं यस्य तद्रूपे इत्यर्थः । सचन्द्रे-
रिति । चन्द्रोऽर्द्धचन्द्रः युगलाध्ववाहित्वाद्विन्दुश्च ताभ्यां सह वर्त्तमानैर्बर्ण-
रित्यर्थः । वैश्वानरस्य वक्षः । अरुणमिहिरसमं वालार्कसदृशमित्यर्थः ।
खस्तिकाख्यैरिति “खस्तिकं नाम मध्यमूर्द्धं विदिगतचतुर्वृक्तां रेखादयमि”ति
राघवमट्टोक्तां तप्रकारैस्त्रिभिः खस्तिकैः चिकोणावच्छेदे अभिलषितमित्यर्थः ।
अत्र वङ्गिमण्डले वङ्गिवीजं रं ॥ १६ ॥

ध्यायेदिति । भस्मालिप्ताङ्गभूषाभरणसितवपुरिति । भस्मलेपनाङ्गभूषा-
भरणाभ्यां शुक्लैष्ट्रितदेह इत्यर्थः । ध्यायेन्मेषेति । ध्याने विशेषमाहात्यत—

मेषस्यं साक्षसूत्रञ्च शक्तिहस्तं स्मरेत्ततः ॥ इति ॥

विशेषानभिधानादन्यहस्ताद्ये वराभयौ चिन्तनीयौ ध्यानान्तरे तथा
दर्शनात् । लोकानामिष्टदाता वरदातेत्यर्थः । अभयलसितकरस्तेन वराभय-
धारीति भावः । अत्र वृषोपरि रुद्रो ध्येयः । स्पष्टमन्यत् ॥ २० ॥

(२०) ध्यायेदिति । वङ्गिवीजं ध्यायेदिति पूर्वक्षोकेनान्वयः । कोट्टशम् ? मेषं अधिरूढं
प्रातःकालीनस्त्वयत्तुल्यं चतुर्भिर्बाहुभिरुच्चलाङ्गम् । तस्य वीजकोषस्य अङ्गे रुद्रमूर्तिर्निवसति
सततमेव । कोट्टशः ? शुद्धसिन्दूरस्येव रक्ताकारो यस्य । भस्मालिप्तमेषाङ्गभूषाभरणं तेन प्रकाश-
वपुर्वस्य वृद्धाकारः त्रीणि नेत्राणि यस्य स तथा । त्रिलोकवासिनामभीष्टदाता अभयलसित-
करः सृष्टेः संहारकारी च ।

अत्रास्ते लाकिनी सा सकलशुभकरी विद्वाहृज्जूलाङ्गी
श्यामा पीताम्बराद्यैर्विविधविरचनालङ्घता मत्तचित्ता ।
ध्यात्वैतद्वाभिपद्मं प्रभवति नितरां संहृतौ पालने वा
वाणी तस्याननाङ्गे निवसति सततं ज्ञानसन्दोहलक्ष्मीः ॥ २१ ॥

अत्रास्ते इति । विविधरचनेति विविधेन मणिसुक्तादियोगेन चित्रविचित्र-
घटनेन विरचना यत्र तादृशमलङ्घतं यस्या इत्यर्थः । यदा विविधविरचनया-
अलङ्घतं अलङ्घारी धार्यते यत्रेत्यर्थः । अत्र लाकिनीध्यानविशेषमाह—

नीलां देवीं त्रिवक्त्रां त्रिनयनलसितां दंशिणैसुग्ररूपां
वज्रं शक्रिं दधानामभयवरकरां दक्षवामि क्रमेण ।

ध्यात्वा नाभिस्थपद्मे दशदलविलसल्कर्णिके लाकिनीं तां
मांसाश्रीं गौररक्तास्तकहृदयवतीं चिन्तयेत् साधकेन्द्रः ॥

नाभिपद्मचिन्तनमाह ध्यात्वैतदित्यादि । नाभिपद्मं मणिपूराख्यम् । “तत्पद्मं
मणिवद्विन्मं मणिपूरं तथोचते” इति गौतमीयात् । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २१ ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । नाभिपद्मं मेघवर्णदशदलं तद्देषु
नीलाभसविन्दु ड ढ ण त थ द ध न प फ इति दशवर्णयुक्तं तत्कर्णिकायां
त्रिकोणाकारं त्रिकोणवहिः स्वस्तिकायुक्तं रक्तवर्णं वक्षिमण्डलम् । तद्वधे रं
इति वक्षिवीजं वक्तवर्णं मेषाधिरूपं चतुर्भुजं वज्रशक्तिवराभयधरम् । तत्क्रोडे
रुद्रः वृषारूढो रक्तवर्णो द्विभुजो वराभयधारी भस्मलेपनशुक्लाभरणाभ्यां

(२१) अत्रास्ते इति । अत्रैत पद्मे सा प्रसिद्धा लाकिनी आस्ते । कीदृशी ? सर्वेषामेव शुभ-
करी । चतुर्भुज्वर्णाङ्गिरुज्ज्वलाङ्गी श्यामवर्णा पीतवस्त्राद्यैर्या नाना विरचना तथा अलङ्घता ।
मत्तं चित्तं यस्याः सा तथा । एतद्वाभिपद्मं मणिपूरकाख्यं ध्यात्वा इत्यर्थः । संहारपालने च
प्रभवति समर्थो भवति । तस्याननाङ्गे सततमेव वाणी विलसति । कीदृशी ? ज्ञानसमूहसंप्राप्तिः
एतेन ब्रह्मविष्णुशिवत्रृल्यो भवतीत्यर्थः ।

तस्योर्ब्द्वे हृदि पङ्कजं सुलिलितं बन्धूककान्त्युज्ज्वलं

काद्यैर्द्वादशवर्णकैरुपहितं सिन्दूररागान्वितैः ।

नाम्नानाहतसंज्ञकं सुरतरुं वाञ्छातिरिक्तप्रदं

वायोर्म्मण्डलमन्त्र धूमसहशं षट्कोणशोभान्वितम् ॥ २२ ॥

शुल्कौकृतदेहः बृद्धरूपः । यद्गकर्णिकायां रक्तपङ्गोपरि लाकिनीशक्तिः नीलवर्णा त्रिवक्त्रा त्रिनेत्रा चतुर्भुजा वज्रशक्त्यभयवरकरा बोरदंडा रक्तयुक्तखेचरान्नमांसाभिलापिणीति ॥ इति द्वितीयप्रकरणम् ॥ * ॥

हृदि पङ्कजं निरूपयति तस्योर्ब्द्वे इत्यादि षड्भिः । हृदि पङ्कजमिति । एवभूतं पङ्कजं हृदि ध्यायेदिति क्रियाध्याहारणान्वयः । सुलिलितं सुस्त्रिग्धमित्यर्थः । काद्यैरिति । कंख ग घ ड च छ ज भ ज ट ठ इति द्वादशवर्णकैरिति बोध्यम् । तैरुपहितं युक्तमित्यर्थः । नाम्नानाहतसंज्ञकमिति ।

शब्दब्रह्ममयः शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ।

अनाहताख्यं पङ्गं तत् सुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

इति वचनादनाहतनामपङ्गमिति तात्पर्यम् । यतः सुरतरुं कल्पतरुस्तरुपमतो वाञ्छातिरिक्तफलप्रदमिति हेतुगर्भविशेषणमिति भावः । तत्पङ्गकर्णिकायां वायुमण्डलस्थितिमाह वायोरिति ॥ २२ ॥

(२२) तस्योर्ब्द्वे इति । तस्य पङ्गस्य जह्ने हृदि सुलिलितं भनोरमं नाम्ना अनाहतसंज्ञकं पङ्गमास्ते । कोदशम् ? बन्धूककान्त्युज्ज्वलं सिन्दूरराग इव अञ्जितैः प्राप्नैः ककाराद्यैः ठकारान्तैर्द्वादशसंख्यकवर्णैर्लभाद्यवर्त्तिर्भिरुपशोभितम् । पुनः कोदशम् ? सुरतरुः कल्पद्रुक्षस्तनुत्यं अतो वाञ्छातिरिक्तप्रदं वाञ्छितस्यायतिददातीति तत्त्वात् ।

अयम्भावः—कल्पद्रुक्षाः पूर्णवाञ्छितफलदातारः, अयन्तु तदतिरिक्तं मोक्षं फलञ्चु ददातीत्यर्थः । अतैव मण्डले वायोर्म्मण्डलं विद्यते । कोदशम् ? धूमसहशम् । पुनः कोदशम् ? षट्कोणकोणस्य या शोभा तया अन्वितम् । [एतन्मते “सिन्दूररागाञ्जितैः” इति प्राठः ।]

तन्मध्ये पवनाक्षरञ्ज मधुरं धूमावलीधूसरं
ध्यायेत्पाणिचतुष्टयेन लसितं क्षणाधिरूढं परम् ।

तन्मध्ये करुणानिधानममलं हंसाभमीशाभिधं
पाणिभ्यामभयं वरञ्ज विद्धल्लोकतयाणामपि ॥ २३ ॥

अतास्ते खलु काकिनी नवतडित्पीता तिनेत्रा शुभा
सर्वालङ्करणान्विता हितकरी सम्यग् जनानां सुदा ।
हस्तैः पाशकपालशोभनवरान् संविभती चाभयं
मत्ता पूर्णसुधारसाद्रहदया कङ्कालमालाधरा ॥ २४ ॥

वायुमण्डलमध्ये वायुवीजमाह तन्मध्य इति । पवनाक्षरं यं इति वीजं
मधुरं मनोहरम् । धूमावलीधूसरमिति । धूमश्वेखावृतदेहत्वात् धूमधूमवर्ण-
मिति भावः । क्षणाधिरूढमिति क्षणसाराधिरूढमित्यर्थः । वरुणहस्ते
पाशदर्शनादत्र वायुहस्तेऽङ्गुशो ध्येयः । वायुवीजमध्ये ईशस्थितिमाह तन्मध्य
इति स्पष्टम् । सर्वत्र शिवस्य तिनेत्रं शिवस्य तिनेत्रत्वादयं तिनेत्रः । एवं
“ग्रैवेयाङ्गदहारन्नुपुरयुतं चौमास्वरं चिन्तयेत्” इत्यादिकर्मान्तरोक्तध्यानप्राप्त-
चौमास्वरत्वमीशस्य । एवं “कान्तं कान्तशशाङ्कोटिकिरणं प्रीयत्वपर्वी-
ज्ज्वलम्” । इति ॥ २३ ॥

अत्र कर्णिकायां काकिनीशक्तिस्थितिमाह अतास्ते इति । मत्ता

(२३) तन्मध्ये इति । तस्य मण्डलस्य मध्ये पवनाक्षरं वायुवीजम् । अक्षरपदेन वीज-
सुच्यते । एतत् प्रकारं यस्य मण्डलं तस्यैव वीजमिति दृष्टत्वात् । कीदृशम् ? मधुरं हृदयङ्गमम् ।
पुनः कीदृशम् ? दीपकलिकाकारं जीवात्मसम्बन्धिनी या धूमावली तया धूसरम् । पाणिचतुष्टयेन
लसितं क्षणाजिभाधिरूढं परं प्रहृष्टञ्ज एवम्भूतं वीजं ध्यायेत् । तत्र वायुमण्डले ईश एवा-
भिधा नाम यस्य एवम्भूतं शूलपाणेवंपुरास्ते । कीदृशम् ? करुणावारिधिरूढपम् अमलं निर्मलं
हंसाभं सूर्यं दूष शोभा यस्य । पुनः कीदृशम् ? पाणिभ्यां करुणाभ्यां अभयं वरञ्ज लोकतयाणा-
मपि विद्धत् । एतेन इयं सूर्चिः हस्तपादादिविशिष्टेति ।

(२४) अतास्ते इति । अत्रैव पद्मे खलु निश्चितं काकिनी देवी आस्ते । नूतनविद्युदिव

एतन्नीरजकर्णिकान्तरलसच्छक्तिस्त्रिकोणाभिधा
विद्युत्कोटिसमानकोमलवपुः सास्ते तदन्तर्गतः ।
वाणाख्यः शिवलिङ्गकोऽपि कनकाकाराङ्गरागोज्जुलो-
मौलौ सूक्ष्मविभेदयुड्मणिरिव प्रोक्षासलक्ष्मग्रालयः ॥२५॥

अस्त्रभावस्या स्वलितभावा । पूर्णसुधारसादींहृदयेति । पूर्णः सम्पूर्णः लृषि-
जनको यः सुधारसस्तेनादीं परोपकाराभिमतकोमलं हृदयं चित्तं यस्या
इत्यर्थः । यद्वा पूर्णः पूर्णनन्दजनको यः सहस्रदलकमलान्तर्विंगलितपरमा-
स्तरसस्तेनादीं परमानन्दोत्पुक्षशिथिलं हृदयं यस्या इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।
क्षणाम्बरपरीधानां नानाभरणभूषिताम् ।

ध्यायेत् शशिमुखीं नित्यां काकिनीं मन्त्रसिद्धये ॥

इति ध्यानप्राप्तक्षणाम्बरत्वमस्या बोध्यम् ॥ २४ ॥

एतत्पद्मकर्णिकामधे चिकोणं निरूपयति एतदिति । चिकोणाभिधा
विकोणकारा शक्तिरित्यनेन विकोणस्याधोमुखलं ज्ञापितम् । सा आस्ते
इत्यन्वयः । एतचिकोणं वायुवीजस्याधोदेशे । तदाहान्यत्र—

तत्क्रोडे ईशं तदधस्त्रिकोणे वाणलिङ्गकम् ॥ इति ॥

वाणाख्यलिङ्गं विशेषयति मौलौ सूक्ष्मविभेदः । शिवलिङ्गमस्तकोऽर्द्ध-

पीतवर्णा । त्रीणि नेत्राणि यस्याः सा । शुभाशुभदायिका, सर्वालङ्घारैराष्ट्रता, सुदा हर्षेण
जनानां सम्यक्पकारेण हितकरी । चतुर्भिर्हस्तैः कपालशूलशोभनवराभयान् संविभृती ।
भक्ता उन्मत्ता, कङ्गालमालाधरा अस्त्रिमाल्यधरा ।

(२५) एतन्नीरज इति । एतत्पद्मकर्णिकान्तरप्रकाशात् विकोणाभिधा शक्तिरास्ते ।
प्रसिद्धत्वात्सेति । तदन्तर्गता सतो चास्ते इति सम्बन्धः । यद्वा सं एवं शिवः अन्तर्गतो यस्याः सा
तथा । तस्याः शक्तेः मौलाद्वुपरि वाणाख्यः शिवलिङ्गकः समास्ते । खण्डिकारेणाङ्गरागेणोज्ज्वलः
सूक्ष्मवृष्टेण विशेषभेदं युनक्तीति । एवम्भूतो मणिरिव । पुनः कीदृशः ? प्रोहामलक्ष्मग्रालयः
सूक्ष्मवेदकलात् तस्याः शक्तेरेव प्रकृष्टोहामलमणियः तत्रालय इति । [अत्र अते “प्रोहामलक्ष्मग्रा-
लयः” पाठः] ।

ध्यायेद्यो हृदि पङ्कजं सुरतरुं शर्वस्य पौठालयं
देवस्यानिलहीनदीपकलिकाहंसेन संशोभितम् ।
भानोर्म्मण्डलमण्डितान्तरलसत्किञ्चल्लशोभाधरं
वाचामीश्वर ईश्वरोऽपि जगतां रक्षाविनाशी क्षमः ॥ २६ ॥

चन्द्रविन्दुयोगात् तद्विन्दुमध्ये शून्यरूपो विभेदश्चिद्रुं तेन युक्त इत्यर्थः तदाह
यदा—

विकोणान्तर्वाणलिङ्गं कनकाभरणैर्युतम् ।

चन्द्रार्द्धमस्तकं देवं मध्ये रक्ताम्बुजं परम् ॥ इति ॥

मध्ये रक्ताम्बुजमिति हृत्पद्मस्य कण्ठिकाधीदेशे जर्जुमुखरक्तवर्णाष्टदलपद्म-
मित्यर्थः । एतत्पद्मोपरि मानसपूजा कार्या । तदुक्तं यथा—

तन्मध्येऽष्टदलं रक्तं तत्र कल्पतरुं तथा ।

इष्टदेवासनं चारुचन्द्रातपविराजितम् ॥

तथा—

नानापुष्पफलैर्युक्तं मञ्जुवाक्पक्षिशोभितम् ।

हृत्याद्यभिधाय

तत्र ध्यायेदिष्टदेवं तत्त्वाल्पोक्तमार्गतः ॥ इति ॥

अलं विस्तरेण प्रकृतमनुसरामः । वाणलिङ्गमस्तके विन्दुप्रकाशदृष्टान्तमाह
मणिरिवेति । यथा सरन्ध्रमणिप्रकाशस्तथा शिवलिङ्गोपरि विन्दुप्रकाश
इति भावः । प्रोल्लासलक्ष्मग्रालय इति प्रोल्लासः कामोङ्गमः तच्छोभायुक्त
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

हृत्पद्मचिन्तनफलमाह ध्यायेदित्यादिङ्गम्याम् । अस्यार्थः यो जनो हृदि

(२६) ध्यायेदिति । यं एतत् पङ्कजं कल्पदृक्तुल्यं हृदि ध्यायेत् सः एवमेवमवति । वाचा-
शीश्वरः ईश्वरस्तितुल्यः जगतामीश्वरः रक्षाविनाशक्षमश्च अर्थात् जगताम् । कीदर्शं ? शर्वस्य देवस्य

पङ्कजं ध्यायेत् स जनो वाचामौश्वरो हृहस्तिसमो भवति एवं सर्वं ईश्वर इत्यादिप्रथमान्तेन भवति क्रियान्वयो बोध्यः ।

अत्र पङ्ककर्णिकायां हंसरूपजीवात्मस्थितिमाह अनिलहीनदीपकलिकाहंसेन संशोभितमिति । वायुरहिता या दीपकलिका तत्सदृशहंसेन संशोभितमित्यर्थः । ततश्च पङ्ककर्णिकायां वाताहतिरहितस्थिरतरदीपशिखाकारहंसरूपः जीवात्मा वर्तते इति भावः ।

एतकर्णिकायां सूर्यमण्डलस्थितिं ज्ञापयति । भानोम्मण्डलमण्डितान्तरलसलिङ्गलक्ष्मीभाधरमिति । भानोम्मण्डलेन मण्डिता भूषिता ये अन्तरलसन्तः कर्णिकामध्ये प्रकाशमानाः किञ्जल्काः केशराः अथवा याः किञ्जल्कशोभास्ताधारयतीत्यर्थः । अत्र भानुमण्डलमण्डितत्वं किञ्जल्कविशेषणं नत्वन्तरविशेषणं तथात्वे सर्वस्मिन् पद्मे किञ्जल्कशोभाधरत्वादत्र विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । भानोम्मण्डलमण्डितत्वविशेषणविशिष्टत्वे तादृशविशिष्टकिञ्जल्कानामन्यत्रासत्त्वात् तदुपादानं सार्थकमिति । एवच्च भानोम्मण्डलस्य कर्णिकारूपकले तत्तेजसा सर्वेषां किञ्जल्कानां शोभाधिक्यरूपमण्डितत्वं सम्भवति न त्वेकदेशस्थितत्वे ।

ततश्च तकर्णिकायामादौ कर्णिकाव्यापकं वायुमण्डलं तदुपरि तथा सूर्यमण्डलम् । तदुपरि वायुवौजत्रिकोणादिकं ध्येयम् । युक्तज्ञैतत् मानसार्चनायां “मं वक्षिमण्डलाय दशकलात्मने नमः” इत्यादिना पूजायाम् उपर्युपरिक्रमेण वक्ष्यार्कचन्द्रमण्डलस्थितिदर्शनात् दृष्टपरिकल्पनान्यायावतारात् । अलमति विस्तरेण ।

ईश्वर इति सृष्टिकर्त्ता इत्यर्थः । रक्षाविनाशे चमः स्थितिप्रलयकर्त्ता इत्यर्थः । तेन स जनः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्तेति तात्पर्यार्थः ॥ २६ ॥

पीठालयम् । पुनः कीदृशं ? अनिलहीनदीपकलिकारूपहंसेनात्मना संशोभितम् । भानोम्मण्डलेन मण्डिते अन्तरे लसत्प्रकाशमानः केशरशोभाभावो यस्य तत्त्वात् ।

योगीशो भवति प्रियात् प्रियतमः कान्ताकुलस्यानिशं
ज्ञानीशोऽपि कृती जितेन्द्रियगणो ध्यानावधानक्षमः ।
गद्यैः पद्यपदादिभिश्च सततं काव्याम्बुधारावहो
लक्ष्मीरङ्गणदैवतः परपुरे शक्तः प्रवेष्टुं क्षणात् ॥ २७ ॥

योगीश इति । प्रियात् प्रियतमः कान्ताकुलस्येति योषिहर्गस्य कर्म्म-
कुशलः । जितेन्द्रियगण इति जितेन्द्रियाणां मध्ये गण्यते तु ल्यत्वेन रह्यते
असावित्यर्थः । ध्यानावधानक्षमः ध्याने ब्रह्मचिन्तने अवधानाय स्थिरमनो-
ऽभिनिवेशं कर्तुं क्षमः समर्थ इत्यर्थः । काव्याम्बुधारावह इति काव्यरूपाम्बूनां
धारा अविच्छेदनिः सरणम् उह्यते धार्यते येन तादृशो भवतीति ।

लक्ष्मीरङ्गणदैवतः । विष्णुसदृश इत्यर्थः । यद्वा लक्ष्मीः सम्पत्तिः रङ्ग-
णम् आनन्दानुभवः दैवम् अदृष्टं तत्समूहो दैवता जनतावत् तत्त्वं लक्ष्मी-
भौरङ्गणाय दैवता यस्येति बहुब्रौह्यर्थे णप्रत्ययेन तत्पदं सिद्धम् । अत-
एवोक्तम् ।

इह भुक्ता वरान् भोगानन्ते सुक्तिपदं ब्रजेत् ॥ इति ॥

परपुरे शक्तः प्रवेष्टुं क्षणादिति दुर्गद्वारपालादिना दुर्गमीकृतायामपि
परपुर्यां प्रवेष्टुं शक्तः प्रवेशकारणभूतादर्शनाकाशगमनादियोग्यतापन्नो भव-
तीत्यर्थः । अत्र केचित् दैवतमिति विन्दन्तं पठिला यद्यपि जनविशेषणतया

(२७) योगीश इति । एतत्पङ्कजध्यानपरोजनः एवम्भवति । योगीशः कान्ताकुलस्य सर्व-
खीणां प्रियात् खासिनोऽपि प्रियतमो भवति । ज्ञानीशः कृती च भवति । जितं इन्द्रियं मनो
येन स तथा । ध्यानेनावधाने ज्ञानो भवति । गद्यैः संखृतबाक्यैः पद्यपदादिभिः स्तोकादिप्रबन्धैः
गद्यपद्यरूपाम्बुधारावहो भवति । अत्यन्तवर्षणशीलः मेषरूपो भवति इति यावत् । लक्ष्मीतत्-
कुलदैवतमिति प्रशस्तलक्ष्मणात्रयः कुलश्रेष्ठस्य भवति इत्यर्थः । यद्वा लक्ष्मीविशिष्टा कुलदैवता
यस्य सः तथा स सत्कुलीनो भवतीति यावत् । दैवतमिति खार्ये अण् । एवं सः क्षणादेव परपुरे
जन्मशरीरे प्रवेष्टुं समर्थो भवति । कुमारीतन्त्रे परपुरप्रवेशस्यायेतत्पङ्कजध्यानफलत्वेनाभ-
धानात् । [एतन्मते “लक्ष्मीतत्कुलदैवतम्” इति पाठः] ।

विशुद्धाख्यं कण्ठे सरसिजममलं धूमधूम्बावभासं

त्वरैः सब्वैः शोणैर्दलपरिलसितैर्दीपितं दीपबुद्धेः ।

समाले पूर्णन्दुप्रथिततमनभोमण्डलं हतरूपं

हिमक्षायानागोपरि लसिततनोः शुक्लवण्णस्वरस्य ॥ २८ ॥

दैवतमित्यस्य पुंरुवं भवितुं पार्थिते तथाप्यजहस्तिन्द्रियान्नपुंसकत्वमिति वदन्ति । तत्र “बृन्दारका दैवतानि पुंसि वा दैवता स्त्रियाम्” इत्यमरकोषे दैवतशब्दस्य पुंनपुंसकत्वकथनात् दैवत इति विसर्गान्तपाठोऽपि साधुः । प्रदर्शितार्थे तु सुतरां तथेति । स्यष्टमन्यत् ॥ २७ ॥ * ॥

तद्यं महावाक्यार्थनिर्णयः । हत्यज्ञं वन्धुकाभं सिन्दूराभसविन्दु क ख ग घ ङ च छ ज भ ञ ट ठ इति हादशवण्णयुक्तहादशदलम् । तत्कण्ठिकायां षट्कोणाकारवायुमण्डलं धूमाभम् । तदुपरि सूर्यमण्डलम् । तन्मध्ये विद्युक्तोटिनिभविकोणम् । तदूर्ध्वे वायुवीजं क्षणसाराधिरूढं धूमधूम्बाभं चतुर्भुजम् अङ्गशहस्रम् । तत्क्रोडे हंसाभ ईशः दिभुजः वराभयकरः विनेत्रः । अत कण्ठिकायां रक्तपद्मोपरि काकिनी शक्तिः पौत्रवण्णं चतुर्भुजापाशकपालवराभयकरा पौत्रवत्वा सर्वालङ्घरणान्विता सुधार्द्दहृदया कङ्गाल-मालाधरा । मध्यविकोणे वाणलिङ्गशिवः अर्द्धचन्द्रविन्दुरूपमस्तकः स्वर्णवर्णः कामोङ्गमोङ्गसितः । तदधः स्थिरतरदीपकलिकाकारहंसरूपी जीवात्मा । एतकण्ठिकाधोरक्तवण्णं द्विमुखाष्टदलपद्मम् । तत्र कल्पहृत्तरत्वेदीचन्द्रातप-पताकाद्यलङ्घतं मानसपूजाखानम् ॥ इति चतुर्थप्रकरणम् ॥ * ॥

इदानीं कण्ठदेशे विशुद्धचक्रं निरूपयति विशुद्धाख्यमित्यादिचतुर्भिर्विशुद्धाख्यमिति ।

(२८) विशुद्धाख्यमिति । अन्यत् निर्मलं विशुद्धाख्यं पद्मं कण्ठे आस्ते । किम्भूतं ? धूम्बेण या धूम्बाभा तस्या इव द्युतिर्थ्य तत्त्वाद् । पुनः कीदृशं ? सब्वैः षोडशस्त्ररैरक्ताकारैर्दलैः परिलसितैर्दीपितं प्रकाशितम् । दीपबुद्धेदीपिकारबुद्धेर्जनख्यज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः । तत्रैव पद्मे शुक्ल-

विशुद्धिं तनुते यस्माज्जीवस्य हंसलोकनात् ।

विशुद्धं पद्ममाख्यातम् आकाशाख्यं महत् परम् ॥ इति ॥

अस्यार्थः कण्ठे विशुद्धाख्यं विशुद्धनामकं सरसिंजं समास्ते इत्यन्वयः । पद्मं विशेषयति अमलमिति तेजोमयत्वात् मलरहितमित्यर्थः । खरैः सर्वैः अकारादिविसर्गान्तैः षोडशस्वरैर्दीप्तवुड्डैः निरल्लरयोगाभ्यासेन विषयानुरागरूपमलरहितत्वेन प्रकाशितवुड्डैः साधकस्य सम्बन्धे दीपितं प्रकाशितमित्यर्थः । खरैः कौटूशैः ? दलपरिलसितैरिति । एतेन स्वराणां षोडशत्वादेतत् पद्मं षोडशदलमिति सूचितम् । व्यक्तमाहान्यत—

तदृङ्गे षोडशदलं पञ्चं धूम्रवणकम् ।

यत्कं शोणैः षोडशभिः स्वरैर्विन्दुविभूषितैः ।

आरक्तकिञ्जल्कयतं व्योममण्डलमण्डितम् ॥ इति ॥

तथा पूर्णेन्दुप्रथितमनभोमण्डलं पूर्णचन्द्रमण्डलवत् सम्पूर्णं शुक्लवर्णं च
अतएव “तत्तद्वृत्तसमाभानि मण्डलानि विदुर्बुधा” इति सारदोक्तवचनेन
मण्डलानां तत्तद्वृत्तमूतसमानवर्णविधानात् नभसः शुक्लवर्णत्वात्मण्डल-
स्यापि शुक्लवर्णत्वं प्रतीयते । नभोमण्डलं वृत्तरूपं समास्ते एतत्पञ्चकर्णि-
कायामिति शेषः । शुक्लवर्णम्बरस्येति नभोमण्डलस्य मध्ये शुक्लवर्णस्याम्बर-
स्याकाशस्याङ्गे “सदापूर्वोदिवः शिव इति च समाख्यानसिङ्गः” सदाशिवनाम्ना-
ख्यातो देवः सततं निवसतीति द्वितीयश्लोकेनान्वयः । अम्बरस्य कीटशस्य ?
हिमच्छायानागोपरि लसिततनोः हिमच्छायया नागः हिमच्छायानागः
इति द्वितीयान्ततत्पुरुषेण हिमोपमाविशिष्टनाग इत्यर्थः । यदा हिमच्छाया-
तुल्यो नाग इति शाकपार्थिवादित्वात् मध्यप्रदलोपे तत्पदसिङ्गा शुक्लवर्णनाग
इत्यर्थः । अत नागो हस्ती व्यक्तमाह भूतशुद्धौ—

वर्णांम्बरधरस्य विष्णोः पूर्णेन्दुरिव प्रथिततम् ख्यातं नभोमण्डलं समाप्ते । यदा पूर्णान्दुना-
ख्याततमम् । “वियद्विष्णुपदम्” इत्यमरः । विष्णोः किम्भूतस्य ? हिमवर्णाम्बकान्तिर्विभा यस्य
एवम्भूतस्य नागस्योपरि लसिता ततुर्यस्य ।

भुजैः पाशाभीत्यङ्गुशवरलसितैः शोभिताङ्गस्य तस्य
मनोरङ्गे नित्यं निवसति गिरिजाभिन्नदेहो हिमाभः ।
त्रिनेत्रः पञ्चास्यो ललितदशभुजो व्याघ्रचर्माम्बराद्यः
सदा पूर्वोदिवः शिव इति च समाख्यानसिङ्गः प्रसिङ्गः ॥२६॥

हैमेति हिमस्यायमितीदमर्थतद्वितप्रत्ययेन हैमगजः शुक्लहस्ती इत्यर्थः ।
ततश्च शुक्लहस्त्युपरि परिलसिता प्रकाशमाना तनुर्यस्य ताष्टशस्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

भुजैरिति । पुनः कौटशस्य ? भुजैः पाशाभीत्यङ्गुशवरलसितैः शोभिताङ्ग-
स्येति पाशाङ्गुशवराभयहस्तस्येति फलितार्थः । पुनः कौटशस्य ? मनोरिति ।
हं इत्याकाशबीजं तदात्मकस्येत्यर्थः । तेनात्र कर्णिकान्तरे नभोवीजं स्थितं
तत्तु उक्तरूपेण चिन्तनीयमिति तात्पर्यम् ।

सदाशिवं विशेषयति गिरिजाभिन्नदेह इति अर्ज्जनारीश्वर इत्यर्थः ।
हिमाभः शुक्लवर्णः ततश्चार्ज्जनारीश्वरत्वाद्वामार्ज्जदेहं सुवर्णाभं दक्षिणार्जं शुक्लम्
इति । व्यक्तमाह—

शुक्लाम्बरेण संवीतं तत्र देवं सदाशिवम् ।

गिरिजाभिन्नदेहार्जं रौप्यहैमशरीरकम् ॥ इति ॥

तत्र नभोवीजक्रोडे इत्यर्थः । तथा सदा सुधास्त्राविचन्द्रमसः कला-
धोमुखान्वितम् इति ।

(२६) भुजैरिति । तस्य विष्णोर्मनोरङ्गे वीजाकारमूर्त्तेरङ्गे पञ्चास्यः शिवो निवसति नित्यमेव ।
तस्य किम्भूतस्य ? पाशाभीत्यङ्गुशपरिलसितभुजैः शोभिताङ्गस्य । शिवः किम्भूतः ? गिरिजया
पार्वत्याऽभिन्नो देहो यस्य हरगौरीमूर्त्तिरित्यर्थः । पुनः कौटशः ? हिमस्येव शोभा यस्य । त्रिनेत्रः
सर्वोच्चा दशभुजा यस्य स तथा । व्याघ्रचर्माम्बरैर्युक्तः । यदा व्याघ्रचर्मणा साम्बरेण
च युक्तः हरगौर्यात्मकत्वात् सदाशिव इति समाख्यानसिङ्गः नित्यस्तरूपप्रसिङ्गः योगिनां
अनसि प्रकाशः ।

सुधासिन्धीः शुद्धा निवसति कमले शाकिनी पीतवस्त्रा

शरं चापं पाशं शृणिमपि दधती हस्तपद्मैश्वतुर्भिः ।

सुधांशोः सम्पूर्णं शशपरिरहितं मण्डलं कर्णिकायां

महामोक्षद्वारं श्रियमभिमतशीलस्य शुद्धेन्द्रियस्य ॥ ३० ॥

निर्वाणतन्त्रे विशुद्धचक्राधिकारे—

यन्त्रमध्ये च बृषमं महासिंहासनन्ततः ।

तस्योपरि सदा गौरी दक्षभागी सदाशिवः ॥

त्रिनेत्रः पञ्चवक्त्रश्च प्रतिवक्त्रे त्रिलोचनम् ।

विभूतिभूषिताङ्गश्च रजताचलसोदरः ।

व्याघ्रचम्बधरो देवो फणिमालाविमूषित ॥ इत्यादि ।

“तस्योपरि सदा गौरी” इति शिवस्याङ्गाङ्गरूपेण स्थितेति ।

व्यक्तमाह तत्रैव—

या गौरी लोकमाता च शम्भोर्द्वाङ्गहारिणी ॥ इति ॥

ललितदशभुज इति । लावण्येन प्रशंसितदशहस्तयुक्त इत्यर्थः । अत देवस्य दशभुजेष्वस्त्रविशेषानभिधानात्—

शूलं टङ्गक्षपाणवज्रदहनान्नागेन्द्रधण्ठाङ्गशान्

पाशाभीतिहरं दधानममिताकल्पोऽवलाङ्गं भजे ।

इति ध्यानान्तरे यान्यस्त्राण्युक्तानि तान्यस्य भुजेषु चिन्तनौयानीति ध्येयम् । प्रसिद्ध इति प्राधान्येन ख्यात इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ॥ २८ ॥

एतत्पद्मकर्णिकायां शाकिनीशक्तिस्थितिमाह सुधासिन्धोरित्यादि । कमले विशुद्धचक्रकर्णिकायां शाकिनीनान्नौ शक्तिनिवसति इत्यन्वयः । तां विशेष-

(३०) सुधासिन्धोरिति । तत्र कमले पीतवर्णी शाकिनी निवसति । कोटशी ? सुधासिन्धो-शन्द्रात् शुद्धसम्बन्धोययाऽस्त्रतधारया शुद्ध इति यावत् । चतुर्भिर्हस्तपद्मैः शरं चापं पाशं शृणिमपि दधती तस्य पद्मस्य कर्णिकायां सुधांशोशन्द्रस्य शशपरिरहितं सम्पूर्णमण्डलम् आस्ते ।

यति सुधासिन्धोः शुद्धा इति । सुधासमुद्रसटशुक्लवर्णा तथा च यथा सुधा-
सिन्धोरमृतमयसुशीतलशुक्लत्वं तथा ज्योतिःस्वरूपायाः शाकिन्या उत्तापर-
हितशुक्लकिरण इति भावः । ध्यानान्तरे शाकिनीं विशेषयति—

देवीं ज्योतिःस्वरूपां चिनयनलसितां पञ्चवक्त्राभिरामां
हस्तैः पञ्चैश्च पाशं शृणिमपि दधतीं पुस्तकं ज्ञानसुद्राम् ।
ध्यायेत् कण्ठस्थपञ्चे निखिलपशुजनोन्मादिनीमस्थिसंस्थां
दुधान्वे प्रीतियुक्तां मधुमदमुदितां शाकिनीं साधकेन्द्रः ॥ इति ॥

ज्योतिःस्वरूपां ज्योतिषां स्वभावतः शुक्लवर्णत्वेनेयं शुक्लवर्णा । अत्र
ध्यानद्वये द्विविधास्त्वदशेनादिच्छाविकल्पः । इयं देवी कर्णिकान्तश्वन्द्रमण्डले
वर्तते । तदाह प्रेमयोगतरङ्गिरणाम्—

तत्रास्ते शाकिनी शक्तिः शुधांशोम्मण्डले शुभे ॥ इति ॥

एतत्कर्णिकायां शुधांशोम्मण्डलस्य शशपरिरहितं निष्कलङ्घं सम्पूर्णं मण्डल-
मपि विलसतीति पूर्वक्रियायामन्वयः । मण्डलं विशेषणेन प्रशंसति महा-
मोक्षेत्यादि । एतमण्डलं शुद्धेन्द्रियस्य जितेन्द्रियस्य महामोक्षद्वारं निर्बाण-
मुक्तिमाहः । एतच्चिन्तनादियोगमार्गमवलम्बर मुक्तिमाप्नोतीति भावः ।
श्रियमभिमतशीलस्येति । श्रियं योगलक्ष्मीमभिमन्यते आकाङ्क्षतीति श्रिय-
मभिमतम् । ताटशं शीलं स्वभावो यस्य तद्रूपस्य शुद्धेन्द्रियस्येति विशिष्टार्थः ।
अत्र कर्णिकायां चन्द्रमण्डलादिस्थितिप्रकारस्तु आदौ कर्णिकान्तर्भोमण्डलं
तन्मध्ये त्रिकोणं तदलतश्वन्द्रमण्डलं तन्मध्ये नभोवीजादिकमिति ।

तदूयथा—

कर्णिकायां त्रिकोणस्थं पूर्णचन्द्रल्लु चिन्तयेत् ।

हैमाभं गजमारुदमाकाशं तत्र चिन्तयेत् ॥

शुक्लाम्बरेण संवीतं तत्र देवः सदाशिवः ॥ इति ॥

शुक्लाम्बरेण संवीतमाकाशमिति ॥ ३० ॥

कीदृशम् ? मोक्षद्वारं निर्बाणसुक्तिद्वारम् । एनः कीदृशम् ? उल्लण्डुद्धीजस्य जितेन्द्रियस्य
श्रियं दधानम् इत्यर्थः ।

इह स्थाने चित्तं निरवधि विनिधायात्मसम्पूर्णयोगः
कविवर्गमी ज्ञानी स भवति नितरां साधकः शान्तचित्ताः ।
चिकालानां दर्शी सकलहितकरो रोगशोकप्रमुक्ता-
श्चिरञ्जीवी जीवी निरवधि विपदां ध्वंसहंसप्रकाशः ॥ ३१ ॥

विशुद्धचक्रचिन्तनफलमाह इह स्थाने इति । आत्मसम्पूर्णयोग इति
आत्मनि ब्रह्मणि सम्पूर्णे सर्वव्यापकत्वेन परिपूर्णे योगो ज्ञानं यस्य तादृशः ।
आत्मसम्पूर्णयोग इति पाठे आत्मः प्राप्तः सम्पूर्णयोगो येनेत्यर्थः । अतएवोक्तं
श्रीमदाचार्येण—“पूर्णबोधात्मना तिष्ठेत् पूर्णचलसमुद्रवत्” इति । ततश्च
यः साधक इह स्थाने निरवधि चित्तं विनिधाय आत्मसम्पूर्णयोगो भवति,
स ज्ञानी उपदेशं विना सर्वशास्त्रार्थवेत्ता शान्तचित्तः शान्तिगुणाव-
लम्बिचित्तः ।

दया भूतेष्वलोलुष्मार्हवं छीरचापलम् ।

तेजः ज्ञाना धृतिः शौचमद्रोहोऽनभिमानिता ॥

इत्यादिगुणोपहितचित्त इति यावत् । चिकालानां दर्शीति । अत केचित्
ज्ञानलक्षणात्मकाः लौकिकसन्निकर्षरूपयोगधर्मेण सर्वं पश्यन्तीति । अन्ये तु
तादृशजनस्यात्मप्रत्यक्षे तत्र भासमानसर्वप्रमेयवस्थूनां प्रत्यक्षो भवतीति
वदन्ति । रोगशोकप्रमुक्तः सिद्धमन्त्रत्वाद्रोगसुक्तश्चिरञ्जीवी छिन्नमायापाशत्वात्
शोकरहित इत्यर्थः । स जीवी जनः नितरामतिशयकविर्भवति एवं सर्वत्र
भवति क्रियान्वयः । निरवधि विपदां ध्वंस इति । अवधिः सीमा तदहित-
विपन्निरवधिविपत् आदिना पापपुण्यरूपकर्मबन्धे नानाविपत्तिरिति यावत् ।
तेषां ध्वंसाय विपत्तिप्रागभावासमानकालीनविपत्तिनाशय फलतो मोक्षाय

(३१) इह स्थाने इति । इह विशुद्धे पद्मे चित्तं यो निधायात् तस्य सम्पूर्णयोगविषये ज्ञानं
भवतीत्यर्थः । अथवा तत्सर्वमेव सम्पूर्णयोगत्वेनोपदिष्टं तदेवाह क्रमेण । कविः स जनः कवि-
र्बाग्मीत्यादि । निरवधि नित्यमेव विपत्तिप्राप्तानां लाग्ने स्फूर्णं इव तेजस्सो भवति ।

आज्ञानामाम्बुजन्तद्विमकारसदृशं ध्यानधामप्रकाशं
हक्षाभ्यां वै कलाभ्यां परिलसितवपुर्नेतपत्रं सुशुभ्रम् ।
तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्षषट्कं दधाना
विद्यां मुद्रां कपालं उमस्तजपवर्टीं विभती शुद्धचित्ता ॥ ३२ ॥

हंसस्य सहस्रदलकमलकर्णिकान्तर्गतहंसरूपान्तरामनः प्रकाशो यस्य
तादृशो भवतीति । स्यष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥ * ॥

तद्यं महावाक्यार्थनिर्णयः । कण्ठसूले विशुद्धचक्रं षोडशदलं
धूमधूमरूपम् आरक्तकेशं रक्तवर्णसविन्दुकषोडशस्त्ररयुक्तम् । कर्णिकायां
नभोमण्डलं हृतरूपं शुक्लवर्णम् । तन्मध्ये चिकोणं तत्र चन्द्रमण्डलम् । तदु-
परि हं इति नभोवीजं शुक्लवर्णं शुक्लाम्बरपरौधानं शुक्लगजारूढं चतुर्भुजं पाशा-
ङ्गुशवराभयधरम् । तत्क्रोडे वृषभोपरि स्थितमहासिंहासने सदाशिवः अर्ज-
नारौश्वरत्वादर्जाङ्गुशुवर्णाभार्जाङ्गुशुक्लाभः पञ्चवक्त्रः चिनेत्रः दशभुजः शूलटङ्ग-
खङ्गवज्रदहननागेन्द्रघण्टाङ्गुशपाशाभययुक्तदशहस्तः व्याघ्रचर्माम्बरः भस्मलिप-
सर्वाङ्गः नागहारशोभितः सुधास्त्राव्यधोसुखार्जचन्द्रशेखरः । एतत्कर्णिकायां
चन्द्रमण्डलमध्ये अस्युपरि स्थिता शाकिनी शक्तिः शुक्लवर्णं चतुर्भुजा पाशा-
ङ्गुशधनुःशरकरा पौत्राम्बरा पञ्चवक्त्रा चिनेत्रेति ॥ इति पञ्चमप्रकरणम् ॥ * ॥

इदानीं भूमध्यस्थिताज्ञाचक्रं निरूपयति आज्ञानामाम्बुजसित्यादि
सप्तभिः । “आज्ञासंक्रमणं तत्र भुवोराज्ञेति कीर्तिम्” । आज्ञानामेति अत्र
भुवोराज्ञासंक्रमणादाज्ञानाम । ततश्च तत्रामकं तत्रसिद्धमम्बुजमास्ते इति
क्रियाध्याहारेणान्वयः । एतत् पद्मं भूमध्ये स्थितम् ।

(३२) आज्ञा इति । तत्रसिद्धं भूमध्ये आज्ञानाम पद्मम् आस्ते । कीदृशम् ? हिमकरसदृशम्
अतः प्रशस्तशुभ्रं ध्यानधामनि प्रकाशो यस्य तत् । हक्कारचक्कारोपलक्षितदलाभ्यां परिलसितं
वपुर्यस्य । कलाभ्यामिति केचित् पठन्ति । तन्मते हक्कारचक्काररूपकलाभ्यां खरविशिष्टाभ्या-
मिति । पुनः कीदृशम् ? नेत्रपत्रं द्विपत्रमित्यर्थः । एतत्पद्मे सा प्रसिद्धा हाकिनी निवर्तति ।
कीदृशी ? शशिसमधवलवर्णा षण्सुखो च । हस्तैः करणैरेतान् विभती विद्याज्ञानसुद्राकप्राल-

तदूयथा—

तालुकण्ठं प्रविश्योर्हं भूयुगान्ते सितं शुभम् ।

द्विदलं हक्कवर्णम्भ्यां मनोऽधिष्ठितमस्तुजम् ॥ इति ॥

पद्मं विशेषयति हिमकरसट्टशमिति चन्द्रवच्छुक्लवर्णमित्यर्थः । तथा ध्यान-धामप्रकाशं ध्यानस्य धाम्ना तेजसा तेजोरूपशक्त्या प्रकाशो यस्येत्यर्थः । अत्र ध्यानशक्त्या धामवत् प्रकाशितावयवमित्यर्थः । वर्णनां कलावौजत्वात्तत्र ध्यानशक्त्या धामवत् प्रकाशितावयवमित्यर्थः । सुशुभ्रमित्यर्थः । कलापदप्रयोगः । नेत्रपत्रं द्विदलम् । सुशुभ्रम् इति हक्काभ्यां सुशुभ्रमित्यर्थः । तथा च स्वभावशुभ्रं हक्कवर्णयोगेनातिशुभ्रमिति भावः । एतेन हक्कवर्णयोरपि शुक्लत्वं सूचितं शुक्लयोगेणैव शुक्लस्यातिशयसम्भवात् । यदा आज्ञाचक्रं हिम-शुक्लत्वं सूचितं शुक्लयोगेणैव शुक्लस्यातिशयसम्भवात् । यदा सुशुभ्रम् । हक्काभ्यां करसट्टशं चन्द्रस्यासृतमयशीतकिरणवत् शीतकिरणं तथा सुशुभ्रम् । हक्काभ्यां कर्बूरवर्णम्भ्यामिति बोद्धव्यम् । तदाहं ईश्वरकार्त्तिकेयसम्बादे—

आज्ञाचक्रं तदूर्हं तु शुक्लं द्विदलमण्डितम् ।

कर्बूरहक्कलसितं मनोऽधिष्ठितरच्छितम् ॥ इति ॥

एतत्कर्णिकायां हाकिनीशक्तिस्थितिमाह तत्त्वधे इति । सा हाकिनी नाम्नौ प्रसिद्धा । विद्यां पुस्तकमुद्रां वराभयरूपां तेनास्या भुजेषु षड्विधायुध-दर्शनात् षड्भुजेयम् । केचित्तु विद्यामुद्रामित्येकविभक्त्यन्तं पठिला विद्यायै मुद्रां विद्यामुद्रां व्याख्यामुद्रामिति व्याख्यया अस्याच्चतुर्भुजत्वं वदन्ति । किन्तु नानापुस्तके पृथग्विभक्त्यन्तपाठो दृश्यते इति सुधीभिर्विविच्यम् । ध्यानान्तरेण हाकिनीं विशेषयति—

चक्रस्यां शुक्लवर्णां डमरुकरयुताम् अक्षसूरं कपालं

विद्यां मुद्रां दधानां त्रिनयनविलसद्रक्षषड्वक्त्रयुक्ताम् ।

हारिद्रास्त्रे प्रसक्तां मधुमदमुदितां शुक्लमञ्चं सुरुदां

देवीं देवेन्द्रवताकरमधुमुदितां भावयेत् हाकिनीं ताम् ॥ इति ॥

स्पष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥

डमरुजपवटीरिति । शुद्धं चित्तं यस्याः सा तथा । [एतत्ते “कलाभ्यास्” इत्यत्र “दलाभ्यास्” इति पाठः ।]

एतत्पञ्चान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धं
योनौ तत्कर्णिकायामितरशिवपदं लिङ्गचिङ्गप्रकाशम् ।
विद्युन्मालाविलासं परमकुलपदं ब्रह्मसूतप्रवीधं
वेदानामादिवीजं स्थिरतरहृदयश्चिन्तयेतत् क्रमेण ॥३३॥

एतत्पञ्चे मनःस्थितिमाह एतत्पञ्चान्तराले इति । सूक्ष्मरूपमतीन्द्रिय-
मित्यर्थः । ननु मनसोऽतीन्द्रियत्वात् तत्सत्त्वायां किं प्रमाणमित्याह प्रसिद्ध-
मिति । अनादिपुरुषपरम्पराप्राप्तप्रत्यक्षकरणल्बेन प्रसिद्धम् ।

तथा—

सङ्कल्पञ्च विकल्पञ्च कुर्वाणा तु मनो भवेत् ।
इत्यादिशास्त्रप्रमाणसिद्धञ्च । अत भानसस्थानं वच्यमाणवेदादिवीजस्योऽङ्ग-
देशे वच्यमाणवचनात् ।

अतएव शिवलिङ्गस्थितिमाह योनौ तत्कर्णिकायामिति कर्णिकान्त-
स्त्रियोर्णे इतरशिवपदं इतरनामकशवरूपं वसु निवसतीति पूर्वक्रिया-
न्वयः । लिङ्गचिङ्गप्रकाशं लिङ्गरूपेण भासमानमित्यर्थः । इदं लिङ्गं शुक्लवर्णं
तदाह भूतशुद्धौ—

तदन्तस्येतरं लिङ्गं स्फटिकाभं लिलोचनम् ॥ इति ॥

लिङ्गं विशेषयति विद्युन्मालाविलासमिति ।

अत प्रणवस्थितिमाह परमेत्यादि । कर्णिकायां वेदादिवीजं प्रणवोऽपि
वसतीत्यन्वयः । वीजं विशेषयति परमकुलपदमिति । कुलं शक्तिस्तदत
त्रिकोणाकारपदं स्थानं परमं विद्युदाकारादिना उल्कृष्टं कुलं पदं यस्य ताटुश-
मित्यर्थः । तथा च तद्वीजं त्रिकोणमध्यवत्तीति पर्यवस्थति ।

(३३) एतदिति । एतत्पञ्चे सूक्ष्मरूपेण प्रसिद्धं मनो निवसति । तस्य पञ्चकर्णिकायां या
योनिः तस्यामितरात्यः शिव चास्ते तस्य स्थानमित्यर्थः । लिङ्गचिङ्गेन प्रकाशो यस्य । युनः

व्यक्तमाह—

कर्णिकायां त्रिकोणस्य मात्मानं प्रणवाकृतिम् ।
ज्वलहीपनिभूर्णोर्द्धं नादरूपं मनोहरम् ।
विन्दुम्भकाररूपञ्च तदूर्द्धं मानसात्मयः ॥ इति ॥

नन्दत्र परमकुलपदस्य प्रणवाधारत्वेनापृथक्त्वे—

मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम् ।
विशुद्धमाज्ञाचक्रञ्च विन्दुभूयः कलापदम् ।
निबोधिका तथार्द्देन्दुर्बादो नादात्म एव च ।
उन्मनी विष्णुचक्रञ्च भ्रुवमण्डलिकः शिवः ।
इत्येतत् षोडशाधारं कथितं योगिदुर्लभम् ॥

इति वचने षोडशाधारगणनायां कलापदस्य पृथगभिधानं कथं सङ्गच्छते ?
इति चेत्त । तत्कलापदं नाज्ञाचक्रस्य किन्तु वक्ष्यमाणमहानादोर्द्धे शून्यदेशे
स्थितमित्येतन्महानादप्रस्तावे स्फुटीकरिष्यामः ।

ब्रह्मसूत्रप्रबोधमिति । ब्रह्मसूत्रं चित्रिणी नाड़ी तस्याः प्रबोधः प्रकाशो
येनेत्यर्थः । अतएव पूर्वमुक्तं “प्रणवविलसिता” इति । तदिति प्रदर्शित-
हाकिनीमनइतरलिङ्गवेदादिवैजरूपं तत्सर्वं स्थिरतरहृदयः सन् क्रमेण
चिन्तयेदित्यर्थः ।

क्रमोऽत्र न यत्कारोक्तपाठक्रमः किन्तु पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य बलवत्त्वात्
प्रदर्शितशाब्दक्रमो गृह्यते । एवम् पद्मकर्णिकायां हाकिनी शक्तिस्तदूर्द्धे
त्रिकोणे इतरलिङ्गं तदूर्द्धे त्रिकोणे प्रणवस्तदूर्द्धे मन इत्येवं क्रमेण चिन्तये-
दिति ॥ ३३ ॥

कौटुम्बम् ? विद्युन्माला इव प्रकाशो यस्य तत्त्वात् । परमञ्च तत् कुलञ्चेति परमकुलं मूलाधारपदम्
तदेव पदं स्थानात्मरं यस्य । ब्रह्मसूत्रस्य प्रबोधो यस्यात् । तन्मनोनिवासभूतं ब्रह्मनाड़ीवर्तमस्थि-
तानां सर्वेषामेव तस्मादेव ज्ञानं भवतीत्यर्थः ।

ध्यानात्मा साधकेन्द्रो भवति परपुरे शीघ्रगामी मुनीन्द्रः

सर्वज्ञः सर्वदर्शी सकलहितकरः सर्वशास्त्रार्थवेता ।

अहैताचारवादी विलसति परमापूर्वसिद्धिप्रसिद्धो

दीर्घायुः सोऽपि कर्ता त्रिभुवनभवने संहृतौ पालने च ॥३४॥

एतद्वानस्य फलमाह ध्यानात्मेति । उक्तरूपेण ध्यानपरायणः साधकेन्द्रः परपुरे शीघ्रगामी भवतीति सर्वत्र क्रियान्वयः । मुनीन्द्रः मुनिर्धार्यानयोगादिसम्पन्नस्तदिन्द्रस्तत्त्वेष्ठः । सर्वज्ञः पूर्वोक्तरूपेण सर्वदर्शी शास्त्रव्यवहाररीत्यनुरूपविवेकबुद्ध्या पूर्वपरदर्शी ।

अहैताचारवादीति—

पादोऽस्य विश्वा भूतानीति तदिदं सर्वं ब्रह्म ।

इत्यादिश्चुतिवाक्येन

अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक् ।

इत्यादिवाक्येन च ब्रह्मैवैकं सहस्रं तदन्यदसत् प्रपञ्चसमुदायस्तु ब्रह्मभासतया भासते इत्यवधारणमहैतम् । तादृशज्ञानेन यथाचारः जीवात्मपरमात्मनोरैक्यचिन्तनादिरूपयोगस्तद्वादी तत्कथनशीलः स जनः अहैताचारवादी भवतीति फलितार्थः । परमापूर्वसिद्धिमूँहासिद्धिस्तया प्रसिद्धः प्राधान्येन ख्यात इत्यर्थः । सोऽपि कर्ता त्रिभुवनभवने संहृतौ पालने चेति प्रशंसापरम् । अथवा तादृशसाधकस्य देहान्ते परमात्मनि लयात् यः स्थितिप्रलयकर्ता स एवायं भवतीति तात्पर्यम् ॥३४॥

(३५) ध्यानात्मेति । एतद्वानपरो जन एवं भवतीत्याह । ध्यानात्मा ध्याननिष्ठ इत्यर्थः । स साधकेन्द्रः परपुरे शीघ्रगामी भवति । तत्तद्विव्यभावविषये परपुरप्रवेशनं पूर्वमेवोक्तं तस्तु उदासोनानामेव सम्भवतीति नान्येषाम् । अहैताचारं वक्तुं शीलमस्येति स तथा एव भवति । स साधकः कौडशः ? प्रकृष्टासु आदिसिद्धिषु समर्थो भवति अतो दीर्घायुर्भवत्येव । विसुवननिवासिनां उत्पत्तौ संहृतौ पालने वा स कर्ता । अतो ब्रह्मविशुश्रिवात्मको भवतीत्यर्थः ।

तदन्तश्चक्रेऽस्मिन्निवसति सततं शुद्धबुद्धग्रन्तरात्मा

प्रदीपाभज्योतिः प्रणवविरचनारूपवर्णप्रकाशः ।

तदूर्ध्वं चन्द्रार्द्धस्तुपरि विलसद्विन्दुरूपी मकार-

स्तदूर्ध्वं नादोऽसौ बलधवलसुधाधारसन्तानहासी ॥ ३५ ॥

तदाज्ञाचक्रे प्रणवयोगं विवक्षुरादौ प्रणवं विशेषयति तदन्तरिति । अस्यार्थः अस्मिन् चक्रे तदन्तस्तस्य पूर्वोक्तविकोणस्य अन्तर्मध्ये यः प्रणव-विरचनारूपवर्णप्रकाशः प्रणवस्य विरचनारूपेण अकारोकारयोः सन्धियोगेन यस्तयोदशस्तरसदृशवर्णप्रकाशः सततं निवसति स शुद्धबुद्धग्रन्तरात्मा इत्यन्वयः । तं विशेषयति प्रदीपाभज्योतिरिति । ननु तर्हि किं लयोदशस्तरसदृशवर्ण-मात्रं शुद्धबुद्धग्रन्तरात्मा ? इत्याह तदूर्ध्वं चन्द्रार्द्धस्तुपरि लसद्विन्दुरूपी मकार इति । तेन तादृशवर्णोपरि अर्द्धचन्द्रविन्दुयोगेन प्रकृतप्रणवस्तरूपः पर्यवस्थति ।

तदूर्ध्वं नादोऽसाविति प्रणवोर्ध्वं अवान्तरनादोऽस्तीति । स तु बलधवल-सुधाधारसन्तानहासी बलदेवस्य धवलं सुधाधारसन्तानच्च उपहसितुं शीलं यस्येत्यर्थात् अतिशयशुक्लवर्णं नादः ।

केचित्तु तदाद्ये नादोऽसाविति पठन्ति तदाद्ये विन्दुरूपी मकारस्याद्ये इति व्याख्यायन्ति च । तदसत् । तदुपरि विलसद्विन्दुरूपी मकार इत्यनेन मकाराद्ये नादप्राप्तौ पुनस्तुपादानं व्यर्थं स्यात् । परन्त्वसौ नादः प्रणव-घटकौभूतनादातिरिक्तो भिद्यमानपरविन्दोरवयवविशेषः प्रणवोर्ध्वं वर्तते । यदि तु विशिष्टप्रणवनिरूपणे तदङ्गप्रत्यङ्गमेव वक्तुमुचितं कथं तदतिरिक्तनादो-

(३५) तदन्तरिति । तदूर्ध्वं अस्मिन् चक्रे सततमेव प्रणवविरचना प्रणवं विरचयति येन ओकारेण तदूपाक्षरप्रकाशो निवसति । कोटशः ? शुद्धबुद्धीनां अन्तरात्मस्तरूपः । यदा शुद्ध-जंनैरवगत अन्तरात्मा अस्य । तथा प्रदीपस्य चाभा इव ज्योतिर्यस्य तस्य ओकारस्योपरि चन्द्रार्द्धः तदुपरि प्रकाशद्विन्दुरूपो मकारः । एतेन आज्ञाख्यपद्मस्योपरि प्रणवप्रकारसिद्धिः तस्योपरि असौ नादो वक्राङ्किः । कोटशः ? जलस्य जलकणस्य धवलामृतस्त्रेणिरिव हासो दीप्तिर्यस्येति स तथा । [एतमते “जलधवलसुधाधारसन्तानहासः” इति पाठः] ।

इह स्थाने लीने सुमुखसदने चेतसि पुरं
 निरालम्बां बद्धा परमगुरुसेवासुविदिताम् ।
 तदभ्यासाद्योगी पवनसुहृदां पश्यति कणान्
 ततस्तन्मध्यान्तः प्रविलसितरूपानपि सदा ॥ ३६ ॥

प्रस्तुतः प्रस्तूयते इति चेत्तर्हि तदाद्ये नादोऽसाविति पाठोऽभिभन्नते । किन्तु तस्यायमर्थः । तदाद्ये विन्दुरूपिमकाराद्ये प्रदर्शितोऽसौ नादः बलधवल-सुधाधारसन्तानहासीति पूर्वोक्तनादमनूद्य बलधवलेत्यादिविशेषणं विधीयते । “न तु विशिष्टस्य विधानम्” अतो न पौनरुक्तिदोषः ॥ ३५ ॥

प्रणवं निरूप्य इदानीं तद्योगं निरूपयति इह स्थाने इति । अस्यार्थः योगी जनः पुरं बद्धा कुतुकेनान्तःपुरं संरुध्य तव्रकारेणान्तःपुररोधकावनी-भूतयोनिसुद्रां बद्धा इति यावत् । तेन पुःशब्देन योनिसुद्रा लक्ष्यते । तस्मुद्रां बद्धा इह स्थाने आज्ञाचक्रे तदभ्यासात् तस्य प्रणवस्य पुनः पुन-श्विन्तनात् तत्र चेतसि प्रणवचतुर्हिन्द्रिक्षु लीने सति ततस्तदनन्तरं तम्भ्यान्तः-प्रणवाधारत्विकोणमध्ये अन्तरन्तरीक्षे पवनसुहृदां वङ्गीनां कणान् वङ्गिकणाव-उच्च्योतिःस्फुलिङ्गान् पश्यति तेषां मानसप्रत्यक्षो भवति इत्यर्थः । अत्र पुरवन्धनं विना मनसः शुद्धस्यैर्यं न सम्भवतीत्यतः पुरं बद्धेत्युक्तम् । पुरवन्धन-कारणयोनिसुद्रालक्षणमाह—

ततो गुह्ये वामपादपाणिं न्तु विनिवेशयेत् ।
 तस्योपरि महादेवि दक्षपाणिं निवेशयेत् ॥
 कृजुकायशिरोग्रीवद्धाकचञ्चुपुटेन च ।
 आकारेण वह्विर्वायुं जठरं परिपूरयेत् ॥

(३६) इह स्थाने इति । अत्यर्थसुखसदने इह स्थाने चेतसि लीने सति परमगुरुसेवा-सुविदितां निरालम्बां सुद्रां बद्धा सर्वदाभ्यासात् योगी सत् पवनसुहृदां जीवबुद्धीनां कलां

अङ्गुलीभिर्दुः बङ्गा करणानि समाहितः ।

अङ्गुष्ठाभ्यामुभे शोचे तर्जनीभ्यां विलोचने ॥

नासारन्त्रे च मध्याभ्यामन्याभिर्विदनं दृढम् ।

बङ्गा मे प्राणमनसामिकत्वं तन्मनं स्मरन् ।

धारयेन्मारुतं सम्यक् योगोऽयं योगिवस्त्रभः ॥ इति ॥

एवं सुद्रया वायुरोधे मनसः स्थैर्यमाह श्रुतिः । एवं हंसवशान्मनो विचर्यते इतस्ततो विषयेषु भवति तत्संयमेन मनःसंयमो जायते इत्यर्थः ।

अथवा पुरं खेचरीसुद्रां बङ्गा इत्यर्थः । तयापि मनःस्थैर्यं भवति ।

तदाह—

चित्तच्चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे यतः ।

तेनेयं खेचरी सूद्रा सर्वसिद्धिनमस्तुता ॥ इति ॥

अत चित्तस्य खेचरत्वान्मनःसंयोगाभावेन विषयज्ञानरहितत्वादुन्मनो भवति । अतएवोक्तम्—

उन्मन्या सहितो योगी न योगी उन्मनीं विना ॥ इति ॥

प्रणवस्य ज्योतिःस्फुलिङ्गवेष्टितत्वं स्पष्टमाहान्यत—

तदूर्ध्वे प्रणवाकारमात्मानं दीपसन्निभम् ।

स्फुलिङ्गज्योतिरिङ्गाभैवेष्टितं परितः शुभम् ॥ इति ॥

स्थाने कौटशे ? सुसुखसदने निरवच्छिन्नसुखस्य सदनं यत्र ताटशे । पुरं किञ्चूतां निरालम्बां निर्गतोऽवलम्बो मनसो विषयसम्बन्धो यया ताटशी-मित्यर्थः । तथा परमगुरुसेवासुविदितामिति परमः गुरुपरमराप्राप्तयोगाभ्यासनिपुणः ताटशगुरुः तस्य सेवाभिज्ञातक्षपयोपदेशेन सुविदितामिति फलितार्थः । अतएवोक्तम्—

गुरुपदेशात्तदस्य नान्यथा शास्त्रकोटिभिः ॥ इति ॥

कणान् किञ्चूतान् ? प्रविलसितरूपान् प्रकृष्टरूपेण भासमानान् इति ॥ ३६ ॥

पश्यति । अस्य स्थानस्य चेतोलोनत्वम् आश्वर्यं भवतः यदि भवति तदैव निरालम्बा सुद्रा भवति । तदुभवो योगिभिरेव ज्ञायते । ततस्तद्वाभ्येऽम्बरे पदान् स्थान् रूपान् पश्यति ।

ज्वलहीपाकारं तदनु च नवीनार्कवहुल-
प्रकाशं ज्योतिर्वर्णं गगनधरणीमध्यमिलितम् ।
इह स्थाने साक्षाङ्गवति भगवान् पूर्णविभवो-
ज्ययः साक्षी वक्षः शशिमिहिरयोर्मण्डल इव ॥ ३७ ॥

तादृशयोगिनां वक्षिकणावान्तरप्रकारदर्शनमपि भवतीत्याह ज्वल-
हीपाकारमिति । तदनु वक्षिकणादर्शनमनु दर्शनान्तरं ज्योतिः पश्यतीत्यर्थः ।

ज्योतिर्विशेषयति ज्वलहीपेत्यादि गगनधरणीमध्यमिलितमिति । गगनं
“तदूर्ज्वे शङ्खिन्या निवसति शिखरे शून्यदेशे विकाशम्” इत्यनेन प्रदर्शितशङ्खिनी-
नाद्युर्ज्वशून्यरूपगगनं धरणी मूलाधारस्थधरामण्डलं तदुभयोर्मध्यमिलितं
मूलाधारादिसहस्रारपर्यन्तव्यासं ज्योतिरिति विशिष्टार्थः । वेति वाशब्दः
समुच्चयार्थः ।

आज्ञाचक्रे सहस्रारवत् परमशिवस्थितिमाह इह स्थाने इति । भगवान्
परमशिवः इह स्थाने साक्षाङ्गवति स्वयं वर्तते इत्यर्थः । भगवन्तं विशेषयति
पूर्णविभव इत्यादि । पूर्णः स्वामनि परिपूर्णः सृष्टिकर्तृत्वाद्यशेषयोग्यता-
रूपविभवो यस्येत्यर्थः । अथवा विभवोऽनन्तसृष्टिप्रपञ्चसमुदायः पूर्णः
सर्वव्यापकत्वेन स्थितः तादृशविभवो यस्मादित्यर्थः । “यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयत्न्यभिसंविशन्ति” इति
श्रुतेः । यदा विभवो विभुत्वं पूर्णः सर्वव्यापकत्वेन स्थितस्तादृशः विभवो
यस्येत्यर्थः । यदा पूर्णत्वं फलानुपहितविषयितानास्पदेच्छाकत्वं तादृशो विभवो

(३७) ज्वलहीपाकारमिति । पदान् रूपान् किम्भूतान् ? ज्वलहीपस्थेवाकारो येषां ते तथा ।
तत्वैव गगनधरणीवीजयोर्मध्ये स्थितं ज्योतिरास्ते । गगनधरणीमण्डलयोरन्तःस्थितं तद्वीजमिति
वावत् । ज्योतिः कीदृशम् ? प्रातःकालीनसूर्यस्येव प्रकाशो यस्य तत् तथा । इह स्थाने अर्थात्
चेतसि लीने श्रीभगवान् साक्षात् भवति । कीदृशः ? पूर्णः विभवः ज्ञानं यस्मात् । न व्ययति
इत्यर्थयः । अतः सर्वेषां साक्षी एतेषां तत्स्यानाधिवासभूतत्वात् । वक्षिशशिमिहिराणां मण्ड-
लम् इति प्रकाशते अर्थर्थतेजोस्यत्वात् ॥ [एतन्नते “ज्वलहीपाकारान्” इति प्राढः] ॥

यस्येति निगृहम् । आत्मातिरिक्तवस्तुनामनित्यत्वादाकाशादीनां विभुत्वं न सर्वकालव्यापकमिति विशेषः । अत्र परमशिवस्थितिं विशेषेण व्यनक्ति निर्वाणतत्त्वे—

एतत्पद्मस्योर्द्धृदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् ।

पत्रद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् ॥

तथा—

शम्भुवौजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् ।

तथा—

एवं हंसो मणिद्वीपे तस्य क्रोडे परः शिवः ।

वामभागे सिद्धकालौ सदानन्दस्वरूपिणौ ॥ इति ॥

तस्य क्रोडे हंसः इत्यस्य विन्दुद्वयरूपविसर्गमध्ये । तदाह सहस्रारमुपक्रम्य—

विन्दुद्वयन्तु तन्मध्ये विसर्गरूपमव्ययम् ।

तन्मध्ये शून्यदेशे तु शिवः परमसंज्ञकः ॥ इति ॥

एवं सहस्रारे दर्शनादत्राप्याकाङ्क्षायां तथा इति । अवानयोः शिवशक्त्योऽस्मायावस्तुनाच्छादनेन मकारामरूपपरं विन्दुरूपेण स्थितिव्वीध्या ।

तदुक्तं आज्ञाचक्रमुपक्रम्य—

उल्कलादिमतेऽत्रैव चणकाकाररूपिणौ ।

सृष्टिं करोति भूतानि अत्र स्थित्वा सनातनौ ॥ इति ॥

अत्र चणकाकाररूपः परमशिवः सदा वर्तते । उल्कलादिमते तु अत्र स्थित्वा सृष्टिं करोतीत्यर्थः । दृष्टान्तमाह वङ्गेरित्यादि । यथार्केन्द्रग्निमण्डले भगवान् वर्तते तथात्रापीत्यर्थः । अर्कादिमण्डले भगवतोऽवस्थानं प्रसिद्धम् । यदा वङ्गशशिमिहिरमण्डले सहस्रकमलस्यार्केन्द्रग्निमण्डले यथा चणकाकारेण भगवान् वर्तते तददत्रापीति । सहस्रदलेऽर्केन्द्रग्निमण्डलानि प्रदर्शयिष्यन्ते । अतएव पौठपूजायामर्केन्द्रग्निमण्डलोपरि परमात्मज्ञानात्मनोः पूजा विधीयते । परमात्मा परमशिवः ज्ञानात्मा ज्ञानशक्तिस्तुभवाभिन्नशिवशक्त्यात्मकचणकाकारविन्दुरिति ध्येयम् ॥ ३७ ॥

इह स्थाने विष्णोरतुलपरमामोदमधुरे
 समारोप्य प्राणं प्रमुदितमनाः प्राणनिधने ।
 परं नित्यं देवं पुरुषमजमाद्यं त्रिजगताम्
 पुराणं योगीन्द्रः प्रविशति च वेदान्तविदितम् ॥ ३८ ॥

आज्ञाचक्रे योगेन प्राणत्यागफलमाह इह स्थाने इति । अस्यार्थः योगीन्द्रो
 जनः प्राणनिधने प्राणवियोगकाले प्रमुदितमनाः आत्मानन्देन हृष्टचित्तः
 सन् इह आज्ञाचक्रे विष्णोर्भगवतः स्थाने उपदर्शितविन्दुरूपे प्राणं समारोप्य
 अथवा तद्विन्दौ प्राणं समारोप्य प्राणनिधने सति परं पुरुषं प्रविशतीत्यन्वि-
 तार्थः । पुरुषं विशेषयति नित्यमविनाशिनम् । देवं स्तुष्टिस्थितिप्रलयैः क्रीडन्तम् ।
 अजं जन्मरहितम् । त्रिजगतामाद्यं अनेन सर्वेषां पूर्ववर्त्तित्वात् सर्वकारणत्वं
 सूचितम् । पुराणं पुराणपुरुष इति क्षात्वा यो निगद्यते स एवायमिति भावः ।
 वेदान्तो ब्रह्मनिरूपकश्चित्वाक्यादिः तज्ज्ञानज्ञाप्यमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ * ॥

तद्यं विष्णोः स्थाने प्राणारोपणप्रकारः । प्राणवियोगकालं
 ज्ञात्वा ब्रह्मणि लीनो भवतीत्यानन्दितमनाः योगासनमासीनः सन् कुम्भकेन
 वायुं संरुध्य हृदिस्यं जीवात्मानं मूलाधारमानीय गुदमाकुञ्जर यथोक्तविधानेन
 कुण्डलिनीसुत्याप्य मूलादिब्रह्मरन्मानं तडिदाकारमानन्दं कुण्डलिनीमयं
 सूत्ररूपं नादं ध्यात्वा प्राणरूपश्वासपरमात्मकं हंसं तत्रादे विलाप्य जीवेन
 सह चक्रमेदक्षेणाज्ञाचक्रमानीय तत्र स्थितायां कुण्डलिन्यां स्थूलसूक्ष्मक्रमात्
 पृथिव्यादिप्रपञ्चसमुदायं विलाप्य तां पुनर्जीवात्मना सह तत्र स्थितशिवशक्ति-

(३८) इह स्थाने इति । विष्णोरतुलपरमामोदमधुरे इह स्थाने योगी प्राणवियोगसमा-
 योगसमये प्राणान् मनश्च समारोप्य प्रकृष्टसुर्दितमनाः सन् परं पुरुषमेव प्रविशति निर्बाणसुक्रिं
 प्राप्नोतीति शेषः । कीदृशं परम् ? सर्वेषामन्तर्भूतं नित्यं दैत्यम् । दिव्यतीति देवम् । न जायते
 इत्यजम् । त्रिजगतामाद्यम् । पुराणं स्तुष्टिस्थितिप्रलयकारणम् । वेदान्तविहितं वेदान्तमतमेत-
 दिति । [एतत्ते “वेदान्तविर्हितम्” इति पाठः] ।

लयस्थानं वायोस्तुपरि च महानादरूपं शिवार्द्धं
सिराकारं शान्तं वरदमभयं शुद्धबुद्धिप्रकाशम् ।
यदा योगी पश्येद्गुरुचरणयुगाभ्योजसेवासुशील-
स्तदा वाचां सिद्धिः करकमलतले तस्य भूयात् सदैव ॥३६॥

मयविद्वनैकीभावमापाद्य तिष्ठेत् । ततो ब्रह्मरन्ध्रभेदेन देहं त्यक्ता ब्रह्मणि
लौनो भवेदिति ॥ * ॥

तदथं महावाक्यार्थनिर्णयः । आज्ञाचक्रं द्विदलं शुक्लवर्णं कर्वूर-
वर्णं हक्षदययुक्तपत्रम् । कर्णिकायां चक्राधिष्ठात्री हाकिनी शक्तिः शुक्लवर्णं रक्त-
षड्बक्ता लिनेत्रा षड्भुजा वराभयाक्षमालाकपालडमरुपुस्तकधरा शुक्लपद्मो-
परि स्थिता । तदूर्ध्वं चिकोणे इतरलिङ्गः शुक्लवर्णः विद्युदाकारः । तदूर्ध्वतिकोणे
प्रणवाक्तिरन्तराक्षा प्रदीपाभज्योतिः । तस्य चतुर्हिंक्षु अन्तरीक्षे ज्योतिः-
स्फुलिङ्गविष्वैवेष्टितः ज्वलहीपसटशेन स्वतेजसा मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तप्रका-
शकः । तदूर्ध्वं सूक्ष्मरूपं मनः । तदूर्ध्वं चन्द्रमण्डले हंसक्रोडे परमशिवः
सशक्तिक इति ॥ इति षष्ठप्रकरणम् ॥ * ॥

इदानीमाज्ञाचक्रोर्ध्वं सहस्रदलकमलाधःस्थानवर्त्तिकारणावान्तरशरीरं
निरूपयितुमिच्छन्नाह लयस्थानं वायोरिति । अस्यार्थः यदा यस्मिन् काले
योगी जनः गुरुचरणयुगाभ्योजसेवासुशीलः गुरुचरणयुगाभ्योजस्य सेवया
सुशीलनं दृढतरैकाग्रमनोऽभिनिवेशेन सर्वाङ्गसुन्दरं शीलं योगानुष्ठानरूप-
सहृतं यस्य ताटशः सन् तदुपरि आज्ञाचक्रोर्ध्वं महानादरूपं महानादस्य
रूपं पश्येत् तदा तस्य योगिनः करकमलतले सदा सर्वस्मिन् काले वाचां
सिद्धिः वाक्यसिद्धिर्भूयादेवेत्यन्वितार्थः ।

(३६) लयस्थानमिति । एतत् स्थानं वायोर्बिरामभूतम् । तदुपरि महानादरूपं योगी जनो
यदा पश्येत् तदा तस्य वाक्यसिद्धिरपि करपद्मतले सदैव भूयात् । कीदृशम् ? शिवो हकारः
तदाकारं शिवदेव्योरद्वाङ्गस्तरूपं यस्य हरगौर्यात्मकत्वात् । शान्तं सौम्यमूर्त्तिम् । वरान् ददाति
अभयमपि । सुबुद्धीनां प्रकाशो यस्मात् । योगी कीदृशः ? गुरुचरणसेवासुशील इति गुरुचरण-
स्थैतदुपदेश इत्यर्थः ।

नादं विशेषयति लयस्थानं वायोरिति । अत्र महानादे वायोर्लयः यस्मादुत्पत्तिः तत्र लयनियमात् । यद्यपि भूतशुद्धादौ स्पर्शतत्त्वे वायोर्लयस्तस्य च व्योम्नि लयो दृश्यते तथापि कदाचित् नादेऽपि वायोर्लयो भवतीति । अत्र

“पृथिवीकाराद्रसवती रसादजायत ककारात् सर्वाणि जलानि तीर्थानि रेफाद्विक्षितत्वं नादाद्वायुः सर्वप्राणमयः विन्दोर्गगनं सर्वशून्यं शब्दमयं तेभ्यः पञ्चविंशतिगुणमयतत्वं सर्वमिदं विश्वं ब्रह्माण्डं कालिकामयम्”

इति श्रुतिवाक्येन कालीमन्त्रवर्णस्य सूक्ष्मे संहरणकाले नादे वायोर्लयो भवतीति ध्येयम् । शिवार्द्धमिति । शिवस्यार्द्धनारीश्वरत्वात् तदर्द्धं शक्तिस्तदूपं नादमित्यर्थः । सिराकारमिति दन्त्यादिसिरोलाङ्गलस्तदाकारमित्यर्थः ।

तदूर्द्धं तु महानादो लाङ्गलाङ्कतिरुच्चलः ।

इति कार्त्तिकेयेश्वरसम्बादवाक्यात् । यद्यपि “क्षिको लाङ्गलं हलं गोदारणञ्चसौरञ्च” इत्यमरकोषे लाङ्गलवाचकसौरशब्दस्य चतुर्थस्वरयोगित्वं तथाप्यत्र वचनाल्लैकवाक्यतानुरोधेन लृतीयस्वरयुक्तसिरः पदेनापि लाङ्गलः प्रतीयते इति । अथवा शिवाकारमिति तेन शिवशक्तिमयोऽयं नादः ।

तदुक्तं प्रपञ्चसारे—

नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामयपदोन्मुखी ।

शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुंरूपा सा तदा स्मृता ॥ इति ॥

अतएव “तस्या एव शक्तेनादविन्दूपृष्ठत्वुपयोग्यरूपौ” इति राघवभट्टेनाम्युक्तम् ।

अन्यत्र—

सातत्यसंज्ञा चिन्मात्रा ज्योतिषः सन्निधिस्तथा ।

विचिकीर्षुर्धनीभूय क्वचिदभ्येति विन्दुताम् ॥ इति ॥

तथा श्रीमदाचार्यवाक्यम् । “नाद एव धनीभूतः क्वचिदभ्येति विन्दुताम्” इति । अत्र सकलवचनपर्यालोचनया शक्तिरेव नादविन्दुरूपेणाविभूता सुवर्णकुण्डलमिव । नादविन्दुः पुनरेकाकारैव इति निष्कर्षः । वरदातारमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तदूर्ज्ञे शङ्खिन्या निवसति शिखरे शून्यदेशे प्रकाशं

विसर्गाधः पद्मं दशशतदलं पूर्णचन्द्रातिशुभ्रम् ।

अधोवक्त्रं कान्तं तरुणरविकलाकान्तिकिञ्चल्कपुञ्जं

ललाटाद्यैर्वणैः प्रविलसितवपुः केवलानन्दरूपम् ॥४०॥

अथ समाधिरूपयोगानुशीलनसाधकानां समाधिकालात् प्रागेवं विचिन्त्यातिप्रयत्नः स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वं चिदात्मनि विलापयेदित्याचार्यवचनेन समाधेः पूर्वं स्थूलसूक्ष्मरूपस्त्रिप्रपञ्चसमुदायचिन्तनविधानात् तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वाद्व वदन्ति । तत्र तावत् पृथिव्यादि पञ्च स्थूलरूपाणि मूलादिविशुद्धान्तचक्रे उक्तानि तदाश्रितत्वात् मूलाधारे भूमण्डले पादघ्राणेन्द्रियगन्धतत्त्वेति त्रिः । जलमण्डले पाणिरसनेन्द्रियरसतत्त्वेति त्रिः । वङ्गमण्डले पायुचक्षुरिन्द्रियरूपतत्त्वेति त्रिः । वायुमण्डले उपस्थत्वगिन्द्रियस्पर्शतत्त्वेति त्रिः । नभोमण्डले वाक् श्रोत्रेन्द्रियशब्दतत्त्वेति त्रिरिति समुदायेन पञ्चदशतत्त्वानि वर्त्तन्ते । पृथिव्यादिना मिलित्वा विंशतितत्त्वानि स्थूलानि बोद्धव्यानि । इदानीं सूक्ष्मरूपाणि विधीयन्ते । तत्राज्ञाचक्रे सूक्ष्मरूपं मनः स्वयं प्रदर्शितम् । अपराख्याह कङ्गालमालिनीतत्त्वे आज्ञाचक्रमुपक्रम्य—

मनश्वात्र सदा भाति हाकिनोशक्तिरञ्जितम् ।

बुद्धिप्रकृत्यहङ्कारालङ्घतं तैजसं परम् ॥ इति ॥

अत्र बुद्धिप्रकृत्यहङ्कारात्मकसूक्ष्मरूपत्रयाणां स्थितिः प्रतीयते । तत्राहङ्कारस्य न पाठक्रमात् स्थितिः मूलाधारादि सर्वत्र पृथिव्यादिजनकस्य तत्त्विलयाधारस्य च जन्यविलाप्ययोरधःस्थितिदर्शनात् पाठक्रमाच्छब्दक्रमस्य बलवत्त्वाच्चात्रापि तथा स्थितिः कल्पते । तेन “अहङ्कारे हरेदृव्योम सशब्दं

(४०) तदूर्ज्ञे इति । तस्य महानादस्य ऊर्ज्ञे महाशङ्खिन्याच शिखरसमदेशे शून्यनिरालम्बे विसर्गस्याधः प्रकाशरूपं सहस्रदलपद्मं निवसति । अत्यर्थपूर्णचन्द्र इव शुभ्रं अधोवक्त्रं कान्तं तरुणरविकला इव कान्तं किञ्चल्कपुञ्जं यस्य । ललाटाद्यैर्ललाटादिविन्यस्तैरकारादिपञ्चाशदण्णेविंशतिप्राकारेण परिलक्षिततत्त्वः केवलानन्दस्थरूपमिति ।

तन्महत्यपि” इति वचनात् व्योम्नो विलयार्थं तदिलयाधिकरणस्याहङ्कारस्य प्रथमोपस्थितं तदादावहङ्कारस्तदूर्द्देवं बुद्धिप्रकृत्योः स्थितिः । एतेषां जन्यजनक-भावमाह सारदायाम्—

भूलभूतात्ततोऽव्यक्तात् विकृतात् परवस्तुनः ।

आसीत् किल महत्तत्वं गुणान्तःकरणात्मकम् ।

अभूत्तस्मादहङ्कारस्त्विविधः स्थितिभेदतः ॥ इति ॥

विकृतादिति इदं परवस्तुनः प्रतिविम्बत्वेन विकृतिरूपं महत्तत्वादीनां प्रकृतित्वात् प्रकृतिनामकम् । अतएवोक्तम्—

प्रकृतिः परमा शक्तिर्विकृतिः प्रतिविम्बता ॥ इति ॥

तथा परंब्रह्मात्मप्रकृतिप्रतिविम्बस्तरूपिणीति प्रागुपदर्शितम् । सारदा-वचने महत्तत्वमिति । यदेव महत्तत्वं सैव बुद्धिः । तदाह ईशानशिवेन—

बोद्धव्यलक्षणा सैव प्रकृतिः शक्तिजृम्भिता ।

बुद्धितत्वं भवेद्यत्तं सात्त्विकं गुणमाश्रिता ।

सैव बुद्धिस्मृहन्नाम तत्वं सांख्ये प्रगीयते ॥ इति ॥

महत्तत्वन्तु गुणान्तःकरणात्मकम् । गुणः सत्त्वरजस्तमोरूपाः । अन्तः-करणमाह सारदायाम् “अन्तःकरणमात्मनः मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तम् परिकीर्तितम्” इति । एतत्सुदायात्मकं महत्तत्वम् । ननु मनसो महत्तत्वान्तर्गतत्वे तदत्तश्चक्रेऽस्मिन् प्रविलसति मनः सूक्ष्मरूपमित्यनेन पृथगभिधानं कथं सङ्गच्छते इति चेन्न तन्मनो न महत्तत्वान्तर्गतं किन्तु तदहङ्कार-जन्यमतिरिक्तम् । तदाह—

“यतोऽपरं मनस्तत्वं ससङ्गत्यविकल्पकम् ।

तैजसादेव तज्ज्ञातम्” इति राघवभृः ।

एवञ्चाज्ञाचक्रस्थमनःपर्यन्तानां क्रमेण स्थितिर्विहितत्वात् तदूर्द्देवऽहङ्कारादीनां स्थितिर्विधा । ततञ्चाज्ञाचक्रे हाकिनी इतरलिङ्गप्रणवमनोऽहङ्कारबुद्धिप्रकृतीनामव्यवहितोऽर्द्देवंक्रमेण स्थितिनिरूपणात् खानविशेषानभिहितस्य पूर्वदर्शितचन्द्रमण्डलस्य तेषामूर्द्देवं स्थितिरिति । ननु तेषामधः

कथं न स्थीयते इति चेन्न । “इन्दुर्लाटदेशे च तदूर्धे बोधिनी स्वयम्” इति समोहनतन्त्रवचनेन वक्ष्यमाणाज्ञाचक्रोर्ध्वर्त्तिन्योः समनियतयोरिन्दुबोधिन्यो-रधोभागे स्थितिबोधनात् तयोरव्यवधानाय सर्वोर्धे एव तस्य स्थितिरिति ।

अथाज्ञाचक्रोर्धे कारणरूपमाह समोहनतन्त्रे—

इन्दुर्लाटदेशे च तदूर्धे बोधिनी स्वयम् ।

तदूर्धे भरति नादोऽसावर्ध्वचन्द्राक्षतिः परः ॥

तदूर्धे च महानादो लाङ्गलाक्षतिरुज्ज्वलः ।

तदूर्धे च कला प्रोक्ता आज्ञीति योगिवक्ष्यभा ।

उभनी तु तदूर्धे च यदृगत्वा न निवर्तते ॥ इति ॥

तदूर्धे बोधिनीत्यत्र तदूर्धे ललाटोर्धे आज्ञाचक्रोर्धे इति यावत् ।

बोधिन्यधःस्य ले विन्दुस्थितिमाह भूतशुद्धितन्त्रे—

विन्दुर्मात्रार्द्धतो देवि तदूर्धं नादसंज्ञितम् ।

लयस्थानं तथा वायोर्महानादं तदूर्धृतः ॥ इति ॥

मात्रार्द्धं शक्तिः ।

बालसूर्यप्रतीकाशमासीद्विन्दुमदक्षरम् ।

तदूर्धे चार्द्धमात्रा तु गाम्याररागमाश्रिता ॥

इति वृहस्पतिविक्रमसंहितावचनेनार्द्धमात्रायाः शक्तिवाचकत्वप्रतीतिः । अत्र हयोर्वचनयोरेकवाक्यतया यार्द्धमात्रा सैव बोधिनीति बोध्यम् । विन्दु-बोधिनीनादेति चयं विन्दुमयपरशक्ते रूपविशेषः ।

तदाह सारदायाम्—

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्विन्दुसमुद्भवः ॥

परशक्तिमयः साक्षाच्चिधासी भिद्यते पुनः ।

विन्दुर्नादो वीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ॥

विन्दुर्नादात्मको वीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः ।

समवायः समाख्यातः सर्वांगमविशारदैः ॥ इति ॥

परशक्तिमयः परः शिवेस्तेन शिवशक्तिमयो विन्दुः । अयं ललाटोङ्क्षितो विन्दुर्नादात्मकः शिवात्मकः ।

वौजं शक्तिबोधिनीरूपमित्यर्थः । नादस्त्रयोः समवायः सम्बन्धः क्षोभ्य-
क्षोभकरूपस्तेनायं क्रियाशक्तिरूपः एतत्त्वयोङ्क्षितो महानादः पूर्वोपदर्शितः ।

तद्वै च कला प्रोक्ता इति । कला पंक्तिः । आज्ञाति तिर्थिक् रेखारूप-
मात्राकारा इत्यर्थः । इयं शक्तिः सृष्टादौ आविर्भूता । तदुक्तं पञ्चरात्रे—

एवमालोक्य सर्गादौ सञ्चिदानन्दरूपिणीम् ।

समस्ततत्त्वसंघातां सृष्ट्यधिष्ठातृरूपिणीम् ।

व्यक्तां करोति नित्यां तां प्रकृतिं परमः पुमान् ॥ इति ॥

अन्यत्र—

शिवशक्तिसमायोगादव्यक्तात् परमेश्वरात् ।

आद्या भगवती देवी सैव लिपुरसुन्दरै ।

आसौच्छक्तिस्तो नादो नादादिन्दुसमुद्भवः ॥ इति ॥

उन्मनी तु तद्वै चेति । तत्त्वात्माह—

यत्र गत्वा तु मनसो मनस्वं नैव विद्यते ।

उन्मनी सा समाख्याता सर्वतत्त्वेषु गोपिता ॥ इति ॥

तत्त्वं मनोहृत्तिमहिषयावलम्बनचेष्टाकालीनविषयावलम्बनसामान्याभाव-
सम्पादनं तत्त्वमुन्मनीत्वमिति । सा च हिविधा सहस्राराधारा निर्वाण-
कुलारूपा एतत्स्थानस्थिता वर्णवलीरूपा ।

तथा च कङ्कालमालिनीतत्त्वे—

सहस्रारकण्ठिकायां चन्द्रमण्डलमध्यगा ।

सर्वसङ्खल्परहिता कला सप्तदशी भवेत् ।

उन्मनी नाम तस्या हि भवपाशनिष्ठानी ॥ इति ॥

तथा—

उन्मनीञ्च मालावर्णं स्मरणात् मोक्षदायिनी ॥ इति ।

मालावर्णं वर्णवलीरूपमित्यर्थः ।

उन्मन्यधः समनीमाह भूतशुद्धौ—

ततो हि व्यापिका शक्तिराज्ञीति यां विदुर्ज्ञनाः ।

समनीमूर्द्धतस्तस्या उन्मनीन्तु तदूर्द्धृतः ॥ इति ॥

इदमपि परशक्तेरवान्तररूपम् । ततश्चाज्ञाचक्रोर्द्धैँ द्वितीयविन्दुः शिवस्वरूपः । तदूर्द्धैँ अर्द्धमात्राकारा बोधिनीशक्तिस्तदूर्द्धैँ शिवशक्तिसमवायरूपाऽर्द्धचन्द्राकृतिनांदस्तदूर्द्धैँ लाङ्गलाकृतिम्भानादस्तदूर्द्धैँ आज्ञीरूपा व्यापिकाशक्तिः तदूर्द्धैँ समनी तदूर्द्धैँ उन्मनीति क्रमेण सप्तकारणरूपाणि वर्त्तन्ते ।

अलमतिविस्तरेण प्रकृतमनुसरामः । सहस्रदलपद्मं निरूपयन्नाह तदूर्द्धृत इति दशभिः । तदूर्द्धैँ प्रागुपदशिंतसव्वेषामूर्द्धैँ पूर्वोपदशिंतशङ्खनीनाड्याः शिखरे मस्तके शून्यदेशे नाड्यनाहृतस्याने तेन सुषुम्नाया अपि जड्ये इति सूचितम् । विसर्गस्याधः दशशतदलं सहस्रदलं पद्मं निवसति इत्यन्वयः ।

विसर्गन्तु ब्रह्मरन्ध्रस्योर्द्धृभागी—

तस्मिन् रन्ध्रे विसर्गञ्च नित्यानन्दं निरञ्जनम् ॥

इत्यादि वक्ष्यमाणवचनात् ।

पद्मं विशेषयति पूर्णचन्द्रेत्यादि । ल-काराद्यैर्वर्णैः प्रविलसितवपुरिति । अत ल-कारयहणं न विलोमेन वर्णचिन्तनार्थं किन्तु ल-कारयहणं क्ष-कारपरित्यागार्थम् । तत्त्वागवीजं हि वर्णानां सहस्रदले स्थितिरावर्त्तनेणैव घटते । एव च क्ष-कारसहितैकपञ्चाशहणानां विंशत्यावर्त्तने विंशत्यधिक-सहस्रसंख्या भवन्ति । जनविंशत्यावर्त्तने तु एकत्रिंशश्चूनसहस्रसंख्या भवन्ति । अतः क्ष-कारपरित्यागेन तत् समाधीयते । तेन अ-कारादिल-कारान्तपञ्चाशहणं अनुलोमेन विंशत्यावर्त्तनेन सहस्रदले चिन्तनीया इति ध्येयम् । अनुलोमेन वर्णचिन्तनं व्यक्तमाह कङ्कालमालिनीतन्वे—

सहस्रारं महापद्मं शुक्रवर्णमधोमुखम् ।

अ-कारादि क्ष-कारान्तैः स्फुरद्दण्डिंराजितम् ॥ इति ॥

अत्र क्ष-कारान्तैरित्यत्रान्तशब्दस्यावसानार्थकल्पात् क्ष-कारोऽन्तेऽवसाने यस्येति बहुत्रीहिणा क्ष-कारं विहाय ल-कारान्तपञ्चाशहणयोगः । अथवा ल-कारा-

समासे तस्यान्तः शशपरिरहितः शुद्धसम्पूर्णचन्द्रः ।
 स्फुरज्जोत्स्नाजालः परमरसचयस्त्रिभूमिसन्तानहासी ।
 विकोणं तस्यान्तः स्फुरति च सततं विद्युदाकाररूपं
 तदन्तःशून्यं तत् सकालसुरगणैः सेवितं चातिगुप्तम् ॥ ४१ ॥

द्यैरिति लकार-क्रकारान्तपञ्चाशहर्णनामकथादितिरेखावद्वामावर्त्तेन यथा-
 योग्यावर्त्तनेन विन्यासः । कङ्गालमालिनीवचनन्तु दक्षिणावर्त्तेन वर्णविन्यास-
 विधायकम् इति वचनद्वयोरविरोधः । अत्र पञ्चाशहर्णनां रूपविशेषा-
 नभिधानात्तद्वर्णमया माटकायाः शुक्लवर्णत्वदर्शनात्तेऽप्यत्र शुक्लेनैव
 चिन्तनीया इति ध्येयम् । ललाटाद्यैव्वर्णैरिति पाठे तु ललाटशब्देन माटका-
 न्यासोक्तललाटवर्णः अकारस्तदाद्यैव्वर्णैरित्यर्थः । एतत्पक्षे लकारं विहाय
 अकारादिक्रकारान्तं पञ्चाशहर्णयोगो बोध्यः । सर्वत्र पञ्चाशहर्णग्रहणे
 अन्त्यलकारत्वागदर्शनात् ।

अत्र केचित् प्रविलसिततनुरिति पठन्ति । तत्र “वा पुंसि पञ्चम्” इति
 दर्शनात् पुंसि विशिष्टस्य पञ्चमित्यस्य विशेषणतया तनुरित्यस्यापि पुंस्व-
 मिति व्याख्यायन्ति च । तत्र एतत्स्त्रोकस्थनिवसतिक्रियायाः कर्तृत्वेन
 पञ्चमिति विन्दलनिहेशात् क्लीवलिङ्गप्रयोग एव प्रतीयते न तु पुंलिङ्गप्रयोग-
 स्तथात्वे विसर्गान्तो भवितुमर्हति अतस्तदिशेषणस्य तनुशब्दस्य क्लीवत्वमवश्यं
 वाचं तथात्वे विन्दन्तता न भवति निविन्दुत्वे क्षन्दःपातस्तस्मादपुरित्येव
 पाठः । स्मृतमन्यत् ॥ ४० ॥

सहस्रदलकमलकर्णिकायां चन्द्रमण्डलस्थितिमाह समाप्ते इति ।

(४१) समाप्ते इति । तस्य पञ्चस्यान्तर्मध्ये शशरहितः अत्यर्थदीप्तिमान् सम्पूर्णचन्द्रः
 समाप्ते । कीडशः? स्फुरन्ति ज्योत्स्नाजालानि यस्य सतया । परमरसचयेन शिव्रसम्बन्धाय

तस्यान्तः तत्र पञ्चे अन्तर्मध्ये शुद्धः निर्मलोदयविशिष्टः । चन्द्रं विशेषयति स्फुरदित्यादि परमरसचयस्त्रिग्निसन्तानहासी इति । स्त्रिग्निः आर्द्धसदृश-भावस्तस्य सन्तानो विस्तारो यत्र इत्यर्थः । ततश्च परमामृतरसचयेन उत्ताप-हीनतया स्त्रिग्निसन्तानयुक्तो हासवदानन्दमयकिरणविशिष्ट इत्यर्थः । अथ चन्द्रमण्डलस्थाध ऊर्ध्वे अन्तरालादीनां स्थितिमाह कङ्गालमालिनीतत्वे सहस्रारमुपक्रम्य—

तत्कणिंकायां देवेशि अन्तरालमा ततो गुरुः ।
सूर्यस्य मण्डलच्छैव चन्द्रमण्डलमेव च ॥
ततो वायुर्महानामा ब्रह्मरन्ध्रं ततः स्मृतम् ।
तस्मिन् रन्ध्रे विसर्गच्छ नित्यानन्दं निरच्छनम् ।
तदूर्ध्वे शङ्खिनी देवी रुषिस्थित्यन्तकारिणी ॥ इति ॥

तत्वान्तः चन्द्रमण्डलमध्ये सततं निरत्तरं विद्युदाकाररूपं त्रिकोणं स्फुरतीति । तदन्तःशून्यमिति । अन्तर्मध्ये शून्यं यस्य तदन्तःशून्यं परं विन्दुशरीरं तस्मिन् त्रिकोणे अन्तःशून्यं तदन्तःशून्यं त्रिकोणमध्यवर्त्ति परंविन्दुरूपं शून्यं स्फुरतीति क्रियान्वयः । यदा तदन्तस्त्रिकोणमध्ये शून्ये परं विन्दुरूपं स्फुरति । अतएवोक्तं तोड़लतत्वे षष्ठोऽन्त्यासे—

निराकारं परं ज्योतिर्बिन्दुच्छाव्ययसंज्ञकम् ।
विन्दुशब्देन शून्यं स्यात् तथा च गुणसूचकम् ॥ इति ॥

अत्र “आहारनिर्हारविहारयोगः सुसंहृताः धर्मविदा तु कार्या” इति वचनात् योगस्य गोपनेनानुष्ठानविधानात् तदन्तःशून्यमतिगुप्तं यथा स्यात्यथा सकलसुरगणैः सेवितम् आराधितमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

परमामृतसमूहेन अव्यर्थस्त्रिग्निहासो दीप्तिर्यस्य तस्य चन्द्रस्य मध्ये त्रिकोणं सर्वदैव स्फुरति विद्युदाकार इव रूपं यस्य त्रिकोणान्तर्मध्ये तत् शून्याकारं विलसति । सकलसुरगणैः सेवितम् । शून्यत्वादतिगुह्यम् ।

सुगुप्तं तद्यत्नादतिशयपरमामोदसन्तानराशेः
परं कन्दं सूक्ष्मं सकलशशिकलाशुद्धरूपप्रकाशम् ।

इह स्थाने देवः परमशिवसमाख्यानसिद्धः प्रसिद्धः

स्वरूपी सर्वात्मा रसविरसमितो ज्ञानमोहान्वहंसः ॥४२॥

सुगुप्तमिति । अस्यायमर्थः वच्यमाणकेशाग्रकोटिभागैकरूपत्वादतिगुप्तं
तत् शून्यं यत्रात् चिरनिरन्तरध्यानाद्यनुष्ठानात् सकलशशिकलाशुद्धरूप-
प्रकाशं कला निर्वाणकला तया सह वर्तमाना या शशिनश्वन्दस्य षोडशी
कला तया निर्मलरूपप्रकाशो यस्य तदित्यर्थः । तथा चातिसूक्ष्म-
मपि त्रिकोणान्तर्वर्त्त्यमाकलानिर्वाणकलासहितपरंविन्दुरूपान्तःशून्यं ध्यानेन
प्रकाशितं भवतीति भावः । परमामोदसन्तानराशेऽर्मीक्षस्य परं कन्दं प्रधान-
मूलमित्यर्थः । सुगुप्तमित्यत्र सुगोप्यमिति पाठे यत्रादित्यस्य उभयत्रान्वय
इति ध्येयम् ।

केचित्तु त्रिकोणान्तःशून्यं शून्यस्थानं तत्तु कीटशम् ? सकलशशि-
कलाशुद्धरूपप्रकाशम् । शशिनश्वन्दस्य सकलकलाः समस्तकलाः षोडश-
कलाः तत् शुद्धं शुक्लं यदूपं तदेव प्रकाशो यस्य तादृशपूर्णचन्द्रप्रकाशमित्यर्थः
इति व्याख्यायन्ति तच्चिन्त्यम् । तत्रिकोणस्य पूर्णचन्द्रमण्डलमध्यवर्त्तित्व-
कथनेनैव त्रिकोणमध्यस्थानस्य पूर्णचन्द्रतुल्यप्रकाशप्राप्तौ पुनस्त्वयनं वर्यं
स्यात् । किञ्च सकलसुरगणैः सेवितमित्यनेन शून्यस्थानस्य सेवनं न युज्यते
किन्तु त्रिकोणान्तर्विन्दोरेव सेव्यत्वमिति । यदि तु तत् शून्यस्थानस्य परं
विन्दोरधिष्ठानात् सेव्यत्वमित्युच्यते तदा तु तत्शून्यस्थानस्य परं विन्दोरधि-

(४२) सुगुप्तमिति । सुगोप्यं तत् शून्याकारशिवलिङ्गं यत्रात् गोप्यं गोपनीयं कर्मचित्
यावत्तावत्र कथनीयम् । कीटशम् ? अतिशयपरमामोदसन्तानजनकासृतराशेः प्रकृष्टमूलं तस्मादेव
परमासृतं ज्ञरति । सूक्ष्मम् अलक्ष्यं शशिनः सकलकलैवांशूद्धपं प्रकाशो यस्य । इह स्थान एव
परमशिवत्वेन सिद्धः सर्वैर्विदितः प्रसिद्धः योगिनां हृदये प्रकाशनस्वरूपी शून्याकारः सर्वेषाम्
आत्मा रसविरसमितः परमरसेनाच्छादितः अज्ञानेन यो मोहान्वकारः तत्र हंसः सूर्यसदृशः ।

सुधाधारासारं निरवधि विमुच्चन्नतितरां
यते: खात्मज्ञानं दिशति भगवान् निर्मलमते: ।

समास्ते सर्वेशः सकालसुखसन्तानलहरी-
परीवाहो हंसः परम इति नाम्ना परिचितः ॥ ४३ ॥

षानात् सेव्यत्वमित्युच्यते तदा तत् शून्यस्थानमेव नो भवतीति सुधीभिर्भाव्यम् ।

सहस्रदलकर्णिकायां परमशिवस्थितिमाह इह स्थाने इति । इह स्थाने कर्णिकायामित्यर्थः । परमशिवसमाख्यानसिद्धः परमशिवनाम्ना ख्यातो देवो वर्तते इति शेषः । देवं विशेषयति स्वरूपोति ब्रह्मरूपो ब्रह्ममयमिति यावत् । सर्वात्मा सर्वेषां जीवानाम् आत्मा जीवात्मस्वरूपः जीवात्मपरमात्मनोर्बहुतो भेदाभावात् य आत्मा सु एव जीवः अतएवोक्तमध्यात्मरामायणे—

जीवात्मा परमात्मा च पर्यायो नात्र भेदधीः ।

आचार्यशास्त्रोपदेशादैक्यज्ञानं यदा भवेत् ।

आत्मनोर्जीविपरयोर्मूला विद्या तदैव तु ॥

इत्युक्तम् । श्रुतिरपि “तत्त्वमसि” इति वाक्येन तत्त्वंपदयोरेकार्थत्वं दर्शयति । रसविरसमित इति रसः परमानन्दरसः विरसस्तदैलक्षण्येन शिवशक्तियोगजन्यसामरस्यानन्दरूपः । तदुभयरसमितः प्राप्तः इत्यर्थः । अथवा रसः प्रथमोपस्थितत्वेन विषयरसस्तस्मिन् विरसा हृयताबुद्धियेन रसेन स परमानन्दरसस्तन्मित इत्यर्थः । अज्ञानमोहान्धहंसः अज्ञानमोहान्धकारनाशकत्वात् हंसः सूर्यरूप इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सुधाधारासारं निरवधि विमुच्चन्नतितरामिति । निरवधि निरन्तरम्

(४३) सुधाधारासारमिति । स भगवान् शिवः निर्मलमतेर्योगिनो जनस्य आत्मविषयस्य परमात्मनि ज्ञानं दिशति । कौदशम् ? सुधाधारासारम् अस्ततधाराया आसारमिति । यदा

अतितरामतिश्यं यथा स्यात्तथा सुधाधारारूपसारं वसु विमुच्च-
नित्यर्थः ।

अथवा सुधाया आधारश्चन्द्रस्तस्मादास्त्रियते निःस्त्रियते यत् तत् सुधा-
धारासारं शुक्लवर्णं सृतकिरणं विमुच्चन् प्रकाशयनित्यर्थः । एतद्विशेषणेन
विशेषस्य चन्द्रवत् शुक्लवर्णत्वं सूचितम् ।

यद्वा आसार्थते निःसार्थते उच्चार्थते इति यावत् तद्वाक्यं सुधाधारया
सह आसारं सुधाधारासारं सुधामयवाक्यमित्यर्थः । ततश्च निरवधि सर्वस्त्रिन्
काले अतितरां मोहनाशयातिप्रवलतरां सुधामयवाक्यं विमुच्चन् उच्चरन्
सन् यतेरुपास्यदेवतायां नियतमनसः स्वात्मज्ञानं स्वज्ञीवात्मा तेन सह आत्मा
परमात्मा ज्ञायतेऽनेनेति । अतापृथक् साहित्येन जीवात्माभेदेन परमात्मज्ञान-
कारणं तारकब्रह्ममन्त्वम् उपदिशतीति समुदायार्थः ।

अथवा सुधा क्लपासृतं तद्वारया युक्तं सारं ब्रह्ममन्त्वात्मकसारवाक्यमुच्चरन्
स्वात्मज्ञानं दिशतीत्यर्थः । एतद्विशेषणेन तारकमन्त्वोपदेशकत्वज्ञापनात्
विशेषगुरुत्वं सूचितम् । एवच्छैतद्विशेषणं पूर्वश्वीकोक्तपरमशिवस्यैव गुरुत्वात् ।
अतएव लिलितारहस्ये गुरुतत्त्वनिरूपणे—

ख्यातोऽयं पुरुषश्चेष्ठः सर्वदात्मरतिप्रिय ।

इत्यादिना गुरुं वर्णयित्वा

तेजोरूपा प्रिया तस्य ब्रह्मवर्त्मसुदुर्लभा ।

परमं ब्रह्म यत्पादपङ्गजद्युतिवैभवम् ॥

इत्युक्त्या शोभाधिक्येन पदपङ्गजयोः परब्रह्मरूपपरमशिवस्य हृतपद्मादिति
व्याख्यातम् । तेजोरूपगुरुप्रियायाः पादद्वयारोहणं गुरुहृदय एव न त्वन्य-
पुरुषस्येति । अतो यः परमशिवः स एव गुरुरिति तात्पर्यम् ।

असृतधारासारं निरवधि अतितराम् अत्यर्थं विमुच्चन् इति भगवतो विशेषणम् एवंभूतः सर्वेशः
शिवः सर्वेषां सुखसमूहलहरीवहिर्भूतः सन् समाप्ते । कीदृशः? नाम्ना परमहंस इति
परिचितः ।

निर्वाणतत्त्वेऽपि—

शिरःपद्मे महादेवस्तथैव परमो गुरुः ।

तत्त्वमो नास्ति देवेशि पूज्यो हि भुवनत्रये ।

तदंशं चिन्तयेद्विवाह्ये गुरुचतुष्टयम् ॥ इति ॥

अयं परमशिवः कण्ठिकान्तस्त्रिकोणस्य वहिरधः कथ्यमानहंसः इत्य-
स्योपरि वर्तते । पूर्वोक्तकङ्गालमालिनीतत्त्ववचने—

तत्त्वाणिंकायां देवेशि अन्तरात्मा ततो गुरुः ।

सूर्यस्य मण्डलं तत्र चन्द्रमण्डलमेव च ॥

इत्यादिना क्रमेण महाशङ्खिनीशक्तिपर्यन्तस्थितिमभिधाय

तस्याधस्ताच्च देवेशि चन्द्रमण्डलमध्यगम् ।

त्रिकोणं तत्र सञ्चिन्त्य क्षयहीनालिका कला ।

तन्मध्ये कुटिला निर्वाणाख्यसप्तशी कला ॥

इति वचनेन चन्द्रमण्डलान्तस्त्रिकोणेऽमाकलादीनामेव स्थितिरुक्तत्वात् ।
गुरोरु तदधोऽन्तरात्मन उपरि स्थितिरुवाच । ननु कङ्गालमालिनीवचने-
अन्तरात्मन उपरि गुरोः स्थितिरुक्ता तत्त्वयं हंसस्य जड्हे गुरोः स्थितिरुचते
इति चेन्न हंसान्तरात्मनीरिकार्थत्वात् ।

तथा हि कङ्गालमालिनीतत्त्वे गुरुध्यानं यथा—

सहस्रदलमध्यस्थमन्तरात्मानमुत्तमम् ।

तस्योपरि नादविन्दोमध्ये सिंहासनोज्ज्वलम् ॥

तस्मिन् निजगुरुं नित्यमित्यादि ।

तथाऽन्यत्र—

हंसपीठे मन्त्रमये स्तुगुरुं शिवरूपिणम् ।

असुकानन्दनाथान्तं स्मरेत्तनामपूर्वकम् ॥ इति ॥

तथाऽन्वदाकल्ये—

शिरः पद्मे शुक्रे दशशतदले केशरगते

पतञ्जीणां तत्पे परमशिवरूपं निजगुरुम् ॥ इति ॥

एतेषां वचनानां पर्थ्यालोचनया हंसान्तरामनोरमेदः प्रतीयते । एवं परमशिवरूपं निजगुरुमित्यनेन परमशिव एव गुरुरिति भाव्यम् । यत्तु सहस्रदलसुप्रकाश्य—

तत्त्वाध्ये तु त्रिकोणं स्याद्विद्युदाकाररूपकम् ।

विन्दुहयच्च तत्त्वाध्ये विसर्गरूपमव्ययम् ।

तत्त्वाध्ये शून्यदेशे तु शिवः परमसंज्ञकः ॥

इति वचनं परमशिवस्य त्रिकोणमध्ये स्थितिबोधकम् तत्त्वतमेदेन सहस्रदलकामलाभिन्नतत्त्वर्णिकाधीवर्त्युर्द्दमुखद्वादशदलकर्णिकान्तस्त्रिकोणे गुरुस्थितिबोधकम् एतत्पादुकापञ्चकस्त्रोक्ते अशीकृतम् । न तूर्धुसहस्रदलकर्णिकात्रिकोणे गुरुस्थितिबोधकम् । मध्यत्रिकोणस्याधस्तानत्रिकोणान्तरे तद्वपेण स्थितः । अन्यथा कङ्गलमालिनीतत्त्ववचनविरोधात् ।

समास्ते सर्वेश इति । अत्र कर्णिकायां सर्वेषामौखरः समास्ते इत्यर्थः । नत्त्वव परमशिवस्थितिकथनेनैव ईश्वरस्थितिरूपा तत्त्वात् पुनः सर्वेशस्थितिरूप्यते इत्यतः सर्वेश विशेषयति हंस इति । अयं सर्वेशो हंसः हंस इत्यानुपूर्विकमन्वाकारः । तदुक्तं प्रपञ्चसारै—

सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रा च्योतिषः सन्निवेस्तुतः ।

विचिकीर्षुर्बणीभूय क्वचिदभ्येति विन्दुताम् ॥

कालेन भिद्यमानसु स विन्दुर्भवति हिधा ।

विन्दुहयक्षिणभागश्च वामभागो विसर्गकः ॥

तेन दक्षिणवामाख्यौ भागौ पुं-स्त्रीविशेषितौ ।

हङ्गारो विन्दुरित्युक्तो विसर्गः स इति स्मृतः ॥

विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः स्मृतः ।

पुं-प्रकृत्यामको हंसस्तदामकमिदं जगत् ॥ इति ॥

मुव्यक्तमाह महाकालीतत्त्वे प्रथमपटले—

सहस्रारान्तरे शून्ये दिव्यतोरणशोभिते ।

चन्द्रमण्डलमध्ये तु हंसवर्णहयोपरि ।

शिवस्यानं शैवाः परमपुरुषं वैष्णवगणा
लपन्तीति प्रायो हरिहरपदं केचिदपरे ।
परं देव्या देवीचरणयुगलाभोजरसिका
मुनीन्द्रा अप्यन्ये प्रकृतिपुरुषस्यानममलम् ॥४४॥

शुद्धस्फटिकसङ्काशं शुद्धचौमविराजितम् ॥ इत्यादि ॥

हंसवर्णदयोपरीति सुव्यक्तम् । अथवा हंसः परम इति नाम्ना
हंस इति नाम्ना परम इति नाम्ना च परिचितो विष्ण्यात इत्यर्थः ।
ग्रन्थकारिण ऊनपञ्चाशच्छ्लोके केचिद्वंसाख्यमेतदिव्यनिन हंसनामकलं
। यद्वा हंसोऽन्ते यस्य स हंसोऽन्तः हंसोऽन्तञ्चासौ परमश्चेति कर्म-
शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपे हंसःपरम इति सिद्धम् । तेन
इति नाम्ना परिचित इत्यर्थः । अतएवोक्तम् आगमकल्पद्रुमे—
असौ परमहंसाख्यो युक्तस्यावरजङ्गमः ॥ इति ॥

लमुखसन्तानलहरीपरीवाह इति । सर्वप्रकारमुखं सकलमुखं तस्य
विस्तारः स एव लहरी शैली परि सर्वतोभावेनोद्यते उत्तरोत्तर-
यित्वेन प्रकाश्यते यस्मिन् इत्यर्थः । ततश्च श्रेष्ठाकारिण सर्व-
र्वप्रकारमुखविशिष्ट इति यावत् । अयं हंसः परमशिवस्याधोवर्तीत्युक्तं
३३ ॥

त् कर्णिकायां सर्वदेवतामयहंसादीनामविष्णानात् शैवशाङ्कादि-
सकानामुपास्यदेवतास्यानमित्याह । शिवस्यानमिति । शैवाः शिवो-

शिवस्यानं इति । एवत् परमशिवस्यानं शैवा जनाः शिवस्यानमिति लपन्ति ।
पुरुषं परा प्रकृष्टा आ लक्ष्मीर्येष एवत्पुरुषं वदन्ति । अपरे केचित् प्रायो हरि-
रा लपन्ति । अन्ये देवीचरणयुगलानन्दरसिका देव्याः पदे लपन्ति । वस्तुतस्मृ-
भावनायां एको निरञ्जन एवं निव्वाच्यः अतएव “कर्जुकुटिलनानापथजुषां वृषा-
द्रुतिपुष्पहन्तोऽक्षं साधु संगच्छते ॥

इदं स्थानं ज्ञात्वा नियतनिजचित्तो नरवरो
न भूयात् संसारे पुनरपि न बद्धस्तिभुवने ।
समग्रा शक्तिः स्याद्वियममनसस्तथा कृतिनः
सदा कर्तुं हर्तुं खगतिरपि वाणी सुविमला ॥ ४५ ॥

पासका एतत्पद्मं शिवस्थानं लपन्ति वदन्तीत्यर्थः । परमपुरुषं परमपुरुषस्य
विष्णोः स्थानं इदमर्थतद्वितप्रत्ययेन सिद्धम् । केचिदिति ये हरिहरोपा-
सकास्ते शैवा वैष्णवाश्च ते केचित् अपरे केवलशिवविष्णुपासकेतरा हरिहरपदं
लपन्ति । अतः सर्वे शैवा वैष्णवाः केवलशिवस्थानं केवलविष्णुस्थानं न वदन्ति
इत्यभिप्रायेण इत्युक्तम् । अन्ये युगलभजनशौलाः यद्वा अन्ये हंसमन्त्रोपासका-
मुनीन्द्राः प्रकृतिपुरुषस्थानं हंसस्य प्रकृतिपुरुषोभयरूपत्वात् तदधिष्ठितस्थानं
लपन्तीत्यर्थः । एतद्वदर्शनमात्रं तत्स्थाने सर्वदेवतामयपरं विन्दोरविष्णानात्
यो यद्वैवतोपासकः स तद्वैवतास्थानं वदतीति बोधम् ॥ ४४ ॥

सहस्रारज्ञानफलमाह इदं स्थानमिति । साङ्गोपाङ्गरूपेणैतत् स्थानज्ञानं
भवतीति भावः । नियतनिजचित्त इति नियतं तत्र नियुक्तं निजचित्तं येन
इत्यर्थः । न भूयात् संसारे सुक्तो भवतीति भावः यतः क्वचिदपि न बद्धस्ति-
भुवने इति हेतुगर्भविशेषणम् । बद्धः पुख्यपापरूपमायापाशबद्धः । तदुक्ते
भागवते—

कर्मणि क्रियमाणे तु गुणैरात्मनि मन्त्यते ।
तदस्य संस्कृतिर्बन्धः पारतन्वद्वा तत् सृतम् ॥ इति ॥
भगवद्वैतायामपि—
स्वभावजेन कौन्तोय निरुद्धः स्वेन कर्मणा ॥ इति ॥

(४५) इहस्थानमिति । इह एवं शास्त्रे एतदस्थानं ज्ञात्वा नियतं संयतं निजचित्तं येन
शः परमात्मचिन्तापरो नरवरः संसारे न भूयात् क्वचिदपि विसुवने बद्धो न भवति । संयतमनस-

तत्थ पुण्यपापभोगार्थं शरीरधारणात् बन्धः । स च सर्वे पुण्यभोगार्थं पाताले पापभोगार्थं मर्त्ये उभयभोगार्थं भवतीति । तत्त्वज्ञानिनान्तु बन्ध-हेतुभूतपुण्यपापानुदयात् सञ्चितपुण्यपापक्षयाच्च क्वचिदपि कस्मिन् कालेऽपि चिभुवने सर्वमर्त्यपाताले न बहुः न शरीरी भवति । सोऽयं प्रारब्धकर्मभोगपर्यन्तं जीवन्मुक्तः सन् तिष्ठति देहान्ते मुक्तो भवतीति भावः । तस्य पुण्यपापानुदयमाह कुलार्णवे—

अश्वमेधशतेनापि ब्रह्महत्याशतेन च ।

पुण्यपापैर्न लिप्यन्ते येषां ब्रह्म हृदि स्थितम् ॥ इति ॥

तथा भगवद्वौतायाम्—

नैव तस्य क्वते नार्थी नाकृते नेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कञ्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ इति ॥

तस्य ग्रक्रान्ततत्त्वज्ञानिनः कृतेन कर्मणा पुण्यं नास्ति न चाकृतेन नित्यकर्मणा कश्चन प्रत्यवायोऽस्तीति सुवोधिनीव्याख्यानम् ।

सञ्चितपुण्यपापक्षयमाह श्रुतिः—

तस्मिन् मनसि लौने गते सङ्कल्पविकल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिवः शक्त्यात्मा शान्तं इति ।

भगवद्वौतायामपि—

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ इति ॥

तस्य समग्रा सर्वकार्यसाधिका शक्तिः स्यात् । शक्तिकार्यं दर्शयति सदा कर्तुमिति अभीष्टकार्यं कर्तुं तथा हर्तुम् अनिष्टं कर्तुं संहर्तुं च शक्तिः खगतिराकाशपद्यगमनं सुविमला मधुरगद्यपद्यमयी वाणी स्यादिति सर्ववान्वयः ॥ ४५ ॥

क्षस्य कृतिनः भस्मस्ता शक्तिः स्यात् । तदेवाह सर्वदैव कर्तुं हर्तुं हच्छते भवति । खगतिराकाशगतिरपि भवति । अपि वाणी सर्वांहुद्दिनीं शुक्रिमद्यशक्तिरूपा भवतीति ।

अत्रास्ते शिशुसूर्यसोदरकला चन्द्रस्य सा षोडशी
शुद्धा नौरजसूक्ष्मतन्तुशतधाभागैकरूपा परा ।
विद्युत्कोटिसमानकोमलतनूर्बिद्योतिताऽधीमुखी
पूर्णानन्दपरम्परातिविगलत्पौयूषधाराधरा ॥ ४६ ॥

अथात् पूर्वं तदन्तःशून्यन्तदिल्यनेन सकलशशिकलाशुद्धरूपप्रकाश-
मिल्यनेन च सहस्रारकर्णिकान्तस्त्रिकोणे अमाकलानिर्वाणकलापरं विन्दु-
नामधिष्ठानं क्लेनाभिहितम् । इदानीं तेषां स्वरूपेण इतरभेदकविशेषणेन
च स्थृयितुमिच्छन्नादावभाकलास्वरूपमाह अत्रास्ते इति । शिशुसूर्य-
सोदरमित्यनेन कलाया रक्तवर्णत्वं ज्ञापितम् । चन्द्रस्य या षोडशीत्यनेय-
ममा कलेति ज्ञापितम् । नौरजतन्तुमृणालस्त्रवं तस्य शतभागो दीर्घफाले-
नेति बोध्यम् । शुद्धा कलङ्करहिता परा चिच्छक्तिरूपा चिच्छक्तेरवेदं
रूपम् । अतएवोक्तं प्रभासखण्डे ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

इति अमाविशेषणम् । नित्यानन्दपरम्परेति ब्रह्मपरम्परोत्पन्ना इत्यर्थः ।
अतिविगलत् पौयूषधाराधरा अतिशयामृतस्त्राविणीत्यर्थः । यद्वा नित्या-
नन्दपरम्परातिविगलत्पौयूषधाराधरेत्येकविशेषणम् । अस्यार्थः परं विन्दु-
रूपं शिवः परा प्रकृतिः शक्तिः आनन्देन समरसानन्देन परम्पराभ्यां शिव-
शक्तिभ्यामतिविगलन्ती या पौयूषधारा परामृतधारा नित्यं निरन्तरं
तादृशधारामिव धारां धारयतीत्यर्थः । स्थृष्टमन्यत् ॥ ४६ ॥

(४६) अत्रास्ते इति । अत्रैव पद्मे चन्द्रस्य सा प्रसिद्धा अमानाम्बो षोडशी कला चास्ते ।
कीष्ठशी ? प्रातःकालीनस्त्वर्थस्त्रेव कला दीपिर्यस्त्राः सा तथा । शुद्धा निर्बिकारत्वात् । कृष्णाल-
रन्तोः स्त्रृक्ष्मशतभागस्त्रेव एकरूपं यस्त्राः परा प्रकृता अथवा पश्यन्तीभृथभावैखरीसमष्टिरूपा ।
एनः कीष्ठशी ? विद्युहामसमानकोमला तत्त्वर्यस्त्राः । निष्ठोदिता चयोदयरहितत्वात् । अषोडुस्त्री
पूर्णानन्दपरम्परा अति प्रकाशसाना या पौयूषधारा तदात्मया परम्पराक्रमेण शिवसम्बन्ध-
पौयूषधाराधरेत्यर्थः ॥ [यतन्मात्रे “निष्ठोदिता” इति पाठः] ।

निर्वाणाख्यकला परा परतरा सास्ते तदन्तर्गता
 केशाग्रस्य सहस्रधा विभजितस्यैकांशरूपा सती ।
 भूतानामधिदैवतं भगवती नित्यप्रबोधोदया
 चन्द्रार्द्धाङ्गसमानभङ्गरवती सर्वार्कतुल्यप्रभा ॥ ४७ ॥
 एतस्या मध्यदेशे विलसति परमापूर्वनिर्वाणशक्तिः
 कोश्यादित्यप्रकाशा चिभुवनजननी कोटिभागैकरूपा ।
 केशाग्रस्यातिसूक्ष्मा निरवधि विगलत्येमधाराधरा सा
 सर्वेषां जीवभूता मुनिमनसि मुदा तत्त्वबोधं वहन्ती ॥ ४८ ॥

निर्वाणकलाखरूपमाह निर्वाणाख्यकलेति । सा परा परतरा परमा
 कला अस्या अपि परतरा शेषा । परादिति पाठे सर्वशेषा इत्यर्थः । सा
 तदन्तर्गता अमाकलायाः क्रोडे स्थिता । “तत्त्वध्ये कुटिला निर्वाणाख्य-
 सपदशी कला” इति पूर्वोक्तवचनात् । केशाग्रस्येत्यादि केशाग्रस्य सहस्र-
 भागैकभागरूपसूक्ष्मा सती आस्ते इत्यन्वयः । भूतानां सर्वप्राणिनामधिदैवतं
 हार्द्धचैतन्यस्वरूपा इत्यर्थः । नित्यप्रबोधोदया तत्त्वज्ञानसम्पादयित्री । चन्द्रा-
 र्द्धाङ्गसमानभङ्गरवती चन्द्रार्द्धाङ्गरूपामाकलावत् कुटिलाकारेत्यर्थः । सर्वार्क-
 तुल्यप्रभा एकदा द्वादशसूर्योदये याट्कप्रकाशः ताष्ठप्रकाशमाना रक्तवर्णा
 च ॥ ४७ ॥

परं विन्दुखरूपमाह एतस्या इति । एतस्या निर्वाणकलायाः मध्यदेशे
 क्रोडे अपूर्वा स्त्रेरादावाविर्भूतत्वात् किञ्चिदपि नास्ति पूर्वं यस्यास्ताटशी ।

(४७) निर्वाणाख्येति । सा निर्वाणनाम्नी कला अमाकलान्तर्गता सती आस्ते । कीदृशी ?
 परा प्रकाशादपि प्रकाशतरा । सहस्रप्रकारेण विभजितस्य केशाग्रस्य एकांशरूपा सती शोभना ।
 पुनः कीदृशी ? भूतानामधिदैवताखरूपा भगवतीस्वरूपा च । नित्यः प्रबोधोदयो यस्याः सा तथा ।
 चन्द्रकेखेव भङ्गुरं वक्राकारं वपुर्यस्याः सा तथा द्वादशादित्यप्रभा इत्यर्थः ।

(४८) एतस्या इति । एतस्याः कलाया मध्यदेशे परमापूर्वनिर्वाणशक्तिः विलसति ।
 कीदृशी ? कोश्यादित्य इति प्रकाशो यस्याः । विस्तुवनजननी सर्वेषां ज्ञाधारभूतत्वात् । केशाग्र-

परमा परंब्रह्मशक्तिरूपा निर्वाणशक्तिर्विलसतीत्यर्थः । निर्वाणशक्तिं विशेषयति कोश्यादित्यप्रकाशेति । तिभुवनजननौ स्वर्गमर्थपातालादिग्रपञ्चसमुदायस्त्रोत्पत्तिस्थानरूपेत्यर्थः । यतः केशाग्रस्य कोटिभागैकभागरूपा अतोऽतिसूक्ष्मा । निरवधिविगलत्वेमधाराधरेति प्रेम आनन्दार्दभावप्रफुल्लता । सामरस्यानन्दार्दभावप्रफुल्लताजनिता या परामृतधारा निरवधि निरन्तरं विगलत्वै तादृशधारां धारयतीत्यर्थः । सर्वेषां जीवभूतेति ।

एतस्य अंश एव जीवः तदुक्तं यथा—

ज्वलदग्नेर्यथा देवि स्फुरन्ति विस्फुलिङ्गकाः ।

तस्याशुग्रतं परं विन्दुर्यदा भूमौ पतत्यपि ।

तदैव सहस्रदेवि संज्ञायुक्तो भवत्यपि ॥ इति ॥

तस्याः शिवशक्त्यात्मकपरं विन्दन्तर्गतशक्त्याः संज्ञायुक्तो जीवनामा भवतीत्यर्थः । स्थैर्यन्वयत् । इयं निर्वाणशक्तिः निर्वाणकलाधःखाने नादरूप-निबोधिकोपरि वर्तते । तदु यथा—

निर्वाणाभ्यन्तरगता वङ्गिरूपा निबोधिका ।

नादाव्यक्ता तदुपरि कोश्यादित्यसमप्रभा ।

निर्वाणशक्तिः परमा सर्वेषां योनिरूपिणी ॥

तस्यां शक्तौ शिवं ज्ञेयं निर्विकारं निरञ्जनम् ।

अत्रैव कुण्डली शक्तिर्विहरेत् परमात्मना ॥ इति ॥

निबोधिकाऽव्यक्तनादात्मिका वङ्गिरूपा । तथा हि नादस्य त्रिविधावस्था “तमोगुणाधिकेन केवलध्वन्यात्मकोऽव्यक्तनादः । रज आधिकेन किञ्चिद्वर्ण-बद्धत्वासामकः । सत्त्वाधिकेन विन्दुरूप” इति राघवभट्टः । ततस्य नादविन्दु-निबोधिकाः अर्केन्दुवङ्गिरूपाः “ते ज्ञानेच्छाक्रियात्मानो वङ्गीन्द्रकस्वरूपिणः” इति सारदावचनात् । तस्मादत्र वङ्गिरूपनिबोधिकोपरि स्थितिकथनात्

स्थापि कोटिभागैकभागरूपा अतिसूक्ष्मत्वात् चतो गुह्या । निरवधि विजस्त्रेमधारा सा शक्तिः सर्वेषां जीवभूता सतो उदा हर्षेण उत्तिष्ठति तत्त्वज्ञानं ब्रह्मनीति ।

तस्या मध्यान्तराले शिवपदममलं शाश्वतं योगिगम्यं
निव्यानन्दाभिधानं सकलसुखमयं शुद्धबोधस्त्रूपम् ।
केचिद्ब्रह्माभिधानं पदमिति सुधियो वैष्णवं तत्त्वपन्ति
केचिद्ब्रह्माभिधानं पदमिति सुधियो वैष्णवं तत्त्वपन्ति
केचिद्ब्रह्माभिधानं पदमिति सुधियो वैष्णवं तत्त्वपन्ति
केचिद्ब्रह्माभिधानं पदमिति सुधियो वैष्णवं तत्त्वपन्ति ॥४६॥

सूर्यचन्द्रवक्षिमण्डलोपरि निर्वाणशक्तिः स्थितिरिति सुधीभिर्भाव्यम् । अक्ष-
माह कुलार्णवोक्तप्ररंब्रह्माभ्याने—

विन्दुरूपं परं ब्रह्म सहस्रदलसंस्थितम् ।

इत्युपक्रम्य—

कर्णिकान्तस्त्रिकोणान्तर्मण्डलवयमण्डितम् ॥ इति ॥

मण्डलवयेण सूर्यचन्द्रवक्षिमण्डलेन मण्डितमिल्यं । इयं निर्वाण-
शक्तिः परविन्दुरूपेति स्फुटौकरिष्यामः ॥ ४८ ॥

निर्वाणशक्तिमध्ये परब्रह्मास्थानमाह तस्या मध्यान्तराले इति । तस्याः
परविन्दुरूपेति निर्वाणशक्तिः भव्यान्तराले मध्यस्थशूच्ये अमलं मायामलरहितं
शिवपदं ब्रह्मास्थानं लपन्ति तत्त्वज्ञा इति शेषः । योगिगम्यं सूक्ष्मातिसूक्ष्म-
तमल्वात् वाङ्मनसोरंगोचरत्वाच्च योगिनां ज्ञानमात्रंगम्यमिति भावः ।

(४८) अस्या इति । अस्याः शक्तेभ्यदेशान्तराले निर्मलं शिवपदमास्ते । निव्यानन्दं
शाश्वतम् अत्यन्तासक्तत्वात् । योगं प्राप्य अत्यन्तज्ञानसाध्यत्वात् सकलानां सुखमयं अथवा सकलं
कलवा सह वर्तमानं तत् सुखमयमेति तत् तथा । शुद्धबुद्धीनां प्रबोधो ज्ञानं वस्त्रात् । एतत्
पदं केचित् परब्रह्माभिधानशक्तिं वदन्ति । अन्ये सुधियो वैष्णवं पदं लपन्ति । केचित् सुधियो
भोक्तं भोक्त्रस्त्रूपं हंसास्त्रमिति वदन्ति । यतेन ब्रह्मविशुद्धिवशक्तिस्त्रूपं तत्पदमित्यातं
हंसास्त्रमिति । तथाच ज्ञानार्णवे—

हकारे विन्दुरूपेण ब्रह्माणं विद्धि पार्वति ।

सकारे सर्गविन्दुभ्यां हरिश्चाङ्गं महेश्वरि ।

अविनाभावसम्बन्धात् लोके हरिहराविति ॥

केचित् वैदानिका ब्रह्माभिधानं ब्रह्मेति नामा लपन्ति अथवा हंसाख्यं हंसनामकमिति यथाशुतर्थः । अन्ये सुकृतिनः किमपि अनिर्वचनीयम् आत्मप्रबोधम् आत्मसाक्षात्कारस्थानं लपन्तीत्यर्थः । मोक्षमिति मुच्यते मायाप्रपञ्चाद्विभूयते यत्र तत्त्वोक्तरूपमित्यर्थः । अत्रेदमवधीयताम् । सहस्रदलकर्णिकान्तस्थिकोणे मायाबन्धनच्छादितप्रकृतिपुरुषात्मकपरंविन्दुः ।

तदुक्तम्—

सत्यलोके निराकारा महाज्योतिःस्तरूपिणी ।
मायाच्छादितात्मानं चणकाकाररूपिणी ॥
हस्तपादादिरहिता चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ।
मायाबन्धनमुत्सृज्य दिधा भिला यदोन्मुखी ।
शिवशक्तिविभागेन जायते स्फुटिकल्पना ॥ इति ॥

सत्यलोके सहस्रारे इत्यर्थः ।

तथा—

निर्गुणो विन्दुरूपश्च सिद्धिकारणमेव हि ।
केचिद्वदन्ति स ब्रह्मा कैश्चित् विष्णुः प्रकथ्यते ॥
कैश्चित् रुद्रो महापूर्णं एको देवो निरञ्जनः ।
आद्या शक्तिर्यतो देवशणकाकाररूपकः ॥ इति ॥

अस्य विन्दोः केशाग्रकोटिभागैकभागरूपसूक्ष्मतेजोऽशो निर्व्वाणशक्ति-
भूम्यशून्यभागो ब्रह्मपदमिति अन्यकारमतम् ।

तथात्यत्र—

तत्त्वध्ये परविन्दुच्च स्फुटिस्थितिलयात्मकम् ।
शून्यरूपं शिवः साक्षात् विन्दुः परमकुण्डली ॥

खरं विना उच्चारितुमशक्यत्वात् शक्तिरपि तत्र स्फुटा । कोडशम् ? आत्मनः परतात्मनः प्रबोधो यस्मात्तथेति ।

तथा—

त्रृतः कुरुखलिनीशक्तिर्गुणतयसमन्वितः ।
शून्यभागं महेशानि शिवशक्तयात्मकं प्रिये ॥ इति ॥
अयं विन्दुः सर्वकारणरूप ईश्वर इति केचित् । पौराणिकात्मा महाविष्णु-
रूपोऽयमिति वदन्ति । अन्ये तु ब्रह्मपुरुषोऽयम् ।

तदाह—

नाहो न रात्रिनं वियन्न पृथ्वी
नासौत्तमो ज्योतिरभूत्रवान्यत् ।
श्रीत्रादिबुद्धानुपलभ्यमिकं
प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥ इति ॥
निर्गुणः सगुणस्वेति शिवो ज्ञेयः सनातनः ।
निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः ॥

इति सारदावचनात्तद्धेऽयं सगुणब्रह्मरूपः । वस्तुतस्वेकमेव मतभेदा-
नानाविधनात्मा गायन्तीत्यलं विस्तरेण ॥ ४६ ॥ * ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । सुपुम्नानाद्यूहैं सहस्रदलपद्मां शुक्ल-
वर्णमधोमुखं रक्तकिञ्चल्लशोभितम् अकारादिलकारान्तपञ्चाशद्वण्डैः शुक्लाभै-
र्विंशत्यावर्त्तनेन सहस्रसंख्यकैर्युक्तसहस्रदलम् । एतलर्णिकायां हंसः ततः
परमशिवरूपगुरुः । ततः सूर्यमण्डलं चन्द्रमण्डलं ततो महावायुः । ततो
ब्रह्मरन्ध्रम् । ततो महाशङ्खिनी चन्द्रमण्डले विद्युदाकारत्रिकोणम् । तन्मध्ये
सूर्यसूत्रशतभागैकभागरूपसूक्ष्मा चन्द्रस्य षोडशी कलाऽधोमुखी रक्तवर्णा ।
तल्लोडे किशायसहस्रभागैकभागरूपसूक्ष्मा निर्वाणकला रक्तवर्णोऽधोमुखी ।
तदधस्तात् अव्यक्तनादात्मकनिबोधिकाख्यवङ्गिः । तदुपरि निर्वाणकला-
क्रोडे परंविन्दुः शिवशक्तयात्मकः । अस्य किशायकोटिभागैकभागरूपसूक्ष्म-
तेजोहंसरूपा निर्वाणशक्तिः अस्या हंसो जीवः विन्दोमध्ये शून्यं ब्रह्मपद-
मिति । आगमकल्पदृमपञ्चशाखादिमते सहस्रदलपद्मकर्णिकामध्ये चन्द्र-
मण्डले अकथादित्रिकोणं तन्मध्ये त्रिकोणसमीपे त्रिविन्दुः तस्माधो विन्दु-

र्हकारः पुरुषावाकः । जर्ज्विन्दुद्वयरूपविसर्गः सकारः प्रकृतिरूपः । एत-
दुभयावाको हंसस्त्रिविन्दुरूपेण प्रकाशते । तत्त्वाधे अमाकला तत्त्वोऽु निर्वाण-
शक्तिः तस्या मध्यशून्यं परंब्रह्म इति ।

तद्यथा—

अथ शुभ्रसहस्रारे पूर्णेन्दुमध्यविस्फुरत् ।
त्रिकोणं तद्विदाभासमकथादिहलक्षयुक् ॥
तदन्तरे परं शून्यं विसर्गधो व्यवस्थितम् ।
बालादित्यप्रभा तत्र कला षोडशधोमुखी ॥
स्ववन्तौ सौधधारां वै चन्द्रार्द्धाङ्गविभङ्गुरा ।
तदन्तरे परा शक्तिः कोव्यादित्यप्रभामयी ॥
विसतन्तुसहस्रांशभागरूपा चिदात्मिका ।
तदन्तः सच्चिदानन्दो वेदातीतो निरञ्जनः ॥
विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिर्मतः ।
पुं-प्रकृत्यावाको हंसः स्वप्रकाशेन भासते ॥ इति ॥

एतत्तमाश्रित्य परंविन्दोरूपेऽहंसघटकविसर्गोपरि गुरुस्थितिरिति वदन्ति ।
तत्र समीचौनम् । निर्वाणतत्त्वे परंविन्दुरूपशक्तिसमीपे तस्या: पूजाध्यान-
प्ररायणस्य निजगुरोः स्थितिकथनात् । पूजार्थोपवेशनन्तु अधःस्थले समुख एव
युज्यते न तूर्ध्वस्थले पञ्चादेशे ।

तद्यथा । निर्वाणे—

सत्यलोके वौजकोषे चिन्तामणिगृहे शुभे ।
ध्यायेनिरञ्जनां देवीं रत्नसिंहासनोपरि ।
तस्यान्तिके निजगुरुं पूजाध्यानप्ररायणम् ॥ इत्यादि ॥
किञ्च पूर्वप्रदर्शिते महाकालीतत्त्ववचने हंसवर्णहयोपरि गुरुस्थितिः
सुव्यक्ता । अत भूलादिसहस्रदलपर्थ्यन्तोक्तप्रकारविपरीतप्रकारबोधकानि
तथा तदतिरिक्तबोधकानि च यानि वचनानि दृश्यन्ते तानि मतभेदेन
प्रकारात्मरविधायकानि इति बोधम् ॥ इति सप्तमप्रकरणम् ॥ * ॥

हङ्कारेणैव देवीं यमनियमसमभ्यासशीलः सुशीलो
ज्ञात्वा श्रीनाथवक्त्रात् क्रममिति च महामोक्षवर्त्मप्रकाशम् ।
ब्रह्मद्वारस्य मध्ये विरचयति स तां शुद्धबुद्धिस्वभावो
भित्त्वा तस्मिन्नरूपं पवनदहनयोराक्रमेणैव गुप्तम् ॥ ५० ॥

अथेदानीं सहस्रदलपर्यन्तं चक्रं निरूप्य तत्र कुण्डलिनीयोगं कथयिष्य-
न्नादौ कुण्डलिन्युत्यापनप्रकारमाह हङ्कारेणैति । अस्यायमर्थः । स
योगित्वेन प्रसिद्धो जनः गुरुवक्त्रात् क्रमं ज्ञात्वा येन क्रमेण प्रकारेण हृदाद्या-
कुञ्जनादिपवनदहनयोराक्रमणं कुण्डलिन्युत्यापनादिकं भवति तत्प्रकारक्रमं
श्रीनाथस्य गुरोर्वक्त्रात् ज्ञात्वा पवनदहनयोराक्रमेण हृमिति कूर्च्चवौजो-
ज्ञारणेन च कुण्डलिनीमुत्याप्य तस्मिन्नरूपं भित्त्वा स्वयम्भूलिङ्गच्छिद्रं प्रस्फोट-
यित्वा तां देवीं कुण्डलिनीं ब्रह्मद्वारस्य मध्ये चित्रिणीनाडीमुखमध्ये विर-
चयति प्रापयतीत्यर्थः । हङ्कारेणैति ।

ततो हंसमुपमूल्यं शनैराकुञ्चयेत् गुदम् ।

इत्याद्यागमकल्पद्रुमवचने हंसमन्त्वस्योच्चारणेन कुण्डलिनीचालनविधानात् ।

(५०) हङ्कारेणैति । इदानीं भूतशुद्धिः कथ्यते । तां देवीं कुण्डलिनीं यमनियमसमभ्यासशीलः स जनः श्रीनाथवक्त्रात् गुरुस्तुखात् भक्तोक्षपथप्रकार्शं क्रमस्तु ज्ञात्वा हङ्कारेण तत् स्वयम्भूलिङ्गं
भित्त्वा ब्रह्मद्वारस्य मध्ये विरचयति । जनः कोदृशः ? शोभनं शीलं यस्य स तथा । शुद्धिदेहेतुः
प्रभावो यस्य स तथा । नन्तत् सुप्तां तां कीदृक्प्रकारेण्याक्रमस्य नवयति ? इत्याह पवनदहनयोरिति
तयोराक्रमणेन अर्थात् पवनयोगेन दहनस्य जर्जगतिस्ततः प्रबुद्धा सर्पाकृतिः सा जर्जगतिर्भवत्येव ।
तथाच—

सूलाधारे खरेहिव्यं विक्रोणं तेजसो निविष्म् ।

तस्याग्निरेखामानीय अध अर्जुव्यवस्थिताम् ॥

इत्यूर्ज्ज्वलायवचनात् ।

प्रज्वलद्धु जगाकारा पद्मतन्तुनिशा शुभा ।

सर्वेषां जननी प्रोक्ता स्त्र्यकोटिरुभ्रमधा ।

प्रबुद्ध्य वर्जियोगेन भनसामन्वता हता ।

स्त्रीय गुणमादाद् व्रजत्यूर्जु सुषुम्या ।

हूं हंस इति मन्त्रः कुण्डलिनौचालने विनियुक्त इति ललितारहस्यकारः ।
किन्तु हंसस्मरणपूर्वकतदाकुञ्जनविधानात् हंस इति मनुमनुस्मृत्य जीवा-
मानं हृदयस्थं दीपकलिकाकारं मूलाधारमानीय तेन सार्वं कुण्डलिनीं
चालयेदित्यभिप्रायः ।

अतएवागमकल्पद्वये—

आरोप्यारोप्य शक्तिं कमलजनिलयादामना साधकेन्द्रः ।

इति परवचने आलना जीवालना सार्वं चालनमुक्तम् ।

कालौकुलामृतेऽपि—

हृदयाद्वंसमनुना नीत्वा जीवं सुखाम्बुजे ।

हङ्गारेण समुद्याप्य कुण्डलीं परदेवताम् ॥ इति ॥

कङ्गालमालिनीतन्त्रे—

आकृष्ण प्रणवेणैव जीवाभानं नगीन्द्रजे ।

कुण्डलिन्या सह प्राणं गन्धमादाय साधकः ।

सोऽहन्तु मनुना देवीं स्वाधिष्ठाने प्रवेशयेत् ॥ इति ॥

ततश्च हंसेन प्रणवेन वा हृदयाज्जीवं मूलाधारमानीय केवलकूर्चवीजेन
कुण्डलिनीमुख्यापयेत् इति सुधोमिर्मायत् ।

स जनः कौटृशः ? यमनियमसमभ्यासशीलः यमनियम इति योगप्रति-
बन्धकामक्रोधादिनाशकतदत्तुकूलशरीरान्तर्वायुरेचनमनःस्वैर्यादिसाधकाङ्ग-
योगप्रदर्शकं तैरेव प्रक्षतयोगनिष्ठत्तेः न तु केवलयमनियममात्रेण । अतएव
अन्यकाता चतुःपञ्चाशच्छ्लोके 'योगी यमाद्यैर्युत' इत्यत्र यमाद्यैरिति बहुवच-
नान्तलेन प्रयुक्तम् । अयन्तु यमाद्यभ्यासः कामाद्याकुलितचित्तानामेव । यदि
तु जन्मान्तरौयादृष्टवशात् स्वभावतो वा क्रोधकामादिरहितः तदा तद्योगा-
भ्यासं विनापि प्रक्षतयोगी शक्तो भवतीति बोध्यम् ।

उद्वाटयेत् कवाटन्तु यथा कुञ्जिकाया हठात् ।

कुण्डलिन्या तथा योगी सोक्ष्माद्वारं प्रभेदयेत् ॥

इति गोरक्षसंहितोक्त्वाच् ॥ [एतत्तते “शुद्धवृद्धिप्रभावः” इति याठः] ।

सुशील इति यतः यमाद्यभ्यासशीलः अतएव सुशील इति । श्रीनाथ-
वक्तादिति । गुरुपदेशं विना क्रमज्ञानं न भवतीति भावः ।

अतएवोक्तम्—

गुरुपदेशतो ज्ञेयं न तु शास्त्रार्थकोटिभिः ॥ इति ॥

क्रमं विशेषयति महामोक्षवर्त्मप्रकाशमिति । मोक्षवर्त्म चिकिणी-
नाडौमध्यच्छ्रुतरूपवर्त्म तस्य प्रकाशः प्रस्फोटनं येन क्रमेणेत्यर्थः । शुद्धबुद्धि-
स्वभाव इति शुद्धबुद्धौ ब्रह्मणि स्वभावो यस्य अथवा शुद्धबुद्धया स्वस्मिन् आत्मनि
भावो यस्येत्यर्थः । सुगुप्तं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । अथवा
तस्मिन्नरूपं सुगुप्तं सुद्रितसुखत्वेनाव्यक्तम् अप्रकाशितसुखमिति यावत् । अथात्
कुण्डलिन्युत्यापनप्रकारं विशेषेणाह ।

आगमकल्पद्रुमपञ्चमशाखायाम्—

पद्मासने निवेश्याङ्के ततः पाणिद्वयं न्यसेत् ।

ततो हंसमुपस्थृत्य शनैः सङ्कोचयेन्द्रुदम् ॥

वायुसुक्तोलयेत्तेन वर्त्मना स पुनः पुनः ।

उत्तोल्य भेदयेच्चक्रं तस्यानुष्ठानसुच्यते ॥

मूलाधारसरोजे तु त्रिकोणमतिसुन्दरम् ।

कामो भवति तत्त्वाद्ये बालार्ककोटिसन्निभम् ।

तदूर्ध्वं कुण्डलीशक्तिं स्वयम्भूलङ्घवेष्टिनीम् ॥

तथा—

कामाग्निना कूर्चयोगात् परं हंसाभिलाषिनीम् ॥ इति ॥

तथा भूतशुद्धौ—

हृदिस्थां कुञ्चिकां क्षत्वा गत्वा तदुदरे शिवे ।

कण्ठाद्यं समनुप्राप्य द्वारं कुञ्चिकया हठात् ॥

उद्धाद्य परमेशानि पवनेन प्रदीपयेत् ।

इताशनप्रतमां तु तापेन भृशमूर्द्धताम् ॥

भित्त्वा लिङ्गत्वयं तत्परमरसशिवे सूक्ष्मधार्मि प्रदीपि
सा देवी शुद्धसत्त्वा तडिदिव विलसत्तन्तुरूपस्वरूपा ।
ब्रह्माख्यायाः शिरायाः सकलसरसिजं प्राप्य देवीप्यते त-
न्मोक्षाख्यानन्दरूपं घटयति सहसा सूक्ष्मतालक्षणेन ॥ ५१ ॥

प्रसुप्तां नागिनीं लिङ्गे योनिवक्त्रे प्रबोधयेत् ।
ततः प्रचालयेद्वायुं यावन्नाष्ट्यन्तरेषु च ॥
शुरुट्टेन मार्गेण स क्षत्वा कुम्भकेन वै ।
आक्रम्यैवं ततो जीवं सुगुप्तेन पथा भृशम् ॥
जड्डीच्छासैरुद्ध्वंसुखान् कारयेत् पङ्कजान् शिवे ।
प्रबोधयन् शनैर्भानुं मिरुशृङ्गं नयेत् सुधीः ॥ इति ॥

तदयं सकलवचनपर्यालोचनसिङ्गः क्रमोऽवधीयताम् । योगी जनः
विहितासने उपविश्य स्थाङ्गे उत्तानौ करौ क्षत्वा खेचरीमुद्रया स्थिरचित्तः
सन् देहान्तर्वायुमापूर्य कुम्भकं क्षत्वा हृदयमाकुञ्जयेत् । तेन जड्डीच्छासोत्-
सरणनिष्टिः । ततो देहान्तरस्थवायोरुदरकरणादिव्यापकतया नाडी-
च्छद्रप्रस्फोटनेनाधीयमनमनुभूय गुदमाकुञ्जप्रापानं संरुध्य वायुमुक्तोल्य
मूलाधारकमलकर्णिकान्तस्त्रिकीणस्यकामं वाममावर्तयेत् । तेनोहीनेन
तत्र स्थितेन कामाग्निनोत्तमां कुण्डलिनीं हङ्कारेण चेतयित्वा परमशिव-
सामरस्याभिलाषिणीं तां स्थयम्भूलिङ्गमुखं स्फोटयित्वा तच्छद्रेण चित्रिणी-
नाडीमुखमध्यं प्रापयेदिति समुदितार्थः ॥ ५० ॥

इदानीं कुण्डलिनीयोगप्रकारमाह भित्त्वेति । संरुद्धवर्मनि वर्मकरणं
भेदः । अस्यार्थः सा देवी कुण्डलिनी तस्मिन्नत्वयं स्थयम्भूवाणेतराख्यलिङ्गत्वयं

(५१) भित्त्वेति । इदानीं तस्या गतिप्रकारमाह सा देवी तस्मिन्नत्वयं स्थयम्भूवाणेतराख्य-
लिङ्गान् भित्त्वा ब्रह्माख्यनाड्याः सकलसरसिजान् प्राप्य परमरसशिवे देवीप्यते भृशं दीप्तिं
कुर्वती सहसा सूक्ष्मतालक्षणेन मोक्षानन्दरूपं घटयति च अर्थात् शिवलिङ्गस्य । सा कीदृशी ?

भित्त्वा तैर्लिङ्गैः संरुद्धवर्त्मनि वर्क्षं छत्वा ब्रह्माख्यायाः शिरायाः चित्रिणीनाड़ी-
सम्बन्धि तदूग्रथितमिति यावत् । यथितं तत् सकलसरसिंजं प्राप्य तत्र देवीप्रते
ततः सूक्ष्मतालक्षणेन सूक्ष्मभावस्त्रूपेण सूक्ष्मभावेनेति यावत् । तेज भावेन
विलसत्तन्तुरूपस्त्रूपास्त्रौ परमरसशिवे परमरसः परमानन्दः तन्मये शिवे
सहस्रदलकर्णिकाख्यपरं बिन्दुरूपशिवसमीपे अर्थाङ्गत्वा मोक्षाख्यानन्दरूपम्
अर्थात् साधकस्य नित्यानन्दरूपसुकृतिं सहसा ब्रह्मतीत्यर्थः । लिङ्गत्रयमिति
तत्पूर्वोक्तं षट्चक्रं पञ्चशिवञ्चेति चतुर्दशशब्दैन् भित्त्वेति बोध्यम् ।

तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिखाम्—

गच्छत्तीं ब्रह्मरन्ध्रेण भित्त्वा ग्रन्थींश्चतुर्दश ॥ इति ॥

लत्र लिङ्गशिवयोर्भेदप्रकारमाह स्ततत्त्वतत्त्वे—

षट्चक्रस्थान् शिवान् भित्त्वा देवी गच्छति निष्कलम् ।

चक्राधिष्ठानतो रूपं छत्वा तत्तन्मनोहरम् ॥

मोहयित्वा महेशानमानन्दाप्नुतविग्रहम् ।

रमित्वा तत्र तत्रैव यावत् प्राप्नोति शाश्वतम् ।

मोहितः परया यस्मात्तस्माङ्गिन उदाहृतः ॥ इति ॥

तथा मायातत्त्वे—

भित्त्वा लिङ्गत्रयं देवी शक्तिमार्गेण गच्छति ।

तत्तद्रूपेण चक्रेषु निष्कलं प्राप्य निर्वृता ॥ इति ॥

तत्तद्रूपेणेति वैखरी मध्यमा पश्यन्तीभावेन ।

तदुक्तम्—

प्रथमे वैखरीभावी मध्यमा हृदये स्थिता ।

भूमध्ये पश्यन्तीभावः पराभावस्त्रूपिन्दुनि ॥

अस्यार्थः परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चतस्रः शब्दोत्पादिकाः शक्तयः
कुण्डलिन्यभेदरूपाः । ततः सहस्रारे कुण्डलिनीगमनकाले प्रथमे स्त्रयम्भू-

शुद्धसत्ता चतुर्विंशतितत्त्वसम्बन्धा । पुनः कीदृशी ? विद्युदिव प्रकाशतन्तुरूपमिव स्त्रूपं यस्याः
स्त्रा तथा । शिवे किम्भूते ? सूक्ष्माधान्त्रिं सूक्ष्मां धाम यस्य । प्रदीपे प्रकृष्टहीनिं कुर्वति ।

लिङ्गसमीपे वैखरीभावेन तं मोहयित्वा एवं हृदये वाणलिङ्गं मध्यमाभावेन
भूमध्ये इतरलिङ्गं पश्यन्तीभावेन मोहयित्वा परंविन्दुनिकटे पराभाव-
माप्नोतीत्यर्थः ।

चक्रभेदप्रकारमाह—

चित्रिणीविवरे रक्तमेदपङ्गसमुद्भवान् ।
सव्यदक्षपार्श्वयोश्च नालस्थान् वाहयेच्च तान् ॥
पद्मान्नाडीमध्यवर्मरोधितान् परमेश्वरि ।
नालं वामम्बिशेत् पद्मन्तेन भेदः प्रजायते ॥
यथा शिल्पवतीं रश्मिवाहीं लाययति प्रभुः ।
भेदयित्वा तथा चक्रं षड्जीवेन नयेच्च ताम् ॥ इति ॥

तथा—

षट्चक्रसन्धिमार्गेण सुषुम्नावर्लंना तथा ।
हंसेन मनुना देवीं सहस्रारं समानयेत् ॥ इति ॥
परमरसशिवं विशेषयति । सूक्ष्मधान्ति प्रदीपे इति । सूक्ष्मधाम
निर्वाणशक्त्यात्मकपरंविन्दोस्तेजो हंसः तत्मध्ये दीप्यमाने इत्यर्थः ।

देवीं विशेषयति । शुद्धसत्त्वेति । सत्त्वातिसत्त्वपरमसत्त्वशुद्धसत्त्वविशुद्ध-
सत्त्वेति पञ्चविधं शरौरावच्छिन्नचैतन्यमुक्तरोत्तरप्रकाशं तत्रेयं शुद्धसत्त्वा
तुरीयेति यावत् ।

केन प्रकारेण मोक्षाख्यानन्दं षट्यतीत्याकाङ्क्षायामुच्यते । तत्र
परंविन्दौ तां कुण्डलिनीं विलाप्य केषाच्चित् साधकानां शिवात्मनोरभेदेन
तद्विन्दुचिन्तनेन केषाच्चित् तथा शक्त्यात्मकचिन्तनेन केषाच्चित् परमपुरुष-
मयचिन्तनेन तथा केषाच्चित् केवलशिवशक्तिसामरस्यचिन्तनेन सा देवी
मोक्षं षट्यतीति ।

तदुक्तं मायातत्त्वे—

एक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः ।
शिवात्मनोरभेदेन प्रतिपक्षं परे विदुः ॥

शक्त्यात्मकं तथा ज्ञानं जगुरागमवादिनः ।

पुराणपुरुषस्यान्ये ज्ञानमाहुर्विशारदाः ॥

शिवशक्त्योः सामरस्यात्मकं प्रकृतिनोऽपरे ॥ इति ॥

ऐक्यं जीवात्मनोरिति समाधिविषयम् । योगमिति युज्यते परमात्मना एकौभूयते अनेनासौ योगः । तं योगमित्यर्थः । समाधिमुक्ता ध्याने योगभेदमाह । शिवात्मनोरित्यादि । सामरस्यात्मकमिति ।

स्त्रीपुंयोगे तु यत् सौख्यं सामरस्यं प्रकौर्त्तितम् ।

तच्चिन्तनप्रकारमाह वृहच्छ्रीक्रमे—

कलां कलङ्करहितां चिदानन्दमुपेयुषीम् ।

विम्बरूपनिदानज्ञ शुद्धस्फटिकसन्निभम् ॥

पराविराजिवामोरुमदालसवपुःस्त्रियम् ।

नादोपरि महादेवं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा ॥ इति ॥

कलां कुण्डलिनीम् । चिदानन्दं विन्दुरूपशिवमुपेयुषीं प्राप्नवतीमित्यर्थः ।

विम्बरूपनिदानं परशिवम् ।

तथान्यत्र—

शून्यरूपं परशिवं प्रापयित्वा तु कुण्डलीम् ।

ततः सामरसीभूतां पाययित्वा परामृतम् ।

मुनस्तेन पथा देवीं प्रापयेत् कुलगङ्गरम् ॥ इति ॥

यथा—

साङ्गत्यन्तु तयोः क्लत्वा सामरस्यं विभाव्य च ।

तदुम्भूतरसेनैव तर्पयेहेहदेवताम् ॥ इति ॥

प्रकारान्तरमाह गन्धर्वमालिकायाम्—

सहस्रारं शिवपुरं रस्यं दुःखविवर्जितम् ।

सर्वतोऽलङ्कृतैर्दिव्यं नित्यपुष्पफलद्रुमैः ॥

सदाशिवपुरं रस्यं कल्पवृक्षसुशोभितम् ।

पञ्चभूतात्मकं वृक्षं गुणत्रयसमन्वितम् ॥

चतुर्वेदचतुःशाखानित्यपुष्पसमन्वितम् ।
 पौतं श्वेतं तथा क्षणं रक्तपुष्पञ्च पार्वति ॥
 हरितञ्च विचित्रञ्च नानापुष्पमनोहरम् ।
 एवं कल्पद्रुमं ध्यात्वा तदधो रत्नवेदिकम् ॥
 तत्रोपरि सुपर्यङ्कं नानावस्त्रोपशोभितम् ।
 मन्दारपुष्पसहितं नानागन्धानुमोदितम् ॥
 तत्रोपरि महादेवः सदा तिष्ठति सुन्दरि ।
 ध्यायेत् सदाशिवं देवं शुद्धस्फटिकासन्निभम् ॥
 बहुरत्नसमाकीर्णं दीर्घबाहुं मनोहरम् ।
 सुखप्रसन्नवदनं स्मेरास्यं सततं प्रिये ॥
 अवणे कुण्डलोपेतं रत्नहारेण शोभितम् ।
 गले पद्मसहस्रेण मालया शोभितं वपुः ॥
 अष्टबाहुं चिनयनं शिवं पद्मदलेक्षणम् ।
 पादयोर्नूपुरं रम्यं शब्दब्रह्ममयं वपुः ॥
 एवं स्थूलवपुस्तस्य भावयेत् कमलेक्षणे ।
 पद्ममध्ये स्थितं देवं निरीहं शवरूपवत् ।
 शवरूपो महादेवः क्षत्यं नास्ति कदाचन ॥

तथा—

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम् ।
 हंसेन मनुना देवीं सहस्रारं समानयेत् ॥
 सदाशिवो महादेवो यत्रास्ते परमेश्वरि ।
 देवीं रूपवतीं कामसमुज्जासविहारिणीम् ॥
 सुखारकिन्दगन्धेन मोदितं परमं शिवम् ।
 प्रबोध्य परमेशानि तत्रैवोपविशेत् प्रिये ॥
 शिवस्य सुखपद्मं हि चुचुम्बे कुण्डली शिवे ।
 सदाशिवेन देवेशि क्षणमात्रं रमेत् प्रिये ॥

नीत्वा तां कुलकुण्डलीं लयवशात् जीवेन सार्वं सुधी-
मूर्च्छि धामनि शुद्धपद्मसदने शैवे परे स्वामिनि ।
ध्यायेदिष्टफलप्रदां भगवतीं चैतन्यरूपां परा
योगीन्द्रो गुरुपादपद्मयुगलालम्बी समाधौ यतः ॥ ५२ ॥

अमृतं जायते देवि तत्क्षणात् परमेश्वरि ।
तदुद्भवामृतं देवि लाक्षारससमायुतम् ॥
तेनामृतेन देवेशि तर्पयेत् परदेवताम् ।
षट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तप्यमृतधारया ॥
आनयेत्तेन मार्गेण मूलाधारं पुनः सुधीः ।
यातायातक्रमेणैव तत्र कुर्यान्मनोलयम् ॥
एवमभ्यस्यमानस्तु अहन्यहनि पार्वति ।
जरामरणदुःखाद्यैर्मुच्यते भवत्प्रवनात् ॥
एवम्प्रकारान्तरस्तन्वान्तरे अनुसन्धेयः ॥ ५१ ॥

कुण्डलिनीध्यानयोगमुक्ता समाधियोगमाह नीत्वेति । अस्यायमर्थः ।
समाधौ यतः योगीन्द्रः सुधीः तां पूर्वोक्तोत्यापनक्रमेण ब्रह्मद्वारं प्राप्तवतीं
भगवतीं कुण्डलिनीं जीवेन सार्वं लयवशात् लयक्रमेण शुद्धपद्मसदने सहस्रार-
मध्ये परे परंविन्दुरूपे शिवे शिवपदे स्वामिनि स्वामिनिकटे नीत्वा इष्टफल-
प्रदाम् इष्टदेवतारूपां तां स्वामिरूपपरंविन्दुना सहैकीभावं प्रापयित्वा परां

(५२) नीत्वेति । तस्यास्तु साधकाय ओमित्याह नीत्वेति । सुधीः जनः तां कुलकुण्डलिनीं
जीवेन जीवात्मना सार्वं लयवशात् लीनां कृत्वा शैवे शिवसम्बन्धीयमोक्षे धामनि नीत्वा ध्याये-
दिति । “अपानः कर्षति प्राणोऽपानञ्च कर्षति” इत्येतत्क्रमेण यदा प्राणो जीवम् चाकष-
यति तदैव जीवात्मना सार्वं तस्या आनयत्नम् । कीदृशे ? शुक्लपद्मे सहस्रारपद्मे सदनं स्थानं

परंविन्दुस्त्रूपां ध्यायेत् । चैतन्यरूपामिति । तदनन्तरं परंविन्दुमपि तन्मध्य-
शून्यमध्ये चिदात्मनि विलाप्य शुद्धचैतन्यरूपां ध्यायेदिति समुदायार्थः । ततः
सोऽहम्भावेन जीवात्मनोरैक्यं ज्ञात्वा तत्र चित्तं विलाप्य सर्वव्यापक-
सम्पूर्णज्ञानात्मना स्थिरचित्तः सन् तिष्ठेदिति शेषः ।

तदुक्तं श्रीमदाचार्यस्वामिना—

मकारं कारणं प्राज्ञचिदात्मनि विलापयेत् ।

चिदात्माहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसद्वद्यः ॥

परमानन्दसन्दोहं वासुदेवोऽहमोमिति ।

ज्ञात्वा विवेचकं चित्तं तत्साक्षिणि विलापयेत् ॥

चिदात्मनि विलीनच्चेत्तच्चित्तं नैव चालयेत् ।

पूर्णबोधात्मना तिष्ठेत् पूर्णचलसमुद्रवत् ॥ इति ॥

मकारमिति प्रणवपक्षे । अत त्रिकारणं परंविन्दुः । वासुदेवोऽहमिति
“वैष्णवं तङ्गपन्ति” इत्यनेनैकवाक्यतया वैष्णवपक्षे । तेन यो यद्येवतोपासकः,
स सोऽहमिति ज्ञात्वा । अुँ इति प्रणवोपासनायाम् । अन्यत्र तत्त्वमन्तर्मय-
कुण्डलिनीस्त्रूपं ज्ञात्वा इति बोध्यम् ।

तन्त्रात्मरे—

किरणस्यं तदग्निस्यं चन्द्रभास्करमध्यगम् ।

महामूल्यमयं कृत्वा पूर्णस्थिष्ठति योगिराट् ॥ इति ॥

जीवेन सार्वं नौत्वेति पूर्वप्रदर्शितवचनात् हंस इति जीवात्मानं हृदयस्यं
दीपकलिकाकारं हंस इति मन्त्रेण मूलाधारमानीय तेन सार्वं कुण्डलिनीं
नयेत् ।

यस्मि । परे उक्तृष्टे अववा परे स्वानस्वामिनि सर्वेषामधिकारिणि संहारकारणत्वात् । तां
कोटिशोम् ? इष्टफलं प्रहहाति इति इष्टफलप्रदां भगवतीं श्रीकाममाहात्मप्रवतीं चैतन्यरूपां
चैतन्यस्त्रूपां परां प्रकृष्टां गुरोः पादपद्मयुगलालम्बो योगोशः एवंक्रमेण भावयेदिति सम्बन्धः ।
समाधौ ध्यानधारणादौ यतः । [एतन्नते “शुक्लपद्मसदने” इति पाठः] ।

षट्चक्रनिरूपणम् ।

लयवशादिति । लयक्रममाह—

त्रिकोणाख्ये तु देवेशि लङ्घारं चिन्तयेत्ततः ।
 ब्रह्माण्डन्तद्र सञ्चिन्त्य कामदेवञ्च चिन्तयेत् ॥
 जीवं तत्रैव निञ्चिन्त्य प्रणवोच्चारणेन च ।
 पदे च गमनं पत्यौ विसर्गनाशकामिनौ ॥
 ब्राह्मं सञ्चिन्त्य देवेशि महेशि प्राणवस्त्रभे ।
 डाकिनीं परमाराध्यां शक्तिञ्च भावयेत्ततः ॥
 एतानि गिरिजे मातः पृथ्वीं नीत्वा गणेश्वरि ॥

तथा—

ततञ्च पृथिवीं धन्यां गन्धं नीत्वा महेश्वरि ।
 आकृष्य प्रणवेनैव जीवात्मानं नगेन्द्रजे ॥
 कुण्डलिन्या सह प्राणं गन्धमादाय साधकः ।
 सोऽहं तु मनुना देवि स्वाधिष्ठाने प्रवेशयेत् ॥

तथा—

तत्कर्णिकायां वरुणं तत्रापि भावयेत् हरिम् ।
 पुराणकारिणीं शक्तिं चिन्तयित्वा वरानने ॥
 एतानि गन्धञ्च शिवे रसं नीत्वा वरानने ।
 जीवात्मानं कुण्डलिनीं रसञ्च मणिपूरके ॥

तथा—

तत्कर्णिकायां सुश्रीणि वक्ष्मि सञ्चिन्त्य साधकः ।
 तत्र रुद्रः स्वयं कर्त्ता संहारे सकलस्य च ॥
 लाकिनीशक्तिसंयुक्तं भावयेत्तं मनोहरम् ।
 ततञ्चकुरुन्द्रियञ्च ध्यात्वा तेजोमयं शिवे ॥
 एतद्रसानि सुभगे रूपं नीत्वा महाभगे ।
 जीवात्मानं कुण्डलिनीं रूपञ्चानाहते नयेत् ॥

तथा—

तत्कर्णिकायां वायुच्च जीवस्याननिवासिनम् ।
 तत्र योनिमण्डलच्च वाणलिङ्गं विराजितम् ॥
 राकिणीशक्तिसंयुक्तं तत्र वायुत्वगिन्द्रियम् ।
 एतानि रूपं संयुज्य स्पर्शं त्वमलकारिणि ।
 जीवं कुण्डलिनीं स्पर्शं विशुद्धे स्थापयेत्ततः ॥

तथा—

तत्कर्णिकायामाकाशं शिवच्च शक्तिनीयुतम् ।
 वाचः श्रोत्रच्च आकाशे संस्थाप्य नगनन्दिनि ॥
 एतानि स्पर्शं शब्दे वै नीत्वा शङ्करि मणिये ।
 जीवं कुण्डलिनीं शब्दच्चाच्चाचक्रे निधापयेत् ॥

इत्यन्तं कङ्गालमालित्याम् । त्रिकोणाख्ये प्रकान्तमूलाधारविकोणे ।
 तत्राख्ये लङ्घारचिन्तनमिति । एवं प्रणवोच्चारणेन जीवानयनमिति भतान्तरम् ।
 विसर्गनाशकामिनीति । विसर्गं उपसर्गः कामोद्देग इति यावत् । तत्राशयितुं
 शीलं यस्याः सा कुण्डलिनी पत्थौ पदे सहस्रदलकमलस्थविन्दुमयशिवे
 गमनं साधकेन कार्येति शेषः । एतानि लङ्घारब्रह्मकामदेवडाकिनीशक्ति-
 ब्राणेन्द्रियाणि पृथ्वीं नीत्वा पृथ्वीं विलाप्य पृथिवीं गन्धतत्त्वे विलाप्य
 जीवात्मानं कुण्डलिनीं गन्धतत्त्वं प्रणवेनाकृष्टं सोऽहंमन्त्रेण स्वाधिष्ठाने
 समानयेत् इति शेषः । एवं सर्वत्र बोध्यम् । जीवं कुण्डलिनीं शब्दतत्त्व-
 माच्चाचक्रे नीत्वा शब्दतत्त्वं तत्रस्याहङ्कारे अहङ्कारं महत्तत्त्वे महत्तत्त्वं हिरण्य-
 गर्भाख्यसूक्ष्मप्रकृतौ प्रकृतिं परविन्दौ विलापयेत् ।

तदुक्तं मन्त्रतत्त्वप्रकाशे—

अहङ्कारे हरेद्वग्रोम सशब्दं तत्त्वहत्यपि ।
 महत्त्वं सर्वशक्तीनामव्यक्ते कारणे परे ॥
 सच्चिदानन्दरूपं यत् वैष्णवं कारणं परम् ।
 पृथिव्यादिक्रमात् सर्वं तत्र लीनं विचिन्तयेत् ॥ इति ॥

सर्वशक्तिमव्यक्ते हिरण्यगर्भाख्यसूक्ष्मप्रकृतौ महङ्गरेत् प्रकृतिञ्च परे पर-
विन्दुरूपकारणे हरेदित्यर्थः । अत्र—

समाधिकालात् प्रागेवं विचिन्त्यातिप्रयत्नः ।

स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वं चिदात्मनि विलापयेत् ॥

इत्याचार्यविधानात् स्थूलानां सूक्ष्मे लयः । पृथिव्यादिकमनाहतपर्यन्तं
तेषामुक्तक्रमेण लये पृथिव्याश्रितत्वेन पादब्राणेन्द्रिययोः पृथिवीप्रपञ्चसमुदा-
यस्य च पृथिवीस्थाने विलापनम् । एवं जलस्थाने पाणिरसनेन्द्रियजलप्रपञ्चानां
वक्षिखाने पायुचक्षुरिन्द्रियवक्षिप्रपञ्चानां वायुस्थाने उपस्थितिगिन्द्रियवायु-
प्रपञ्चानाम् आकाशस्थाने वाक्श्रोत्रेन्द्रियाकाशप्रपञ्चानां लयः । आज्ञाचक्रे
सूक्ष्ममहदहङ्कारादिकं तेषामुक्तक्रमेण कारणे लयः । ततः चकाराद्यका-
रान्तवर्णान् विलोमेन विलाप्य स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वमित्यत्र सर्वमित्युपादा-
नात् ब्रह्ममात्रावस्थितये आज्ञाचक्रोर्धस्थितपूर्वोपदर्शितविन्दुबोधिन्यादिसकल-
कारणशरीरमपि विलोमेनादिकारणे परंविन्दौ विलापयेदिति ।

तत्रकारमाह—

सङ्कल्पैरवं ततो न्यासस्थानादर्णांश्च संहरेत् ।

प्रतिलोमे लक्ष्मयो लकारस्य हकारके ॥

हलयश्च सकारे च सलयश्च षकारके ।

क्रमेणैवमपर्यन्तं लयमुत्पाद्य यत्नः ॥ इति ॥

तथा—

तदर्णैः संहरेद्विन्दौ कलायान्तं नियोजयेत् ।

तां नादेनान्तरं नादं नादान्ते संहरेत् पुनः ॥

तसुन्मन्यां समायोज्य विष्णुवक्त्रे नयेच्च ताम् ।

तं पुनर्गुरुवक्त्रे तु योजयेत् साधकोत्तमः ।

ततश्च योजयेदर्णान्विलयेत् परमे शिवे ॥ इति ॥

विष्णुवक्त्रे पुंविन्दौ ।

सूर्यविन्दुर्मुखं प्रोक्तमधस्तादिन्दुपावक्त्रौ । इत्यादि ।

विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः सूतः ।
इत्यादिवचनयोरेकवाक्यतया तस्यैव वक्त्रत्वात् ।

नौत्वा तां पुंसि विन्दात्मनि तमथ परात्मन्यथो कालतत्त्वे
तदै शक्तौ चिदात्मन्यपि च नयतु तां केवले धात्रिं शान्ते ।

इति केशवाचार्यवचनैकवाक्यत्वाच्च । अत खस्तकारणे संहरणदर्शनात्
नादान्तस्य व्यापकशक्तौ तामुन्मन्यां तां समन्यां तां विष्णुवक्त्रे इति बोध्यम् ।
एवंप्रकारेण वर्णनां संहरणे षट्चक्राणां संहारः पद्मदलानां वर्णमयत्वात् ।

तदुक्तं विश्वसारे—

आदिवर्णात्मकं पत्रं पद्मानां परिकीर्तिंतम् ॥ इति ॥

अथ वर्णपद्मोभयसंहरणप्रकारमाह सम्मोहनतत्त्वे—

वादिसान्तान् दत्तस्यार्णन् संहरेत् कमलासने ।

तं षट्पत्रमये पद्मे वादिलान्ताक्षरान्विते ।

स्वाधिष्ठाने समायोज्य बोधयेदाज्ञया गुरोः ॥ इत्यादि ॥

हिपत्रे हक्कलसिते योजयित्वा ततः सुधीः ।

तदणैः संहरेद्विन्दौ तं कलायां नियोजयेत् ॥ इत्यन्तवचनम् ।

ततश्च मूलकमले चतुर्ब्वर्णं संहृत्य तत्पद्मं स्वाधिष्ठाने संहरेत् । एवं-
क्रमेणाज्ञाचक्रस्थहक्कपर्यन्तं संहृत्य तत्पद्मं विन्दौ विन्दुं बोधिन्याम् एवं
पूर्ववत् सर्वं परंविन्दौ विलापयेदिति । एवज्ञाज्ञाचक्रसंहरणे तत्पद्मिकास्थ-
हाकिनौतरलिङ्गप्रणवादीनां निराधारस्थित्यसम्भवात् प्रकृतिपर्यन्तसंहरणा-
न्तरं तानपि परंविन्दौ संहरेत् । शुद्धपद्मसदने किञ्चूते ? मोक्षे धामनि
मुक्तिसम्पादकस्थाने इत्यर्थः । योगीन्द्रं विशेषयति गुरुपादपद्मयुगलालम्बीति ।
गुरुपदेशेनैव सर्वसिद्धिरित्यतस्त्वदाश्रितः सन्निति भावः ।

समाधौ यत इति । समाधिलक्षणमाह कुलार्णवे—

यदत्र नाच निर्भासः स्तिमितोदधिवत् सूतम् ।

खरूपशूल्यं यज्ञग्रानं तत् समाधिर्विधीयते ॥

लाक्षाभं परमामृतं परशिवात् पीत्वा पुनः कुण्डली
नित्यानन्दमहोदयात् कुलपथान्मूले विशित् सुन्दरी ।
तद्विव्यामृतधारया स्थिरमतिः सन्तर्पयेद्वतं
योगी योगपरम्पराविदितया ब्रह्मारुदभारुदस्थितम् ॥ ५३ ॥

तथान्यत्र—

समत्वभावना नित्यं जीवात्परमात्मनोः ।
समाधिमाहुमूर्मुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम् ॥ इति ॥
“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” इति पातञ्जलसूत्रम् । तस्मिन् यतः तदभ्यास-
युक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

उक्तप्रकारसकलयोगचिन्तनानन्तरं यत्कर्त्तव्यं तदाह लाक्षाभमिति ।
अस्यार्थः । कुण्डलिनी सुन्दरी परशिवात् परमामृतं पीत्वा नित्यानन्दमहो-
दयात्रिःस्त्वय कुलपथात् चित्रिणीनाडीमध्यस्थब्रह्मपथं प्राप्य मूले मूलाधारे
पुनः प्रविशेदित्यन्वयः । पीत्वेति पूर्वोक्ततत्त्वानानन्तरं शिवशक्तयोः सामरस्यं
विभाव्य सामरस्यानन्देन परशिवादुत्पन्नपरमामृतेन कुण्डलिनीं तर्पयेत् ।
तत्तर्पणामृतं पीत्वेत्यर्थः ।

साङ्गत्यन्तु तयोः क्वत्वा पाययित्वा परामृतम् ॥

इति पूर्वोक्तवचने पाययित्वेत्यनेन पानकार्यप्रेरणबोधनात् ।

अमृतं विशेषयति लाक्षाभमिति । अलक्तरसवद्रक्ताभमित्यर्थः । नित्या-
नन्दमहोदयादिति नित्यानन्दस्य महोदयो महाप्रकाशो यत्र तस्मादित्यर्थः ।
मूले विशेदिति । येन प्रकारेणोक्तानन्नं पुनस्तेन प्रकारेण मूलाधारे आन-
यनम् । तेन यदा लिङ्गादिभेदक्रमेणोर्द्धं गच्छति तदा तदूपेणैव पुनराधार-
मायाति ।

(५४) लाक्षाभमिति । इहानीमस्या आगमनं स्वस्थाने इति तदाह सा कुण्डलिनी पूर्ण-
नन्दस्य महान् उदयो यत्कात्त्वात् परशिवात् सदाशिवात् परमामृतं पीत्वा तेनैव कुलपथेन

तदुक्तं श्रीमदाचार्यस्वामिना—

सुधाधारासारैश्चरणयुग्लान्तर्विग्लितैः

प्रपञ्चं सिद्धन्तौ पुनरपि रसान्नायमहसा ।

अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्यष्टवलयं

स्वमाल्मानं क्षत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कूहरिणी ॥ इति ॥

अत श्लोके रसान्नायमहसेति । आन्नायते कथ्यते विधीयत इति यावत् । तेनान्नायो विधानम् । महः प्रकाशः पुनरित्यनेन पूर्वरूपरस-विधानप्रकाशेन स्वां भूमिं मूलाधारमवाप्य इत्यर्थात्तथा प्रतीयते । लयक्रमेण गमने तु पुनः सृष्टिक्रमणागमनम् । तदुक्तं यथा—

ततः सा कुण्डली शक्तिर्मुद्राकारा सुरेश्वरी ।

पुनस्तेन प्रकारेण गच्छत्याधारपङ्कजे ॥ इति ॥

तथा भूतशुज्जिप्रकरणे—

परामनः पृथिव्यादितदत्तत्वानि च क्रमात् ।

जीवं कुण्डलिनीं चापि स्वस्थानं प्रापयेत् क्रमात् ॥ इति ॥

विशेषस्तु—

प्रकाशमाना प्रथमप्रयाणे

प्रतिप्रयाणेऽप्यसृतायमाना ॥ इति ॥

तदनन्तरं तद्विष्वासृतधारया पूर्वदर्शितशिवशक्तिसामरस्योत्पन्नपरमासृतस्य ब्रह्मरन्मान्मूलाधारपर्यन्तग्लितधारया । अतएवोक्तं लृतीयश्लोके—“ब्रह्मद्वारं तदास्ये प्रविलसति सुधाधारगम्यप्रदेशम्” इति । स्थिरमतिः स योगी दैवतम् इष्टदैवतं षट्चक्रस्थडाकिन्यादिदैवतञ्च सन्तर्पयेदित्यर्थः ।

तेनासृतेन देवेशि तर्पयेत् परदेवताम् ।

षट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तर्पयासृतधारया ॥

मूले मूलाधारपङ्कजे । सा कीदृशी ? सुन्दरी । असृतं कोदृशम् ? लाक्षाभं रजःसम्बन्धात् इदृशी भावनैव कर्त्तव्या सहायन्योक्तत्वात् । अतो योगी ध्यानपरम्पराक्रमेण ज्ञातया तद्विष्वासृतधारया स्थिरमतिः सन् ब्रह्मार्णभार्णस्थितं सर्वदैवतं सन्तर्पयेत् ॥ ५३ ॥

ज्ञात्वैतत् क्रमसुत्तमं यतमना योगी यमाद्यैर्युतः
श्रीदीक्षागुरुपादपद्मयुगलामोदप्रवाहोदयात् ।
संसारे न हि जन्यते न हि कदा संक्षीयते संक्षये
नित्यानन्दपरम्पराप्रमुदितः शान्तः सतामग्रणीः ॥ ५४ ॥

इति पूर्वोक्तवचनात् । अमृतधारां विशेषयति । योगपरम्पराविदितयेति ।
योगस्य गुरुपदेशपरम्पराप्राप्तत्वात् योगपरम्परेत्युक्तिरिति भावः । तेन
गुरुपदेशपरम्पराविदितयेति फलितार्थः । अमृतं विशेषयति ब्रह्माण्ड-
भाण्डस्थितमिति ब्रह्माण्डस्य भाण्डं आधारपात्रं कुण्डलिनी तस्याः सर्वेषां
योनिरूपत्वात् । तत्र स्थितं कुण्डलिनीपात्रस्थितमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

उक्तयोगक्रमज्ञानफलमाह ज्ञात्वैतदिति । श्रीदीक्षागुरुपादपद्मयुगला-
मोदप्रवाहोदयादिति । आमोद आनन्दः तस्य प्रवाहोऽविच्छिन्नोक्तरो-
क्तरसम्बन्धस्तेन नित्यानन्द इति यावत् तस्योदयो यस्मात्ताद्वशपादपद्म-
युगलाज्ञात्वेत्यर्थः । दीक्षागुरुरिति प्रथमोपस्थितत्वेन गौरवातिशयेन च
तद्वहणम् । तदभावे अन्यगुरोरपि ज्ञातव्यम् ।

अतएवोक्तम्—

मधुलुब्धो यथा भृङ्गः पुष्पात् पुष्पान्तरं व्रजेत् ।

ज्ञानलुब्धस्तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तरं व्रजेत् ॥ इति ॥

नित्यानन्दपरम्पराप्रमुदित इति । नित्यानन्दधारारूपहर्षयुक्त इत्यर्थः ।
सतां योगिरूपप्रशस्तजनानामग्रगण्य इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

(५४) ज्ञात्वैतत् । एतत् उक्तसंक्रमं ज्ञात्वा संयतमनाः सन् योगी जनः यमाद्यभ्यासेषु
श्रीदीक्षागुरुपादपद्मयुगलामोदप्रवाहोदयात् संसारे न हि जन्यते । न हि कदा संक्षये
संक्षीयते । प्रलयेऽपि तस्य चयो नास्तीत्यर्थः । सः कीदृशः ? पूर्णानन्दपरम्पराया प्रमुदितं स्वान्तं
यस्य सः तथा । सतामग्रणीरपि भवति । [अत भते “पूर्णानन्दपरम्पराप्रमुदितस्वान्तः”
इति पाठः ।]

योऽधीते निशि सन्ध्ययोरथ दिवा योगी स्वभावस्थितो
 मोक्षज्ञाननिदानमेतदमलं शुद्धच्छ गुप्तं परम् ।
 श्रीमत् श्रीगुरुपादपद्मयुगलालम्बौ यतान्तर्मना-
 स्तस्यावश्यमभीष्टदैवतपदे चितो नरीनृत्यते ॥ ५५ ॥

षट्चक्रश्लोकाध्ययनफलमाह । योऽधीत इति । स्वभावे स्थित आत्म-
 भावे नियुक्त इत्यर्थः । यतान्तर्मना इति यतं योगाभ्यासेन स्थिरीकृतम्
 अन्तरालनि मनो येन तादृश इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५५ ॥ * ॥

इति श्रीपूर्णनन्दयतिविरचितश्रीतत्त्वचिन्तामण्डन्तर्गत-
 षट्चक्रविवरणश्लोकार्थपरिष्कारित्याम्
 अष्टमं प्रकारणं समाप्तम् ॥ * ॥

(५५) योऽधीते इति । अथैतत् सुगुप्तक्रमं यः स्वीयभावस्थितः सन् निशि सन्ध्ययोः दिवा
 अधीते तस्यावश्यमेव अभीष्टदैवतपदे चित्तं सुर्जनृत्यति । यतं निश्चलम् अन्तर्मनो यस्य स
 तद्देति ।

इति षट्चक्रभेदटिप्पनी समाप्ता ।

पादुकापञ्चकम् ।

शिवोक्तम् ।

ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहोदरे
नित्यलग्नमवदातमङ्गुतम् ।
कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं
द्वादशार्णसरसीरुहं भजे ॥ १ ॥

पञ्चवक्त्राकृतपञ्चपादुकास्तीतमंहसमुदायनाशकम् ।

तस्य रोचिरमलाख्यटीकया कोऽयि कालीचरणः प्रकाशयेत् ॥

अथ विलोकोङ्गारकर्त्ता सदाश्विः स्तोतरूपेण श्रीगुरुध्यानयोगं
कथयिष्यन् तदर्थं प्रथमतो गुरोरधिवासस्थानं निरूपयति ब्रह्मरन्ध्रेति ।
अस्यार्थः ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहस्य ब्रह्मरन्ध्रविशिष्टं यत् सरसीरुहं सहस्रदल-
कमलं तस्योदरे तन्मध्ये तत्कण्ठिकायामिति यावत् । द्वादशार्णसरसीरुहं
द्वादशवर्णविशिष्टं पञ्चं भजे सेवे इत्यर्थः । अत भजे इति क्रियया अस्मलकार्त्तु-
त्वोपस्थितेः शिववाक्यात् शिवेन स्त्रीयभजनौयत्वं दर्शयता सर्वेषां शिवोक्त-
मन्त्रोपासकानां भजनौयत्वं सूचितम् । एवं सर्वत्र बोध्यम् ।

ब्रह्मरन्ध्रस्थानमाह कङ्गालमालिनीतन्त्रे सहस्रदलपञ्चमुपक्रम्य—

तत्कण्ठिकायां देवैशि अन्तराला ततो गुरुः ।

सूर्यस्य मण्डलं तत्र चन्द्रमण्डलमेव च ।

ततो वायुर्नैहानामा ब्रह्मरन्ध्रं ततः स्मृतम् ॥ इति ॥

केचित्तु तादृशपञ्चोदरे तत्कर्णिकास्थत्रिकीणोदरे इति वदन्ति । तत्र
अत्रोदरशब्दस्य मध्यवाचकत्वात् पञ्चमध्यं कर्णिकैव प्रतीयते न तु कर्णिका-
मध्यत्रिकीणमध्यम् अनुपस्थितेः । व्यक्तमाह श्यामासपर्याधृतवचनम्—

शिरःपञ्चे सहस्रारे शुक्रवर्णे त्वधोमुखे ।

तरुणारुणकिञ्चल्के सर्ववर्णविभूषिते ।

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ॥ इत्यादि ॥

अत्र कर्णिकान्तःपुटे इति सुव्यक्तम् । द्वादशार्णेति द्वादशवर्णाः सह-
खप्रेहसक्तमलवरयम् इति गुरुमन्त्रात्मकद्वादशवर्णाः तद्विशिष्टपञ्चमिति
तत्त्वज्ञाः । केचित्तु द्वादशवर्णे वाग्भववौजं तद्युक्तपञ्चमिति वदन्ति । तत्र
तथात्वे—

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ।

तेजोमये कर्णिकान्तश्वन्दमण्डलमध्यगे ॥

अकथादिचिरेखीये हलचत्रयभूषिते ।

हंसपीठे मन्त्रमये स्वगुरुं शिवरूपिणम् ॥

इति वचने मन्त्रमये वाग्भववौजरूपगुरुमन्त्रमये इत्यनेन द्वादशार्णत्यस्य
पौनरुक्त्यापत्तेः । द्वादशार्णेति द्वादश अर्णाः वर्णाः यत्र तदिति व्युत्पत्त्या
सरोरुहे द्वादशवर्णयोगः प्रतीयते । यद्यप्यत्र द्वादशवर्णानां विशेषाभिधानं
तद्योगस्थानञ्च नाभिहितं तथापि—

हंसाभ्यां परिवृत्तपत्रकमले दिव्येच्छगल्कारणे-

र्विश्वीत्तीर्णमनेकदेहनिलयं स्वच्छन्दमात्मेच्छया ।

इति गुरुगीतायां हंसाभ्यां परिवृत्तपत्रेत्यनेन तादृशसरोरुहस्य हंसयुक्तपत्रं
प्रतीयते । तयोरेव षड्गावत्या द्वादशवर्णा भवन्ति तद्युक्तं पत्रम् । अत्र
पत्रावच्छदे वर्णयोगकथनात् पत्रस्यापि द्वादशसंख्यकत्वं व्यक्तीभूतमिति
सुधीभिर्भाव्यम् । द्वादशार्णसरोरुहं विशेषयति निल्येति । निल्यलग्नमविना-
भावसम्बन्धेन सहस्रदलपञ्चेन मिलितम् अवदातं शुक्रवर्णमङ्गुतं ब्रह्मतेजो-
मयत्वादिनात्याश्र्यम् । कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितमिति । कुण्डल्या विवरं

तस्य कन्दलितकर्णिकापुटे
कृपरेखमकथादिरेखया ।
कोणलक्षितहलक्षमण्डली-
भावलद्यमवलालयं भजे ॥ २ ॥

सहस्रदलकमलकर्णिकास्थशिवसमीपे कुण्डलीगमनपथरूपं छिद्रम् । तद-
धिकरणभूतकाण्डं नालं चित्रिणी नाड़ी तेन भूषितम् । यथा मृणालोपरि
पद्मस्थितिस्तद्वत् चित्रिणीनाड़ीरूपमृणालभूषितमित्यर्थः ॥ १ ॥

उक्तपद्मकर्णिकायामकथादित्रिकोणमध्ये गुरुश्चिन्तनौयः अतस्तज्ज्ञा-
नार्थं चिकोणं निरूपयिष्यन्नाह तस्येति । अस्यार्थः कन्दलितकर्णिका-
पुटे इति । कन्दलं परस्पराक्रमणपूर्वकं वाग्विवादः । अत्र लक्षित-
लक्षणया परस्पराक्रमणमात्रं गृह्णते । पुटम् आधारभूतस्थानम् । ततश्च
तस्य पूर्वोक्तसहस्रदलकमलद्वादशदलकमलोभयस्य कन्दलिते परस्पराक्रान्ते
कर्णिकापुटे कर्णिकात्मकाधारस्थाने अवलालयं भजे सेवे इत्यन्वयः । केचिच्चन्तु
तस्य द्वादशदलस्येति व्याख्यायन्ति । तत्र तथात्वे श्रीनाथस्य सहस्रदलकमल-
द्वादशदलकमलोभयस्थले स्थितिविधायकवच्यमाणवचनानामसङ्गत्यापत्तेः ।

अवला शक्तिः सा चाव विन्दुत्रयाङ्गुरभूतरामाज्येष्ठारौद्रीनामक-
त्रिशक्तिरूपरेखात्रयमिलितत्रिकोणरूपा कामकला तद्रूपालयमित्यर्थः ।
कामकलायास्तद्रूपत्वमाह यामले—

अथ कामकलां वच्ये तद्वेवतात्मरूपकम् ।

इत्युपक्रम्य—

विविन्दुः सा त्रिशक्तिः सा विमूर्त्तिः सा सनातनी ।

इत्याद्युक्तम् ।

सा कामकला पूर्वदर्शितत्रिशक्तिरूपा इत्यर्थः ।

अवलालयं विशेषयति कृतरेखमकथादिरेखयेति । अकारादिषोड़शस्वरै
रामा रेखा ककारादिषोड़शवर्णेच्छेष्ठा रेखा थकारादिषोड़शभी रौद्री रेखा
इति रेखात्रयेण कृता चिङ्गिता रेखा यत्र तादृशावलालयमित्यर्थः ।

तदुक्तं वृहच्छ्रीक्रमे कामकलाप्रकरणे—

विन्दोरङ्गुरभावेन वर्णवयवरूपिणी ॥ इति ॥

पुनः किञ्च्चूतम् ? कोणलक्षितहलक्षमण्डलीभावलक्ष्यमिति । कोणेषु
उक्तविकोणस्यान्तरालेषु सम्मुखदक्षिणवामकोणेषु लक्षितैः प्रकाशितैः हलक्ष-
वर्णैः मण्डलीभावेन तत्तद्वर्णाङ्गितस्थानरूपेण लक्ष्यते ज्ञायते असौ तादृश-
मित्यर्थः । अत्र विकोणस्य विशेषज्ञानं विना सम्यग्ध्यानं न भवतीत्यतः
प्रमाणान्तरेण विकोणं विशेषयति । अत्र विकोणं वामावर्त्तेन लेख-
नीयम् ।

तदुक्तं शाकानन्दतरङ्गिखाम्—

वामावर्त्तेन विलिखेदकथादित्रिकोणकम् ॥ इति ॥

काल्यूर्ध्वाम्नाये—

त्रिविन्दुं परमं तत्त्वं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।

वर्णमयं त्रिकोणन्तु जायते विन्दुतत्त्वतः ॥ इति ॥

तथा—

अकारादिविसर्गान्ता ब्रह्मरेखा प्रजापतिः ।

ककारादितकारान्ता विष्णुरेखा परात्परा ।

थकारादिसकारान्ता शिवरेखा त्रिविन्दुतः ॥

तत्त्वजीवने—

रजःसत्त्वतमोरेखा योनिमण्डलमण्डिता ॥

तथा—

उपरिष्ठात् सत्त्वरेखा रजीरेखा स्ववामतः ।

तमोरेखा दक्षभागे रेखात्रयसुदाहृतम् ॥

एतद्वचनपर्यालोचनयापि अकथादीनां वामावर्त्तत्वमायातम् ।

तत्पुटे पटुतडिल्कडारिम-
स्पर्षमानमणिपाटलप्रभम् ।
चिन्तयामि हृदि चिन्मयं वपु-
नादविन्दुमणिपीठमण्डलम् ॥ ३ ॥

स्वतन्त्रतन्त्रे—

अकथादिचिपंक्त्या तु हलक्षमध्यमण्डितम् ॥ इति ॥
एतेन हलक्षवर्णनां त्रिकोणमध्ये स्थितिरित्युक्तम् । अलं विस्तरेण ॥ २ ॥
उक्तत्रिकोणमध्ये मणिपीठोपरि गुरुस्थितिरित्यतस्तत्र मणिपीठं वर्ण-
यति तत्पुट इति । अयमर्थः । तत्पुटे उक्तत्रिकोणमध्ये नादविन्दुमणि-
पीठमण्डलं हृदि मनसि चिन्तयामीत्यन्वयः । नादविन्दुमणिपीठमण्डल-
मिति । नादविन्दुभ्यां सह मणिपीठमण्डलम् अथवा नादश्च विन्दुश्च
मणिपीठमण्डलश्च तदित्यर्थः । केचिच्चु नादविन्दुरूपमणिपीठमण्डलमिति
वदन्ति । तत्र तथात्वे नादस्य शुक्लवर्णत्वात् विन्दो रक्तवर्णत्वात् पटुतडिल्कडा-
रिमेत्यादिविशेषणस्यासंलग्नापत्तेः ।

तथाहि—

परशक्तिमयः साक्षात्क्रिधासौ भिद्यते पुनः ।
विन्दुर्नादो वीजमिति तस्य मेदाः समीरिताः ॥

इति सारदावचनस्य परशक्तिमयो विन्दुः ते वीजनादविन्दवः वङ्गीन्द्रकं-
स्तरूपिणः इत्यर्थकत्वे नादस्य चन्द्रस्तरूपत्वात् शुक्लत्वं विन्दोः सूर्यस्तरूपत्वात्
रक्तत्वमायातम् । व्यक्तमाह षट्चक्रवर्णने पूर्णनन्दः—

तदूर्धे नादोऽसौ बलधवलसुधाधारसन्तानहासौ ॥ इति ॥

हृहक्षीक्रमे—

वालसूर्यप्रतीकाशमासौहिन्दुमदक्षरम् ॥ इति ॥

जड्मस्य हुतभुक्शिखाच्चयं
तद्विलासपरिवृंहणास्यदम् ।
विड्वघस्मरमहोच्चिदोत्कटं
व्यामृषामि युगमादिहंसयोः ॥ ४ ॥

एवच्च तयोः शुक्लरक्तत्वे मणिपाटलप्रभत्वं सर्वथाऽसम्भवम् । अतः
प्रदशिंतार्थं एव साधीयान् । एवच्चाधो नादः जड्मे विन्दुः मध्ये मणिपीठमण्डलं
चिन्तनीयमिति व्यवस्था ।

व्यक्तमाह कङ्गालमालिनीतत्वे गुरुध्याने—

सहस्रदलपद्मस्थमन्तरामानसुत्तमम् ।

तस्योपरि नादविन्दोमध्ये सिंहासनोच्चवलम् ॥

तस्मिन्निजगुरुं नित्यं रजताचलसन्निभम् ॥ इत्यादि ॥

मणिपीठमण्डलं विशेषयति पटुतडिलङ्गारिमस्त्रिमानमणिपाटलप्रभ-
मिति । खकार्यसुसम्पादनयोग्यत्वं पटुत्वम् । ततच्च खप्रकाशरूपखकार्य-
सुसम्पादनविरोधिदोषराहित्येन सर्वव्यापकातिप्रकाशमानानां तडितां
कङ्गारिम्ना सटशकङ्गारिम्ना पिङ्गलवर्णेन स्त्रिमानैर्मणिभिः पाटलप्रभ-
मित्यर्थः मणिपीठस्य मणिमयसर्वाङ्गत्वात् । अस्य नादविन्दुमणिपीठमण्डलस्य
वपुश्चिन्तयं ज्ञानमयमित्यर्थः । अन्ये तु चिन्तयं वपुः हादशस्वरत्वरूपं वाग्मव-
वीजं गुरुमन्त्रं वपुश्चिन्तयामीति वदन्ति । तन्मन्दम् गुरोः शुक्लवर्णत्वात्
तद्वीजस्यापि शुक्लत्वेन मणिपाटलप्रभत्वविशेषणं न सङ्गच्छते ॥ ३ ॥

हंसपीठोपरि नादविन्दुमध्यस्थमणिपीठोर्मितिकोणे गुरोरधिवासः । अत-
स्योर्ज्ञानार्थं हंसविकोणयोः खरूपं ज्ञापयिष्यन्नाह जड्मिति । अस्यार्थः ।
अहम् आदिहंसयोर्युगं व्यामृषामि । एवमस्य मणिपीठस्योर्मिति हुतभुक्शि-
खाच्चयं व्यामृषामि । तद्विलासेन हुतभुक्शिखाच्चयस्य सुप्रकाशेन
परिवृंहणास्यदम् । उद्विश्यमानमणिपीठरूपास्यदं व्यामृषामीति तत्प्रति-

बन्धकविषयचिन्तादित्यागेन स्वस्त्रस्थाने स्थिरतरं भावयामीति प्रत्येकं
क्रियान्वयः ।

हुतभुक्शिखात्रयमिति । हुतभुक्शिखादित्रयं हुतभुक्शिखात्रयम् ।
शकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपे तत्पदसिद्धिः । हुतभुक् वक्षिस्तच्छिखा
वक्षिविन्दोरङ्गुरभूतदक्षिणादीशपर्यन्तगता रामा रेखा । आदिना ईशान-
कोणस्थचन्द्रविन्दोरङ्गुरभूतेशानादिमरुलोणपर्यन्तगता ज्येष्ठा रेखा । मरु-
लोणस्थसूर्यविन्दोरङ्गुरभूततदादिवक्षिविन्दुसङ्गता रौद्री रेखा । एवं त्रिविन्दु-
त्रिरेखामिलितत्रिकोणं कामकलारूपम् ।

तदुक्तं वृहच्छ्रीक्रमे—

विन्दोरङ्गुरभावेन वर्णवियवरूपिणी ।

विन्दग्रे कुटिलीभूता यस्मादीशानमागता ॥

मनोरमा शक्तिरूपा सा शिखा चिक्कला परा ।

शक्तीशानगता रेखा प्रत्यगानेयमात्रगा ॥

ज्येष्ठा सा परमेशानी त्रिपुरा परमेश्वरि ।

व्यक्तीभूय पुनर्व्वामे प्रथमाङ्गुरमागता ।

इच्छया नादसंलग्ना रौद्री शृङ्गाटमागता ॥ इति ॥

सा शिखेति आग्नेयमात्रगा वक्षिसम्बन्धिनी साक्षा सा शिखा वक्षि-
शिखेत्यर्थः ।

माहेश्वरीसंहितायाम्—

सूर्यश्वन्दस्तथा वक्षिरिति विन्दुत्रयं भवेत् ।

ब्रह्मा विशुस्तथा शम्भुरिति रेखात्रयं मतम् ॥ इति ॥

एतत्रिकोणमध्ये गुरुस्थितिं स्पष्टमाह प्रेमयोगतरङ्गिणीधृतवचनम्

सहस्रदलसुप्रक्रम्य—

तन्मध्ये तु त्रिकोणल्लु विद्युदाकारमुत्तमम् ।

विन्दुहयञ्च तन्मध्ये विसर्गरूपमव्ययम् ।

तन्मध्ये शून्यदेशे च शिवः परमसंज्ञकः ॥ इति ॥

अतएव शङ्कराचार्येणापि आनन्दलहर्थाम् इदं सुव्यक्तमभिहितम् । श्रीनाथस्य विसर्गरूढ़त्वात् इति ललितारहस्यकारेणोक्तम् । विसर्गस्तु चिकी-
णोङ्गवत्तिंचन्द्रसूर्यरूपविन्दुद्वयमिति ।

आदिहंसयोर्युगमित्यत्रादिनान्तरात्मसंज्ञकपरमहंस एव गृह्णते न तु
दीपकलिकाकारजीवात्महंसः । अयं हंसः प्रकृतिपुरुषरूपः ।

तदुक्तमागमकल्पद्रुमे पञ्चशाखायाम्—

हङ्कारो विन्दुरित्युक्तो विसर्गः स इति स्मृतः ।

विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः स्मृतः ॥

युंप्रकृत्यात्मको हंसस्तदात्मकमिदं जगत् ॥ इति ॥

केचित्तु अस्य मणिपीठस्योङ्गम् आदिहंसयोर्युगं व्यामृषामीति
व्याख्यायन्ति । तन्मदं पूर्वोक्तकङ्गालमालिनीवचनबोधितहंसोङ्गं नाद-
विन्दुमध्यस्थमणिपीठे नादविन्दोरधःस्थहंसस्थितिः सर्वत्रासम्भवात् । एतेन
हुतभुक्शिखासखमिति केषाच्चित् कल्पितपाठो निरस्तः । तथात्वे जङ्ग-
मस्येत्यस्य वैयर्थ्यपत्तेः । यदा अस्य मणिपीठमण्डलस्योङ्गं आदिहंस-
योर्युगं व्यामृषामि । कङ्गालमालिनीवचने नादविन्दुमध्यस्थितमणि-
पीठाधःस्थले हंसस्थितिः प्राप्ता । अत्र मणिपीठोङ्गस्थितिकथने महान् विरोधः
अतस्तयोरविवादाय हंसं विशेषयति हुतभुक्शिखात्रयमिति । ततश्चाधः-
स्थले हंस इत्यानुपूर्विकस्य स्थितिः । जङ्गं पूर्वोक्तविकोणाकारकामकला-
रूपेण परिणतस्य तस्य स्थितिरित्यविरोधः कामकलाया हंसरचित-
मूर्तिंकल्पात् ।

पुनर्विशेषयति विश्वघस्तरमहोच्चिदोलकटमिति ।

ङ्गभक्तेलृघसौ चाथ घसिङ्गन्नरणे व्युसक् ।

तथाच—

देव्याचे चिदिङ्गादे दीप्तौ चुदकनुदिच्छिदि वा ।

इति धातुपाठात् घसधातीर्भक्तणार्थत्वम् । चिदोदीर्थर्थत्वम् । ततश्च

तत्र नाथचरणारविन्दयोः
कुङ्गुमासवपरीमरन्दयोः ।
इन्दुमिन्दुमकरन्दशीतलं
मानसं स्मरति मङ्गलास्पदम् ॥ ५ ॥

विश्वानां घस्मरा भक्तिका अर्थात् संहारिका या महोच्चित् महाप्रकाशस्तया
उल्काटं दूरतरं सर्वाधिकबलवदित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीनाथचरणारविन्दचिन्तनाधिकरणपौठं निरुप्येदानीं तद्गानयोगं
सूचयंस्तौति तत्रेति द्वाभ्याम् । अस्यार्थः तत्र मणिपौठस्थिकोणमध्ये
नाथचरणारविन्दयोर्द्वन्द्वं मानसं स्मरति ध्यायते इत्यन्वयः ।

चरणद्वन्द्वं विशेषयति कुङ्गुमासवपरीमरन्दयोरिति ।

बीष्मेत्यभावचिक्षेषु तेषु भागे परिप्रती ॥

इति वोपदेवीयात् परेर्भागार्थत्वम् । ततश्च कुङ्गुमासवानां लाक्षा-
रसाभपरमामृतानां यः परिर्भागः स एव मरन्दो मकरन्दो ययोस्तादृशयो-
रित्यर्थः । “भरीमरन्दयोः” इति पाठे भरी भरणं निःसरणमिति यावत् ।
ततश्च “क्षदभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इत्युक्तेः कुङ्गुमासवानां भरी
अर्थात् भरणाश्चकुङ्गुमासवो मरन्दो ययोरित्यर्थः ।

इन्द्वं कौटशम् ? इन्दुमकरन्दशीतलम् इन्दोश्वन्दस्य यो मकरन्दः अमृत-
किरणरूपः तद्वत् शीतलम् । यथा चन्द्रामृतकिरणेन उत्तापनिवृत्तिस्तथा
पदहन्दसेवनेन दुःखतापशान्तिरिति भावः ।

मङ्गलास्पदम् अभिप्रेतार्थसिद्धिस्थानम् । तच्चरणस्थाने मनोऽभिनिवेशे
सर्वाभीष्टसिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

निश्क्रमणिपादुकानियमिताघकोलाहलं
स्फुरत्किशलयारुणं नखसमुखसच्चन्द्रकम् ।

परामृतसरोवरोदितसरोजसद्रोचिषं

भजामि शिरसि स्थितं गुरुपदारविन्दद्वयम् ॥ ६ ॥

निश्क्रेति । अस्यार्थः अहं शिरसि स्थितं पूर्वोक्तपीठोपरिस्थितं गुरु-
पदारविन्दद्वयं भजामि ध्याये इत्यन्वयः । पदारविन्दद्वयं विशेषयति ।

निश्क्रमणिपादुकानियमिताघकोलाहलमिति । निश्क्रमणिपादुकया
सेवितमणिपादुकाद्वारा नियमितः निरस्तौष्णितः अघकोलाहलः पापानां प्रादु-
र्भावो येन तादृशमित्यर्थः । यदा निश्क्रो निवडो मणिर्यत्र पादुकायां सा
मणिपीठमण्डलरूपपादुका तया नियमितः अघकोलाहलः येनेत्यर्थः तत्पा-
दुकोपरि गुरुचरणचिन्तनेन पापनाशात् । अथवा निश्क्रा आरुडो मणिर्गुरु-
चरणरूपचिन्तामणिर्यासु पञ्चपादुकासु ताभिनियमिताघकोलाहलमित्यर्थः ।
ततश्च पञ्चपादुकाध्यानपूर्वकं तदुपरि गुरुचरणचिन्तनेनैव पापनाशात्
पापनाशे पञ्चपादुकानां ध्यानरूपव्यापारसाध्यत्वेन द्वारत्वमिति ।

स्फुरत्किशलयारुणम् । स्फुरतां किशलयानां पङ्गवानामरुणतुल्यमरुणं
यत्वेति । आम्बकेन्द्रुकादिपङ्गवानां प्रथमोङ्गमे रक्तवर्णत्वात् तत्रैव दृष्टान्तः ।
नखसमुखसच्चन्द्रकं नखा एव समुखसच्चन्द्राः निर्मलप्रकाशमानचन्द्रस्वरूपा
यत्वेत्यर्थः ।

परामृतसरोवरोदितसरोजसद्रोचिषम् परामृतसरोवरे उदितं यत्-
सरोजं पद्मं तद्वत् सद्रोचिषं निर्मलप्रकाशी यस्येति । अयम्भावः श्रीनाथस्य
चरणाभ्यां निरन्तरं परमामृतं निःसरति । अतएवोक्तं पूर्णानन्देन—

मुधाध्वारासारं निरवधि विसुच्चन्नतितरां

यते ख्वात्मज्ञानं दिशति भगवान्निर्मलमते ॥ द्रष्टि ॥

एवं परामृतं सरोवरस्तरूपं तदुपरिस्थितं चरणं पद्मवत् प्रकाशते इति ।
ननु उक्तपद्मद्वयकर्णिकापुटे गुरुस्थितिर्विधीयते । तत्किमधःस्थितद्वादश-
दलकमलकर्णिकायां किंवा ऊर्ध्वस्थसहस्रदलकर्णिकायामित्याकाङ्क्षायामल
वदन्ति । वृहच्छ्रीक्रमे—

सर्वोपरि ततो ध्यायेत् पञ्चिमाननपञ्चजन्म ।

स्त्रवन्तममृतं दिव्यं देव्यज्ञे कमलान्तरे ॥ इति ॥

देव्यज्ञे गुरुशक्तयज्ञे ।

यामले—

छत्रं मूर्द्धि सहस्रपत्रकमलं रक्तं सुधावर्षिणम् ॥ इति ॥

गुरुगीतायाम्—

हंसाभ्यां परिहत्तपत्रकमले दिव्यैर्जंगल्कारणै-

र्विश्वोत्तीर्णमनेकदेवनिलयं स्वच्छन्दमात्रेच्छया ।

तत्तदुयोग्यतया स्त्रदेशिकतनुं भावैकदौपाङ्कुरं

प्रत्यक्षाक्षरविग्रहं गुरुपदं ध्यायेहिवाहुं गुरुम् ॥ इति ॥

श्यामासपर्याधृतवचनम्—

शिरःपद्मे सहस्रारे शुक्लवर्णे त्वधीमुखे ।

तरुणारुणकिञ्चल्के सर्ववर्णविभूषिते ॥

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोहहे ।

तेजोमये कर्णिकान्तश्वन्द्रमण्डलमध्यगे ॥

अकथादित्रिरेखीये हलक्षवयमण्डिते ।

हंसपीठे मन्त्रमये स्त्रगुरुं शिवरूपिणम् ॥ इति ॥

एवमादिवचनैर्द्वादशदलकमलकर्णिकायां गुरोरधिष्ठानं विहितम् ।

कङ्कालमालिनीतत्त्वे—

सहस्रदलपद्मस्थमन्तरालानमुत्तमम् ।

तस्योपरि नादविन्दोर्मध्ये सिंहासनोच्चलम् ।

तस्मिन्निजगुरुं नित्यं रजताचलसन्निभम् ॥ इत्यादि ॥

यामले—

सहस्रदलपञ्जे सकलशीतरश्मिप्रभं
वराभयकराम्बुजम्—इत्यादि ।

पुरञ्चरणरसोलासे—

श्रीमहादेव उवाच

सहस्रारे ततो नित्ये पञ्जे परमाङ्गुते ।
पञ्चस्य वौजकोषे तु भावयेत् स्वगुरुं सदा ॥

श्रीपार्वत्युवाच

सहस्रारे महापञ्चे सदा चाधोमुखे प्रभो ।
गुरुस्थितिः कथं देव सततं वद निश्चयम् ॥

श्रीमहादेव उवाच

शृणु प्रिये प्रवच्यामि यदेतत् पृष्ठमुक्तमम् ।
सहस्रारं महापञ्चं सहस्रदलसंयुतम् ॥
सदाशिवपुरं तत्तु नित्यानन्दसयं सदा ।
नानागन्धयुतं पञ्चं सहजानन्दमन्दिरम् ॥
सदा चाधोमुखं पञ्चं वौजमूर्छमुखं सदा ।
विकोणाकाररूपेण कुण्डलीसंयुतेन च ॥ इत्यादि ॥

बालाविलासतन्त्रे—

श्रीदक्षिणामूर्तिरुवाच

प्रातरुत्थाय धवले सहस्रारे गुरुं स्मरेत् ।
अधोमुखे महापञ्चे सर्ववर्णविभूषिते ॥
अकथादिचिरेखाव्यहलक्षतयभूषिते ।
तदन्तश्चन्द्रविम्बस्थङ्गंपीठे स्त्रिताननम् ॥

श्रीदेव्युवाच

अधोमुखे गुरुस्तन्त्रं कथं तिष्ठति च प्रभो ।

पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्राद्विनिर्गतम् ।

षडास्त्रायफलप्राप्तं प्रपञ्चे चातिदुष्टभम् ॥ ७ ॥

श्रीदक्षिणामूर्तिरुवाच

अधोमुखस्य पञ्चस्य कर्णिकामध्यसंस्थितम् ।

चन्द्रविम्बञ्चोर्बिवक्तं तत्र हंसस्ततः स्थितिः ॥ इति ॥

एतदादिभिर्वचनैः सहस्रदलकर्णिकायां गुरोरवस्थितिर्विधीयते ॥ एव-
ञ्चोभयकल्पे विहिते श्रीनाथस्य आज्ञया तयोरेकतरम् अवधार्यानुष्ठातव्यमिति
सिद्धान्तः ।

अतएवोक्तं कुलार्णवे एकादशोऽन्नासे—

पारम्पर्यागमान्नायां मन्त्राचारादिकं प्रिये ।

सर्वं गुरुमुखाल्पञ्चं सफलं स्यान्न चान्यथा ॥ इति ॥ ६ ॥

स्तोत्रफलश्रुतिमाह । पादुकापञ्चकस्तोत्रमिति । पदरक्षणाधारः पादुका
तासां पञ्चकम् । पञ्चम् ॥ १ ॥ तत्कर्णिकास्थले अकथादित्रिकोणम् ॥ २ ॥
तदन्तर्नादविन्दुमणिपीठमण्डलम् ॥ ३ ॥ तदधःस्थहंसः ॥ ४ ॥ पीठोपरि
त्रिकोणम् ॥ ५ ॥ समुदायेन पञ्चसंख्यकम् ।

अथवा पञ्चम् ॥ १ ॥ त्रिकोणम् ॥ २ ॥ नादविन्दु ॥ ३ ॥ मणिपीठमण्ड-
लम् ॥ ४ ॥ तदूर्ध्वस्थत्रिकोणाकारकामकलारूपेण परिणतो हंसः ॥ ५ ॥ इति
पञ्चसंख्यकम् । तस्य स्तोत्रम् । फलश्रुतिसहितसप्तश्लोकामकमित्यर्थः ।

पञ्चवक्त्राद्विनिर्गतमिति ।

शिवस्य पञ्चवक्त्राणि यथा लिङ्गार्चनतन्त्रे—

सद्योजातं पश्चिमे तु वामदेवं तथोत्तरे ।

अधोरं दक्षिणे ज्ञेयं पूर्वे तत्पुरुषं स्मृतम् ।

ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेऽन्तितपरः ॥ इति ॥

तेभ्यो विनिर्गतं तैरुक्तम् ।

षड्ग्रन्थायफलप्राप्तमिति । षड्मुखानि यथा पूर्वोक्तानि पञ्च । षष्ठवक्त्रन्तु पूर्ववक्त्रस्याधस्तात् गुप्तं तामसम् । एतत्तु शिवतन्त्रे सद्योजातादिष्ड्वक्त्रन्यासे “ॐ हं झीं औं झीं तामसाय स्वाहा” इत्यनेन तत्रोक्तध्याने “नीलकण्ठमधोवक्त्रं कालकूटस्वरूपिणम्” इत्यनेन च प्रकटितम् । मिलित्वा षड्वक्त्राणि भवन्ति । एभिः षड्वक्त्रैराग्रन्थायते कथ्यतेऽसौ इति षड्ग्रन्थायः शिवोक्तस्तोत्रसमुदायः । तस्य फलं तत्त्वन्त्रसमुदायविहितकम्मफलं प्राप्यते येनेत्यर्थः ।

प्रपञ्चे लिङ्गाद्याब्रह्मपर्यन्तमायाप्रकटितसंसारे । अतिदुर्लभमिति अतिदुःखेन लभ्यते यत्तदतिदुर्लभं तस्माभकरणपुण्यपुञ्जजनकजन्मान्तरीयतपसः क्लेशस्वरूपत्वात् दुःखलभ्यत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

इति श्रीकालीचरणकृता पादुकापञ्चकस्तोत्रस्य
अमलानामटिष्पनी समाप्ता ।

॥ * ॥ ॐ तत् सत् ॥ * ॥

षट्चक्रविवृतिः ।

(विश्वनाथकृता ।)

ॐ श्रीगुरवे नमः ।

टीका श्रीविश्वनाथेन नत्वा सन्तन्यतेऽम्बिकाम् ।
कैवल्यकलिकातन्त्रद्वितीयपटलस्य च ॥

हृष्टरूपी परमेश्वरः बशिष्ठाय कुलभावसुक्रा कुलाचारं विना तस्मिन्
नाधिकारः अतस्तुपदेष्टुं गुरुसम्मानपूर्वकमाह यज्ञातेनेत्यादि । तथाच
कालिकापुराणे—

यः पूजयेहान्यभावैर्न तस्य ऋणशोधनम् ।

पितृदेवनरादीनां जायते न कदाचन ॥

सोऽभ्यस्य चिपुरायोगं तेन योगेन संयुतः ।

जायते यदि सुप्राप्नस्तदा भीक्षमवाप्नुयात् ॥

त्रिपुरायोगं कुण्डलिनीयोगं कुण्डलिन्याः सर्वदेवात्मकत्वात् ।

उक्तं “सर्वदेवमयी सा हि” इति ॥ * ॥

मेरोम्भेरुदण्डस्य बाह्यप्रदेशे क्रोडे शशिमिहिरशिरे इड़ापिङ्गलानाड्यौ ।
“मेरुदण्डवह्निःपाश्वेचन्द्रसूर्यात्मके” इति मायातन्त्रात् । तयोः स्थिति-
प्रकारमाह टीकाकाराधृततन्त्रे—

वामसुष्कात्तु सभूता नाड़ी दक्षिणगामिनी ।

सुषुक्षाकलिता जाता वामभागं समाचिता ॥

हृङ्गता दक्षभागस्था जत्रुमध्यं समाश्रिता ।
 वामन्तु नासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजेऽमले ॥
 नाड़ी दक्षिणमुक्तात्तु सज्जातोत्तरगामिनी ।
 सुषुम्नाकलिता जाता भागं दक्षिणमाश्रिता ॥
 हृङ्गता वामभागस्था जत्रुमध्यं समाश्रिता ।
 दक्षिणं नासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजेऽमले ॥
 चापाक्षतिर्भूत्वा दक्षिणगामिनी उत्तरगामिनीति ध्येयम् ।
 मध्ये नाड़ी सुषुम्नेति । मध्ये मेरुदण्डस्य मध्यस्थविवरे ।
 मेरुदण्डवह्निःपाश्वें चन्द्रसूर्यात्मिके शिरे ।
 मध्ये सुषुम्ना—इति मायातन्त्रात् ।

स्पष्टमाह सारसमुच्चये—

या सुरुदाधारदण्डान्तरविवरगता हारनीहारगौरी

सौधीं धारां नभोऽन्मोरुहकुहरविधोः संस्कवन्तीं वहन्तीं ।

तस्या वज्राख्यनाड्या खगसुदरदरीमध्यगं यो विद्ध्यात्

तस्या ब्रह्माख्यभाख्यप्रलयमपघनं स्यादूघनं मृत्युमृत्योः ॥

सा कीटशी ? हारनीहारगौरी सुक्ताहारनीहारगौरी । “गौरोऽरुणे
 सिते पीते” इत्यमरः । एतेन सुषुम्नान्तर्गतायाः वज्रायाः मेरुदण्डान्त-
 विवरगतात्वकथनेन सुषुम्नायाः अपि मेरुदण्डान्तविवरगतात्वसिद्धिः ।
 यद्वा या सुरुदाधारदण्डे यदन्तरं विवरं तत्र विवरगता अर्थात् सुषुम्नाया
 विवरगता ॥

अन्तरं अवकाशावधिपरिधानान्तर्दिभिदतादर्थे ।

शिद्राल्मीय विना वह्निरवसरमध्ये अन्तरालनि च ॥ इत्यमरः ।

एवच्च सुषुम्नाकलिता इति परम्परया आश्रिता इत्यर्थः । यद्वा तत्र
 तत्र स्थाने मेरुदण्डं भित्त्वा सुषुम्नाकलिता इत्यर्थः । गौतमीयेऽपि—

विश्वं शशीरमित्युक्तं पञ्चभूतात्मकं सुने ।

चन्द्रसूर्याग्नितेजोभिर्जीवब्रह्मैक्यरूपकम् ॥

तिस्रः कौद्यस्तद्देहेन शरीरे नाड्यो मताः ।

तासु मुख्या दशप्रोक्तास्तासु तिस्रो व्यवस्थिताः ॥

प्रधाना मेरुदण्डेऽत्र चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ।

इडावामि स्थिता नाडौ शुक्रा चन्द्रस्तरूपिणी ॥

शक्तिरूपा तु सा नाडौ साक्षादमृतविग्रहा ।

दक्षिणे या पिङ्गलाख्या पुंरूपा सूर्यविग्रहा ।

सर्वतेजोमयी सा तु सुषुम्ना वक्षिरूपिणी ॥

मेरुदण्डे मेरुदण्डान्तरविवरे । सारदायामपि—

षस्त्रवत्यङ्गुलायामं शरीरमुभयात्मकम् ।

गुदध्वजान्तरे कन्दमुत्सेधाद्वग्नुलं विदुः ॥

तस्माद्विगुणविस्तारं वृत्तरूपेण शोभितम् ।

तत्र नाड्यः समुत्पन्ना मुख्यास्तिस्रः प्रकीर्तिताः ॥

इडावामि स्थिता नाडौ दक्षिणे पिङ्गला मता ।

तयोर्मध्यगता नाडौ सुषुम्ना वंशमाश्रिता ॥

पादाङ्गुष्ठद्वयं याता शिफाभ्यां शिरसा पुनः ।

ब्रह्मस्थानं समापना चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ॥

भट्टाः शिफाभ्यां मूलाभ्याम् । शिरसा अग्रभागेन । वंशं पृष्ठवंशम् आश्रित्य । विवरगतात्वमुक्तम् । या मुख्डाधारदण्डान्तरविवरगतेत्यनेनाहुः ।

तन्त्रान्तरे तु—

व्योम प्रोक्षिद्य नासाये गतौ चन्द्रदिवाकरौ ।

अधोवक्त्रं महापङ्गं क्रोडीक्षत्य सुषुम्नया ॥

व्याघुव्य नासिकामध्यं गतं चित्रा तु तन्त्रता ।

जर्जं भित्त्वा तु लिङ्गं वै इतरान् पुष्करान् तथा ॥

वहिरुक्तमनाकाङ्गाकाङ्गिनौ भोक्त्रदायिनौ ।

जीवेनाहृतसम्बन्धात् स्थिता सप्तमसंविधौ ॥

तन्त्रता सुषुम्नात् सा तु तत्सम्देशं गता लिखिष्यामः न विरोधात् ।

अतएव सप्तमसंविधौ इत्युक्तम् । नासिकामध्यं नासिकाहयमध्यस्थानं न तु नासिकाहयमध्यं गता तत्र इडापिङ्गले गते । अतएव “कुम्भयेच्च सुषुम्नया” इति सङ्गच्छते ।

वितयेति । यतः सोमसूर्याग्निरूपा अतस्त्वितयगुणमयौ । सुषुम्ना कौटूशी ? स्मेरं प्रस्फुटितं तथाच प्रस्फुटितकनकधूस्तूरपुष्पमिव अथितं वपुर्यस्याः सा तथा । यथा कनकधूस्तूरपुष्पस्य मध्ये अन्यत् पुष्पम् एवम्भूत-अथिततमवपुरिति भावः । केचिच्चतु प्रथिततमवपुरिति पाठमाहुः । कुतः सुषुम्ना उत्पन्ना तदाह कन्दमध्यादिति । कन्दरूपमाह सारदायाम्—

गुदध्वजान्तरे कन्दमुलेधाहपङ्गुलं विदुः ।

तस्य द्विगुणविस्तारं वृत्तरूपेण शोभितम् ॥

तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः । इत्यादि ।

गोरक्षसंहितायान्तु—

जईं मेद्रादधी नाभेः कन्दयोनिः खगारडवत् ।

तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्तिः ॥

इत्युक्तम् । कन्दयोनिः कन्दरूपोत्पत्तिस्थानम् नाडीनामित्यर्थः । वज्रा-स्थानाडीमाह वज्राख्येति । मेद्रदेशात् लिङ्गमूलात् शिरःपर्यन्ता इत्यर्थः । कुत्र सा ? तदाह । अस्या मध्ये सुषुम्नायामध्ये ज्वलन्ती उज्ज्वलन्तीत्यर्थः । “मध्यमञ्चावलम्बनञ्च मध्योऽस्त्रौ” इत्यमरः । मायातन्त्रेऽपि—

मध्ये सुषुम्ना तन्मध्ये वज्राख्या लिङ्गमूलतः ॥ इति ॥ * ॥

चित्रानाडीमाह तन्मध्य इत्यादिना । तन्मध्ये वज्रामध्ये । प्रणव-विलसिता आज्ञाचक्रस्थप्रणवाधारत्वात् । सा कौटूशी ? सकलसरसिजान् भित्त्वा एतत् पद्मं ग्रथनरचनया देहीयते । पद्मं किम्भूतम् ? मेरुमध्यान्तरस्य मेरुमध्ये यदन्तरं विवरं परम्परया तत्ख्यम् ।

मध्ये सुषुम्ना तन्मध्ये वज्राख्या लिङ्गमूलतः ।

तन्मध्ये चित्रिणी सूक्ष्मा विसतन्तु सहोदरा ।

मूलमूलात् सहस्रारहन्त्रं ह्यनाडिका ॥

तथा— सूलादिष्टसरोजातं चित्रिणीयथितं प्रिये ।
सिङ्गाधोर्मनाभिवुक्तकरणभूमध्यदेशजम् ॥

इति मायातन्त्रात् । सूलसूलात् सहस्रारस्तन्मूलाधारसूलात् सहस्रार इति । तथाच सहस्रारं चित्रिणा यथितम् । अत च—

तस्या मध्ये विचित्राख्या असृतस्त्राविणी शुभा ।
सर्वतेजोमयौ सा तु योगिनीहृदयङ्गमा ।
विसर्गादिन्दुपर्यन्तं व्याप्य तिष्ठति तत्त्वतः ॥

इति गौतमौयवचनस्य विन्दुपर्यन्तं इन्दुपर्यन्तमिति वा पाठः । ललाटख-
विन्दुपर्यन्तं इन्दुपर्यन्तं वा व्याप्य सहस्राराधीदेशपर्यन्तगा तद्वतीत्यर्थो बोध्यः ।
केन चित्रायां प्रज्ञानि सन्ति तदाहं तन्त्राचूडामणै—

तयैव यथितं पद्मं सूलादिष्टपञ्चकम् ।
कलिकाकाररूपेण डाकिन्याद्यवलम्बितम् ॥

तयैव चित्रयैव पद्मं सूलादिष्टिति शेषः । पद्मपञ्चकं स्वाधिष्ठानादि-
पञ्चकं कलिकाकाररूपेण यथितमिति सामान्यत उक्ता विशेषरूपेणोक्तम् ।
एतेन सूलाधारपद्मं विकसितं एवं समस्तपद्मान्यधोमुखान्येव । तदुक्तं
कौलिकतन्त्रे ताराकल्पे—

सप्तपद्मं मयैवोक्तं सुषुम्नायथितं प्रिये ।
अधोवक्त्रादिमात्तम्ब नाख्येयं यस्य कस्यचित् ॥

येन तस्याश्चित्रात्वं तदाहं श्रीक्रमे—

तस्याश्चान्तर्गता तिष्ठेत् चित्राख्या योगिबङ्गभा ।
पञ्चवर्णोज्ज्वला देवि पञ्चभूतप्रकांशिनी ।
पञ्चदेवाः पर्वतमनाः सप्ताख्या नाड्यो मताः ॥

अन्यतापि—

ब्रह्मा जनार्दनो रुद्र ईश्वरस्त्र सदाशिवः ।

चित्राख्यनाद्यन्तरस्याः पञ्चभूताधिदेवताः ॥

अत्र पञ्चभूतानां पञ्चाधिदेवता उक्ताः । मूर्मध्ये तु परशिवोऽस्ति
लिखिष्मानवचनात् ॥

ब्रह्मनाडीमाह तस्यात्तरिति । तस्यां चित्रायां तद्ब्रह्मनाडी प्रसिद्ध-
ब्रह्मनाडी । हरसुखकुहरात् मूलाधारस्थस्यमूलिङ्गमुखविवरात् । आदि-
देवात्तसंस्था ब्रह्मपर्यन्ता । मायातन्त्रेऽपि “शिरा स्यात् ब्रह्मपर्यन्तम्”
इत्यादि । विद्युन्मालेव विलासो यस्याः सा । पद्मसूत्रतुल्या अतः सूक्ष्मा ।
शुद्धज्ञानिनः प्रबुध्यन्ते ज्ञायन्ते यथा सा तथा । अमृतस्त्राविणीत्वात् सकल-
सुखयुता । भावो मनोधर्मः स्वभावः आत्मधर्मः शुद्धो भावः स्वभावो
यस्याः सा इति पञ्चम्यन्तबहुत्रौहिः । “भावो हि मानसो धर्मः”
इत्युक्तेः ।

येन द्वारेण कुण्डलिन्या ब्रह्मणि गमनं तत् द्वारमाह ब्रह्मद्वारमिति ।
तदास्ये ब्रह्मनाड्या आस्ये ।

मूलाधारात् सहस्रारस्तदन्तर्ब्रह्मनाडिका ।

शिरा स्यात् ब्रह्मपर्यन्तं तदन्तर्द्वारसुक्तमम् ॥

इति मायातन्त्रात् ।

ब्रह्मद्वारसुखं नित्यं सुखेनावृत्य तिष्ठति ।

येन द्वारेण गतव्यं ब्रह्मस्थानं निरामयम् ।

सुखेनाच्छाद्य तद्वारं प्रसुप्ता परमेष्वरी ॥

इति गोराक्षसंहितावचनाच्च । सुधेति सुधाकणासुतिप्रदेशं ग्रन्थिस्थानम्
एतद्वारं सुषुम्नाया नाड्या वदनं धीरा वदन्ति ॥ * ॥

आधारपद्ममाह अथेत्यादिना ।

षष्ठवत्यङ्गुलायामं शरीरसुभयात्मकम् ।

गुदध्वजात्तरे कन्दमुलेधाङ्गङ्गुलं विदुः ।

तस्य द्विगुणविस्तारं हृत्तरूपेण शोभितम् ॥

इति सारदोक्तकन्द एव सुखनाडी एव ग्रन्थिस्तदूर्ध्वं ध्वजाधः सुषुम्नास्थ-
लग्नम् ।

तथा च मायातन्त्रे—

मुख्यनाडीतयं ग्रन्थेरुद्धं वज्राध ईश्वरि ॥

रक्तपर्णी वेदवर्णी मूलाधारोऽप्यवाञ्छुखः ॥ इति ॥

उद्यत् प्रस्फुटितम् ।

तयैव ग्रथितं पद्मं मूलादिपद्मपञ्चकम् ।

कलिकाकाररूपेण डाकिन्याद्यवलम्बितम् ॥

इति वचनात् । पूर्वमेव व्याख्यातं तत् । सुवर्णभवर्णैरिति । तथाच दक्षिणामूर्त्तौ—

आधारे स्वर्णवर्णेऽस्मिन् वादिसान्तानि संस्मरेत् ।

द्रुतसौवर्णवर्णानि वर्णानि परमेश्वरि ॥ इति ॥

सारसमुच्चये षट्सु पद्मेषु वर्णाः विन्दुयुक्ता उक्ता ग्रन्थगौरवभिया नात्र प्रकटिताः । चतुष्कोणचक्रमिति ।

तथाच मायातन्त्रे—

तत्कणिंकान्तरे पृथ्वी चतुष्कोणा सुपीतभा ॥ इति ॥

तथा तन्त्रान्तरे—

भूगर्हं चतुरस्तं स्थादभ्योवज्रविभूषितम् ॥ इति ॥

धरायाः स्ववौजमिति । तथाच सारदायाम्—

वृत्तं दिवस्तत् षड्विन्दुलाच्छ्रितं मातरिश्मनः ।

त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वक्षेरुद्धेन्दुसंयुतम् ॥

अभ्योजमभ्यसो भूमेश्वतुरस्तं सवज्रकम् ।

तत्तद्भूतसमाभानि मण्डलानि विदुर्बुधाः ।

वर्णैः स्वैरच्छितान्यासन् स्वस्वनामाद्वृतान्यपि ॥

तत्तद्भूतसमवर्णानि मण्डलानि तथा स्वैर्वर्णैः ह य र व ल वर्णेयुक्तानि ।

तथा स्वस्वनामाद्वृतानि पृथिव्यादीनां स्वस्वनामाद्वृतानीत्यर्थः । एतदनुसारेण सर्वेषु पत्रेषु स्वस्ववौजानि ज्ञेयानि ॥ * ॥

चतुर्बाहुः इति । अत पद्मे ब्रह्मास्तीत्याह तदङ्गाद्यादिना । नवीनार्क-

तुल्यप्रकाशः रक्तवर्णः स्थिकारी ब्रह्मा चतुर्बाहुयुक्तः । चतुर्भागवेदी
मुखाभ्योजलक्ष्मीर्यस्य सातथा ॥ * ॥

अत डाकिनी शक्तिरस्ति इत्याह वसेदत्रेति । तथाच भट्टतत्त्वे—
मूलाधारं ब्रह्मस्थानमेतत् सौवर्णीभं डाकिनी देवी तत्रेति । एषा डाकिनी
अनेकसूर्यप्रकाशा । अतिशयरक्ता इत्यर्थः । तत्त्वान्तरे—

रक्तां रक्ततिनेत्रां पशुजनभयक्षूलखद्वाङ्गहस्तां

वामे चैकं दधानां चषकमपि सुधापूरितं चैकवक्त्राम् । इति ।

शुद्धबुद्धेः प्रकाशं वहन्तीत्यन्वयः ॥ * ॥

मध्ये अवान्तरदेवतादिकमभिधाय प्रकृतमाह वज्राख्येति । वज्राख्याया
वक्त्रदेशे सामीप्ये सप्तमी अधोभागे इति यावत् ।

मुख्यनाडीत्रयं ग्रन्थेरुद्धं वज्राध ईश्वरि ॥ ।

इति मायातत्त्वात् । कर्णिकामध्यसंस्थां त्रैपुराख्यं त्रिकोणं एतत् काम-
रूपाख्यं त्रिकोणं तत् कामरूपाख्यं कन्दर्पी वक्षिः समन्तात् भ्रमति ।
नाम प्रकर्षे जीवेशो वायुश्च निवसति । तथाच मायातत्त्वे—

तत्कर्णिकान्तरे पृथ्वी चतुर्कोणा सुपीतभा ।

तन्मध्ये योनिमध्ये च वक्षिवायूः संमाश्रये ॥ इति ॥

श्रीक्रमेऽपि—

कर्णिकायां स्थिता योनिः कामाख्या परमेश्वरी ।

अपानाख्यं हि कन्दर्पम् आधारे तत्त्विकोणके ।

खयम्भूलिङ्गं तन्मध्ये पश्चिमाभिमुखं प्रिये ॥

रुद्रयामलेऽपि—

भ्रमद्योनिगतं ध्यायेत् कामं बन्धूकसन्निभम् ।

ज्वलकालानलप्रख्यं तद्विकोटिसमप्रभम् ॥

तदेवाह जीवेश इत्यादिता । बन्धूकपुष्पसमूहमभिहसन् तदधिकरक्तवर्णं
इति भावः । “बन्धूकः बन्धुजीवकः” इत्यमरः । “आधारे तत्त्विकोणके”
इत्युक्तव्यात् ॥

तथा—

मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मिके ।

मध्ये स्वयम्भूलिङ्गस्तु कोटिसूर्यसमप्रभः ॥

इति गौतमीयात् । तथा—

अधोमुखो लिङ्गरूपी हेमाभी भ्रमणे रतः ॥

इति ॥ * ॥

युनरपि मायातन्त्राच्चाह तन्मध्ये इति । त्रिकोणमध्ये लिङ्गरूपि
स्वयम्भूलिङ्गम् । द्रुतसुवर्णकला इति कोमलः सुवर्णवर्णयोगित्वात् कोमलत्वाच्च
तथाभिहितम् । पश्चिमास्यः अधोमुखः । ज्ञानध्यानाभ्यां प्रकाश्यते यः स तथा ।
प्रथमकिसलयाकाररूपः नूतनपल्लवाङ्गुराकारः भिद्यते इति । तथाच पूर्ण-
चन्द्रादधिकरससमूह इत्यर्थः । स्त्रिघं सन्तानं स्त्रिघसमूहं हसतीति स्त्रिघ-
सन्तानहासी काशीवासीत्यादिविशेषणम् । सरितां आवर्तः चक्रवत्
जलानां भ्रमणं तद्रूपप्रकाशो यस्य स तथा । “स्यादावर्त्तेऽन्धसां भ्रमः”
इत्यमरः ॥ * ॥

तस्मिन्नं सार्वत्रिवलयेनावेष्य कुण्डलिनी शक्तिरस्ति इत्याह तस्योर्देहे
इत्यादिना । विस्तन्तुसोदरतुल्या सा चासी कला प्रकृतिश्चेति सा तथा ।
अतः सूक्ष्मा । नवीनचपलामाला तस्या विलासनशीभया सह आसदं आसद्वा
यस्याः सा तथा । “तडित् सौदामिनी विद्युत् चच्छला चपलापि च”
इत्यमरः । सुप्ता निद्रिता शिवोपरि लक्षत् सार्वत्रिवृत्ता आकृतिः शरीरं
यस्याः सा तथा । सा तु अधोवक्षा । यथा श्रीक्रमे—

अधोवक्षा स्थिता देवी जर्णु पुच्छातिशीभता ।

अत विद्युष्टाकारा कुण्डली परदेवता ॥

परिस्फुरति सर्वात्मा सुप्ता हि भुजगाकृतिः ।

ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेनावृत्य तिष्ठति ॥

येन हारेण गन्तव्यं ब्रह्मद्वारं मनोमयम् ।

मुखेनाच्छाद्य तद्वारं प्रसुप्ता परमेष्वरी ॥

मस्तके मणिवद्धिना स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनी ॥

योगान्तरेऽपि—

सुखेनाच्छाद्य तद्वारं कुण्डलीशक्तिरुच्चला ।

निद्रावशगता देवी प्रसुप्तभुजगोपमा ॥

तथा मायातन्त्रेऽपि—

सार्वत्रिवलयानन्दा नन्दिता भास्त्ररप्रभा ॥ इति ॥ * ॥

कूजन्तीति । उत्थिता सतीति शेषः । तथा च तन्त्रान्तरे—

भिन्नोरात्यक्षमधुरा कूजन्ती सततीत्थिता ॥ इति ॥

कोमलवाक्यैर्व्वाचं कूजन्तीत्यर्थः ।

तत् प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम् ।

वर्णान्तराविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः ॥

इति सारदोक्तेः तत् चैतन्यम् । श्वासोच्छासविभज्जनेन वायुना यथा जगतां जीवः जीवात्मा हंसः धार्थते ।

विभर्ति कुण्डली शक्तिरात्मानं स्वं समाश्रिता ।

हंसः प्राणाश्रयो नित्यं प्राणो नाडीपथाश्रयः ॥

आधारादुद्धतो वायुर्यथावत् सर्वदेहिनाम् ।

देहं प्राप्य स्वनाडीभिः प्रयाणं कुरुते वह्निः ।

हादशाङ्गुलमानेन तस्मात् प्राण इतीरितः ॥

भृः कुण्डली आत्मानं परमात्मानं विभर्ति तद्योगिभासिनीत्यर्थः । कौटशी ? स्वं जीवात्मानम् आश्रिता जीवाधिष्ठाना सतीत्यर्थः । हंसः प्राणाश्रयः प्राणवायुसमाश्रयः प्राणः नाडीपथाश्रयः । कथं प्राणस्य नाडीपथाश्रयत्वम् ? इत्यत आह आधारेति । प्रयाणं कुरुते इति प्राणः इति प्राणपदव्युत्पत्तिरपि दर्शितेत्यन्तेनाहुः ।

दक्षिणामूर्त्तीं तु—

उच्छासे चैव निश्वासे हंस इत्यक्षरद्वयम् ।

तस्मात् प्राणसु हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः ॥

षट्शतान्यधिकान्यत्र सहस्राख्येकविंशतिः ।

अहोरात्रं चरेद्वायुः स जपो मोक्षद्वायकः ॥

अन्यत्रापि—

सःकारेण वहिर्याति हंकारेण विशेत् पुनः ॥ इति ॥

प्रैद्वामदौप्रश्रेणी ॥ * ॥

तस्याः कुण्डलिन्या मध्ये परमा नाम्नौ शक्तिरुच्यते तद्वद्ये इत्यादिना ।
परमा उल्कुष्टा परापरानाम्ना अतिसूक्ष्मा ।

तथाच भृष्टततत्त्वे—

सूक्ष्मा कुण्डलिनीमध्ये ज्योतिर्माया परा मता । इति ।

सा एव परमात्मस्वरूपा । तथा च श्रुतिः—

तस्याः शिखाया मध्ये तु परमा सा व्यवस्थिता । इति ।

नित्या ध्वंसप्रागभावरहिता । आनन्दपरम्परा आनन्दसमूहयुक्ता । अतिचंपलायमाना विद्युस्त्रिता इव लसत् दीधितिर्दीप्तिर्यस्याः सा तथा । यस्याः कलायाः प्रभया ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगत् शरीरं भासते सा विजयते । नित्यज्ञानस्य उदयो यस्यां सा । काव्यवस्थैर्व्वक्यैः वृहस्पतीन् सेवते गौरवे वहुवचनम् ॥ * ॥

स्वाधिष्ठानाख्यपद्ममाह सिन्दूरेत्यादिना । अङ्गच्छदैः षट्पत्रैः विद्युत्-प्रकारैर्व्वाद्यैः पुरन्दरान्तैर्व्वादिलान्तैः सविन्दुकं परिहृतं पद्मम् । तथा च मायातत्त्वे—

तदूङ्गे तु महेशानि स्वाधिष्ठानमृतुच्छदम् ।

रक्तवर्णं कर्णिकायामञ्जमर्जेन्दुसंयुतम् ।

मण्डलं वारुणं देवि तदूङ्गे मणिपूरकम् ॥ इति ॥

दक्षिणामूर्त्तौ—

स्वाधिष्ठाने विद्वुमाभे वादिलान्तानि संस्मरेत् ।

विद्युत्पुञ्जसमाभानि विद्युञ्जासितमस्तके ॥ इत्यादि ॥

सारदायां विशदप्रकाशं शुक्लवर्णं तत्तद्वृत्तसमाभानीति प्रागुक्तम् ।

अमोजं षड्दलपद्मं अर्षचन्द्रयुतम् ।
वं बीजं मकराधिरूढं स्वाधिष्ठानं विष्णुगीहं प्रदिष्टम् ।
बालाकार्म राकिणी देवताव ॥

इति वचनात् ॥ * ॥

तस्याङ्के इत्यादि । नौलद्युतिरूपो मनोज्जश्रियं श्रीभास् आदधानः ।

गौतमीये—

स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ।

नौलाम्बुजे देवसृष्टशकमनीयता श्रीभा यस्याः सा । नानायुधेति । तदुक्तं
तन्वान्तरे—

श्यामां शूलाङ्गहस्तां डमरुकसहितां तौक्षण्टङ्कं वहन्तीम्

देवीं रक्षतिवेत्रां द्वितयदललसहं इदन्तप्रभामिः । इति ।

स मोहाङ्गुताम्बकारसमूहे भानुतुत्यः तन्वाशको भवतीति । सुधेति
अहुहत्तुत्यकाव्यसमूहसम्पत्तिं भजन्ते । अत्र पश्यन्ती शक्तिरस्ति प्रमाणं
विषुद्धपद्मव्याख्याने लिखिष्यते ॥ * ॥

मणिपूरपद्ममाह तस्योङ्गे इत्यादिना ॥

मणिवद्विन्द्रं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।

नौलवर्णे नौलवर्णं डादिफान्तवर्णे युक्ते । तथा च दक्षिणामूर्त्तौ—
हुनीले मणिपूरके डफान्तानि महानौलप्रभानि परिचिन्तयेत् । वङ्गेश्वरण्डलं
बीजं चाह वैश्यानरस्येत्यादिना । वैश्यानरस्य वङ्गेश्वरण्डलं रक्तवर्णं विकोणं
तद्वाह्ये चिभिः स्वस्तिकैर्हकाराकारैर्युक्तम् । मायान्तरे—

दशपत्रं पयोजातं कर्णिकायां महेश्वरि ।

वाङ्गेयं मण्डलं रक्तं विकोणं स्वस्तिकान्वितम् ॥

स्वबीजं रेफः । “वर्णैः स्वै रज्जितान्यासन्” इति प्राणुक्तेः प्रातःसूर्यसम-
रक्तवर्णम् । मणिपूरन्तु नौलं रुद्रस्यादं लाकिनी देवतावेति वचनात् ।
तामाह रुद्रमूर्तिरित्यादिना । शुद्धसिन्दूररागः अतिशयरक्तवर्णः । वेद-
वाह्यज्वलाङ्गीत्यादि ।

तदुक्तं तत्त्वे—

क्षणां देवीं त्रिवक्तां त्रिनयनसहितां कुजिनीमुग्ररूपां
वज्रं शक्तिं सदण्डामभयवरकरां दक्षवासे दधानाम् । इत्यादि ।

ज्ञानेति । ज्ञानसमूहेन सह लक्ष्मीस्ताम् ॥ * ॥

अनाहतपद्ममाह तस्योद्देहे इत्यादि । वन्धुकपुष्पकान्तिस्तरूपरक्तवर्णं
कादिठान्तैः द्वादशवर्णैः सिन्दूरवर्णैः युक्तम् । तथाच दक्षिणामूर्त्तैः—

पिङ्गवर्णं महावक्षिकलिकाभानि संस्मरेत् ।

कादिठान्तानि वर्णानि चतुर्वेदनाहते प्रिये ॥

तन्मध्ये षट्कोणपद्मं वायुमण्डलम् । तथाच मायातत्त्वे—

अनाहतं द्वादशारं रक्ताभं हृदि सुब्रते ।

तन्मध्ये पावनं पद्मं षट्कोणं धूम्नवर्णकम् ॥ * ॥

वायुबीजमाह तन्मध्ये इत्यादिना । पवनाक्षरं यं । प्रमाणं आधारपद्म-
व्याख्याने उक्तम् । धूसरं ईषत् पाण्डुरम् । हस्तचतुष्ययुक्तं क्षणसाराधिरूढम् ।
रक्तमनाहतमीश्वरगीहन्तु काकिन्यपीहोक्ता इति वचनात् । तदेवाह तन्मध्ये
करुणानिधानमित्यादिना । ईश्वराभिधं ईश्वरनामानम् । हंसाभं सूर्यप्रभम् ।
अभयवरदपाणिद्वययुक्तम् । तत्र काकिनी नवतडित्पौत्रा गौरवर्णा । त्रिनेत्रा ।
पाशकपालवराभयान् चतुर्भिर्भुजैः विभृतौ । कङ्गाल इति अस्थिमालाधरा ।
“स्यात् शरीरोस्थिकङ्गालः” इत्यमरः । तथाच तत्त्वे—

काकिनीं मेघसंस्थाम्

पाशं शूलं कपालं डमरूपपि करैर्धारिणीं पीतवर्णां

देह्यन्ते सक्तचित्तां स्ववयवनमितां वारुणीमत्तचित्ताम् ।

शूलडमरूस्थाने वराभयं तथा अस्थिमाला तत्त्वान्तरे उक्तम् ।

वाणिलिङ्गं तु तन्मध्येऽधोमुखे शक्तिके इति ।

त्रिस्त्रिकोणयुक्ते इति क्रमात् । तथा—

तन्मध्ये बाणिलिङ्गन्तु सूर्यायुतसमप्रभम् ।

शब्दब्रह्ममयः शब्दो न हेतुस्तदहेतुकः ॥

अनाहताख्यं तत्पद्मं पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥

पुरुषेण जीवात्मना इति गौतमीयाच्च । त्रिकोणं बाणलिङ्गं जीवात्मान-
ज्ञाह एतन्नीरजे इत्यादिना । कनकं बन्धूकपुष्पसदृशं बन्धूकः पुष्पविशेषः
तद्दद्वारागोच्चवलः ।

हेमबन्धूककुसुमशरच्छन्दनिभानि च ।

इति योगिन्येकवाक्यत्वात् । स्वयम्भूवाणलिङ्गेतरलिङ्गविशेषणं हेमादि ।
मौली मस्तके सूक्ष्मविभेदयुक्तो विवरयुक्तो मणिरिव दीप्तचिङ्गालयः । शर्वस्य
देवस्य पीठालयं निर्वातदीपशिखाकारहंसेन जीवात्मना शोभितम् । माया-
तन्त्रेऽपि—“आत्मा तत्र प्रदीपाभः” इति । भानोरित्यस्य मण्डलपदेनैकदेशेन
सहान्वयः । तेन मण्डलमण्डितं अन्तरं मध्यं यस्य स चासौ लसलिङ्गलक्ष्मेति
स तथा । तस्य शोभाधरम् । “किञ्जल्कः केशरीऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ * ॥

विशुद्धपद्ममाह विशुद्धाख्यमिति । हिमच्छायायुक्तस्योपरिलसितशरीरस्य
चतुर्भिर्भुजैः पाशाङ्गुशादिलसितैः शोभितशरीरस्य दीप्तबुद्धैः उद्दीपत्रानस्य ।
हिमाभः शुक्लः सदाशिव इत्याख्यायुक्तः सिङ्गः प्रसिङ्गः ।

तथा तन्त्रान्तरेऽपि—

सदाशिवस्थानसिद्धं विशुद्धं शक्तिन्यथहापि च धूम्रवण्ठ ।

सुधासिन्धोः शुद्धा शुक्ला । तथा च तन्त्रान्तरे—

देवीं ज्योतिःस्वरूपां त्रिनयनविलसत्पञ्चवक्त्रां सुदंड्रीं

हस्ताम्भोजिषु चापं शूलमपि दधतीं पुस्तकं ज्ञानमुद्राम् । इति ।

पुस्तकज्ञानमुद्रामिति शरं पाशम् इति तन्त्रान्तरे उक्तम् । सुधांशीशन्द्रस्य
मण्डलम् । तथा च स्वच्छन्दसंग्रहे—

अमृताद्यास्तथाकाशं चन्द्रविन्दुं तदूर्ध्वतः ।

कण्ठोर्ह्वं परमेशानि लम्बिका चतुरङ्गुले ॥

मतिशीलस्य ज्ञानशीलयुक्तस्य शुद्धेन्द्रियस्य जनस्य महामोक्षद्वारसम्पत्तिं
दधत् मण्डलमित्यर्थः । स जीवी विपदां अन्धकारस्वरूपाणां छंससूर्य-
प्रकाशः । अत्र वैखरी शक्तिरस्ति ।

तथाच भृत्यतत्त्वे—

सूक्ष्मा कुण्डलिनीमध्ये ज्योतिर्मात्रा परा मता ॥
 अश्रोत्रविषयात् तस्मात् किञ्चिदेवोर्हंगामिनी ॥
 स्वयंप्रकाशा पश्यन्ती सुपुन्नानाभिमाश्रिता ॥
 सैव हृत्यङ्गं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥
 ततः संजल्यमात्रा स्यादविभक्तोर्हंगामिनी ॥
 सैवोरुकण्ठतालुस्था शिरोग्राणवदाश्रिता ॥
 जिह्वामूलोषनिष्ठूरता क्लतवर्णपरिग्रहा ॥
 शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रग्राह्या तु वैखरी ॥ * ॥

आज्ञाचक्रमाह आज्ञानामेत्यादिना । गौतमीये—“आज्ञासंक्रमणं तत्र
 गुरोराज्ञेति कीर्तिंतम् ।” चन्द्रतुल्यक्षेदजनकं ध्यानस्थानं प्रकाशस्वरूपम् ।
 हक्षाभ्यां विशुद्धाभ्यां कलाभ्याम् अक्षराभ्यां युक्तं द्विपलम् अतीवशुभ्रम् ।
 मायातत्त्वेऽपि—“आज्ञाख्यं द्विदलं शुभ्रम्” इति ।

दक्षिणामूर्त्तीवपि—

आज्ञायां विद्युदाभायां शुभ्रौ हक्षौ विचिन्तयेत् ।

हाकिनीति । तत्त्वान्तरेऽपि—

आज्ञापुरं शारदचन्द्रशुभ्रं हाकिन्यथोक्ता शिवगीहमेतत् ।
 विद्या पुस्तकम् । सुद्रा ज्ञानसुद्रा अङ्गुष्ठतर्जनीमिलिता । तत्त्वे—
 आज्ञाख्यां शुक्लवर्णां डमरुकसहितामक्षसूत्रं कपालं
 विद्यां सुद्रां दधानां त्रिनयनविलसदुक्तषट्कोणयुक्ताम् । इति ।
 सूक्ष्मज्ञ तव्रकाशस्वरूपञ्चेति तत् तथा ।

मायातत्त्वेऽपि—

आज्ञाख्यं द्विदलं शुभ्रं कर्णिकायां मनोलयम् । इति ।

सिङ्गं नित्यं सिङ्गशब्दो नित्यार्थः इति वैयाकरणः । इतरशिवपदं इं कालं
 तरति इति इतरं शिवस्य परशिवस्य पदं इतरञ्च तत् शिवपदञ्चेति तत् ।

लिङ्गचिक्केन लिङ्गाकारेण प्रकाशो यस्य तत् । विद्युन्मालेव प्रकाशो
यस्य तत् । योगिनीहृषये—

इतरच्च पुनस्तथा शरच्चन्द्रनिभं सदा । इति ।

आनन्दलहर्यामपि—

तवाज्ञाचक्रस्यं तपनशशिकोटिद्युतिधरं

यदं शशुं वन्दे परिमिलितपार्श्वं परचिता ।

ताराषीढान्यासाधिकारतत्त्वे—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।

ततः परशिवो देवि षट् शिवाः परिकीर्तिताः ॥

मूलाधारादिविशुद्धपद्मेषु पञ्चशिवन्यासमभिधाय—

आज्ञाचक्रे च देवेशि हक्षवण्ँसमन्वितम् ।

परं शिवं ब्रह्मरूपं हाकिनीसहितं न्यसेत् ॥ इत्युक्तम् ॥

स च सहस्रारनिर्गुणपरशिवस्यांशस्वरूपौ अपरः शिवो ज्ञेयः । अतएव
ब्रह्मशिवत्वात् ब्रह्मस्वरूपमित्युक्तम् । न तु ब्रह्म इत्युक्तम् । परमकुलपदम्
एतत् पर्यन्तं परमकुलपदमित्युपसंहारेणोक्तम् ।

तथाच श्रीमते—

तत्रैतद्विद्विष्णुं षट्कमाज्ञापूर्वं कुलोद्भवम् । इति ।

आनन्दलहर्यामपि—

महीं मूलाधारे कमपि मणिपूरे हुतवह्नं

स्थितं स्वाधिष्ठाने हृषि मरुतमाकाशमुपरि ।

मनोऽपि स्त्रूमध्ये सकलमपि भित्त्वा कुलपथं

सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्वा विहरसि ॥

अत्र कं जलं स्वाधिष्ठाने मणिपूरे हुतवह्नमिति व्यत्ययेनान्वयः । ब्रह्म-
सूत्रेति ब्रह्मसूत्रस्य ब्रह्मनाड्याः प्रबोधो यस्मात् तत् । वेदानामादिवीजं
प्रेणवः तदत्र चित्तयेत् । विलसितपरमोऽपूर्वसिद्धप्रसिद्धो यस्य सः ।
अतान्तरात्मा अस्त्रीयाह शुद्धबुद्धेत्यादिना । शुद्धबुद्धः शुद्धस्वभावः स चासौ

अन्तरात्मा चेति सः । प्रदीपस्येव आभा दीप्तिर्यस्य ज्योतिषः एव अन्तरात्मा ज्योतिः प्रणवाभ्यां विरचितौ स्वरूपवण्णौ यस्य स वर्णशब्दः ।

श्रौक्रमेऽपि—

भूमध्ये अन्तरात्मानमरूपं सर्वेकारणम् ।

ॐकारज्योतीरूपन्तु प्रदीपाभं जगन्मयम् ॥

अतएव प्रकाशः ज्योतिः स्वरूपः । तदृङ्गे पूर्वोक्तान्तरात्मोङ्गे अर्द्धचन्द्रः चन्द्राङ्गे विन्दुरूपी मकारः तदुपरिनाद इति व्यत्ययेनान्वयः । एवं नाद-प्राग्वोधिनी लिखिष्यमाणयोगिनीहृदयीत् ज्ञेया । असौ नादः अतौ व शुक्ल इत्याह वनेत्यादिना । वनं जलं तद्वत् धवलवर्णः यस्म औयूषाधारश्चन्द्रः तत्-समूहहासौ तदधिकशुक्ल इति भावः ।

योगिनीहृदयेऽपि—

इन्द्रौ तदृङ्गे बोधिन्यां नादे नादात् एव च । इति ।

इन्द्रौ विन्द्रौ तदृङ्गे अर्द्धचन्द्रे ।

स्वच्छन्दसंग्रहेऽपि—

तत्र विन्दीर्यथा विन्दावरणे स तदृङ्गतः ।

सूर्यकोटिप्रतीकाशम् अतिष्ठसं महद्गुणम् ॥

तन्मध्ये दशकोटीनां संख्या योजनपञ्चकम् ।

तत्कर्णिकायामासौनः शान्त्यतीतेश्वरः प्रभुः ॥

पञ्चवक्त्रो दशभुजो विद्युत्पञ्चनिभाष्टिः ।

निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिरनुक्रमात् ॥

परिवार्यं स्थिताश्चित्राः शान्त्यतीतेश्वरस्य च ।

वामभागे समासौना शान्त्यतीता मनोन्मनी ॥

पञ्चवक्त्राधराः सर्वां दशवाह्निन्दुभूषणाः ।

विन्दुतत्त्वं समाख्यातं कोद्यव्युदशतैर्वृतम् ॥

अर्द्धचन्द्रं तदृङ्गन्तु बोधिनी तस्य चोपरि ।

ज्योत्स्ना ज्योत्स्नावती कान्तिः सुप्रभा विमलापि च ॥

षट्चक्रविष्टिः ।

अर्द्धचन्द्रोत्थिता ह्येताः कलाः पञ्च प्रकीर्तिताः ।
 वन्धती बोधिनीं बोधा ज्ञानबोधा तमोपहा ॥
 निबोधिताः कलाः पञ्च कर्णिताः सुरसुन्दरि ।
 ब्रह्मादिपरमेशानां परप्राप्तिनिबोधनात् ।
 निबोधिकेति सा प्रीक्ता तस्या भेदाद्वरानने ॥
 बोधित्याख्यं यदुक्तं ते नादस्तस्योपरिस्थितः ।
 पद्मकिञ्चल्कसङ्काशः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥
 पुरैः परिष्टोऽसंख्यैर्मध्ये पञ्चकलाहृतः ।
 इन्द्रिका दीपिका चैव रेतिका भोचिका तथा ॥
 ऊर्ध्वगा मध्यगा तासा पञ्चमी परमा कला ।
 चन्द्रकोटिसमप्रख्यं तन्मध्ये वृद्धोजनम् ॥
 पद्ममध्ये समासीनमूर्ध्वगामिनमीश्वरम् ॥
 चन्द्रायुतप्रतीकाशं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ॥
 एन्द्रवाद्यराहृतं च शूलपाणिं जटाधरम् ।
 तस्योब्जङ्गतामूर्ध्वगामिनीं परमां कलाम् ॥

ध्यायेदिति श्रेष्ठः । निरालम्बामिति तद्वच्यमाणात् । टीकाकाराधृततत्त्वे—
 ल्यजित् शैथिल्यमङ्गानां नासाग्रे रोपयेहशौ ।
 सुखं विहणुयात् किञ्चित् दन्तैर्दन्तान् न संसृशेत् ॥
 रसनामन्तरा कुर्यादनङ्गे धारयेन्मनः ।
 इयं सा परमा सुद्रा निरालम्बेति पञ्चमी ॥

इह स्थाने एवं सुद्रां वद्वा सदाभ्यासात् धृतपवनात् पवनसुहृदां वङ्गीनां
 कलाः पश्यति । तदनन्तरं तन्मध्यान्तः प्रविलसितरूपान् ज्वलहीपाकारान्
 पश्यति । पञ्चात् नवीनसूर्यप्रकाशाकारं गगनभूमध्यमिलितं पश्यति ।
 इह स्थाने भगवान् साक्षात्कारविषयो भवति ।

ननु सर्वव्यापिलात् अपरिच्छन्नस्य ईश्वरस्य कथं परिच्छत्तिस्थाने
 श्रभिव्यक्तिरित्यत् आह राहुरिति । यथा अम्बरगतो राहुर्न दृश्यते किन्तु

शशिसूर्ययोन्मण्डलमैव दृश्यते तथायं चिदात्मा एवम्भूतकर्मविशेषकरणात् अत्रैव साक्षात्त्वति । प्राणनिधने मरणकाले इह स्थाने प्राणान् वायून् अर्द्धगामिन्या नाड्या समारोप्य वेदान्तविदितं “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतिविदितं परं नित्यं देवमित्यादिविशेषितं पुरुषं प्रविशति ।

तथा गीतायामपि—

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव ।

भुवोन्मध्ये प्राणमावैश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

इति ॥ * ॥

लयस्थानं वायोरिति । तदुपरि पूर्वोक्तनादोपरि चकारात् नादस्यापि लयस्थानम् । यत्र वायुर्नादश्च अथैनं जगदधरीकृत्य ब्रह्मरन्ध्रस्यादिस्थाने प्रलीयते तत् वायोर्नादस्यापि लयस्थानं नादान्तमिति यावत् । अत्र अर्द्धनारीश्वरोऽस्तीत्याह महानन्दमित्यादिना । महान् आनन्दो यत्र तं महानन्दस्तरूपम् । शिवार्द्धं शिवाया अर्द्धं शिवस्याकारम् अर्द्धनारीश्वरमित्यर्थः ।

तथा च श्रीक्रमे—

चेतसा संप्रपश्यन्ति नादान्ते हृषभध्वजम् ।

तमर्द्धदेहं वरदं कारणत्रयमातरम् ।

पुटहयविनिष्क्रान्तो वायुर्यत्र प्रलीयते ॥

स्वच्छन्दसंग्रहेऽपि—

हलाकारसु नादान्ते भित्त्वा सर्वमिदं जगत् ।

अधशक्तया विनिर्भेद्य अर्द्धशक्त्यवसानकम् ॥

नाड्या ब्रह्मविले लौनस्त्वव्यक्तो ध्वनिलक्षणः ।

अतो ब्रह्मविलं ज्ञेयं रुद्रकोशव्युदैर्युतम् ॥

तत्र ब्रह्मशिवो ज्ञेयः शशाङ्कशतसन्निभः ।

दशवाहस्त्रिनेत्रश्च पञ्चवक्त्रेन्दुशीखरः ॥

ब्रह्माणी त्वपरा शक्तिः ब्रह्मणोत्तम्भगामिनी ।

इरां सत्त्वोक्त्तमार्गस्य रोधयित्वा व्यवस्थिता ॥

हलाकारो लाङ्गलसदृशः ।

देवीस्थानं सहस्रारं प्रविशेदकुलं प्रिये ।

इति श्रीक्रमादकुलाख्यसहस्रारपद्ममाह तदूर्ज्वे इत्यादिना । शङ्खिन्या नाड्याः शिखरे अग्ने शून्यदेशे चित्रिण्या मेरुदण्डस्य च शून्यदेशे तेन सहस्रारं न मेरुदण्डस्य मध्ये न चित्रिण्या यथितम् ।

मायातन्त्रेऽपि—

मूलादिषट्सरोजातं चित्रिणीयथितं प्रिये ।

लिङ्गाधोर्ज्वनाभिवक्षःकरण्ठभूमध्यदेशजम् ॥

अतएव स्वच्छन्दसंग्रहे—

द्वादशार्णं ललाटोर्ज्वं रूपेणार्द्धावसानकम् ।

द्वाङ्गुलोर्ज्वशिरोदेशं परं व्योम प्रकौर्तितम् ॥

श्रीक्रमे—

आसन्यकर्णात् देवेशि शङ्खिनी च शिरोपरि ।

हलाद्यनलरम् ।

शङ्खिनीनालं संप्राप्य चास्थिशून्यं विभक्तिं यः ।

अमृतं यत् त्रिकूटस्यं परमानन्दलक्षणम् ॥

सहस्रारं महापद्मं रक्तकिञ्चल्कशोभितम् ।

द्रुतहेमाम्बुजं जातधारपातप्रवर्षणम् ॥

विसर्गाधः पद्ममिति सर्गः शक्तिनिशाकरः ॥ इति ॥

नारदोक्तेन विसर्गस्य सहस्रारपद्मधारिणा जर्जस्थितायाः शक्तेरधः-पद्मम् । निर्वाणपद्मत्यामपि—

कुलरूपं भवेत् शक्तिः विसर्गमण्डलं प्रिये ।

सहस्रारं महापद्मं रक्तकिञ्चल्कशोभितम् ॥

सारसमुच्चयेऽपि “सहस्रारपद्मं विसर्गादधस्तात्” । पूर्णपूर्णेन्दुशुभ्रं पूर्णं पौयूषपूर्णं तत्र पूर्णेन्दुशुभ्रच्चेति तत् । वालसूर्यरश्मिसमकेशरसमूहो यस्य तत् । पद्मन्तु शक्तवर्णम् ।

यथा मायातन्त्रे—

महाशून्ये सहस्रारं निशाकरसहोदरम् ।

अधोवक्त्रं कर्णिकायाः चन्द्रोर्हे शक्तिरूपिणी ॥

ललाटाद्यैरकाराद्यैः समस्तमातृकाद्यैः युक्तम् । तन्मध्ये पूर्णचन्द्रः स्त्रिमध्यसन्तानं हसतीति स्त्रिमध्यसन्तानहासी । तस्यान्तश्चन्द्रमण्डलस्य मध्ये विकोणं ततु अकथादित्रिरेखात्मकं तत्त्विकोणे हलक्षवर्णतयम् । तदन्तस्त्रिकोणमध्ये शून्यं परलिङ्गं परलिङ्गस्य तेजोवर्णत्वात् शून्यं शून्याकारमिति यावत् ।

तथाच गौतमौये—

सहस्रारे हिमनिभे सर्ववर्णविभूषिते ।

अकथादित्रिरेखासु हलक्षतयभूषिते ।

तन्मध्ये परविन्दुच्च स्त्रिस्तिलयात्मकम् ॥

योगिनीहृदये—

सूक्ष्मरूपं समन्तात्तु हृतं परमलिङ्गकम् ।

विन्दुरूपं परानन्दकन्दं नित्यं प्रदोदितम् ॥

व्याख्यातच्च असृतानन्दस्त्रामिना यथा परलिङ्गस्य तेजोवर्णः हादशवर्णो हंसः अतः सूक्ष्मरूपम् अतएव विन्दुरूपं नित्यच्च मातृकात्वादुत्पत्तिविनाशरहितम् । पदात् पदं प्राप्य उदितं प्रकाशितम् । तदेवाह परमामोदसन्तानराशेः परं कन्दं सूक्ष्ममिति । शशिसमस्तकलाशुद्धरूपम् । “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतिबोधितो यः परशिवः स हिंसा भूत्वा परमशिवाख्यः सगुणः शिवः प्रकाशात्मा अत्र परविन्दुचक्रे निवसति इत्याह इह स्थाने इत्यादिना । परशिवसमाख्यानसिद्धप्रसिद्धं यस्य सः ।

तदुक्तं सङ्केतपञ्चत्याम्—

अकारः सर्ववर्णग्रे प्रकाशः परमः शिवः ।

हकारी नित्यकला प्रोक्तो विमर्शाख्यः प्रकीर्तिः ।

अनयोः सामरस्यं यत् परस्मिन् महसि स्फुटम् ॥

तत्र असृतानन्दस्त्रामिनः अ इति ब्रह्मशुत्या अकारवाचः परशिवः

तस्यांशित्वेन परमशिवोऽप्यकारवाच्यः प्रकाशरूपब्रह्मांशित्वात् । विमर्शात्यः विमर्शिणी सशक्तिरित्यन्तेनाहुः “सर्वात्मा पुरुष एवेदं सर्वं यज्ञूतं यज्ञ भाव्यम्” इति श्रुतेः । रसो द्रव्यविशेषः पर इति प्रसिद्धस्तस्य विसरः समूहस्तदृवत्सितः शुक्लः । “सत्त्वोहविसरव्रजाः” इत्यमरः । अज्ञानमीहान्वस्य हंसः सूर्यः सुधाधारासारं अतितरां विमुच्चन् यतेः स्वात्मज्ञानं स्वस्य शिवाभेदज्ञानं दिश्यति । भगवान् ऐश्वर्यादियुक्तः स परमशिवः परमहंस इत्याह समास्ते इत्यादिना । सकलसुखसमूहस्य लहरी तरङ्गः तस्य परीवाहः । “जलोच्छासाः परीवाहाः” इत्यमरः । परम इति नाम्ना समुचितः परमहंस इत्यर्थः । स च मायावच्छन्नः । तथाच तन्वान्तरे—

सरोरुहमधोमुखं प्रविलसत् सहस्रच्छदं
क्रमादरुणकेशरप्रकरभास्तरनिर्मलम् ।
तदन्तरपि चिन्तयेदमृतरोचिषो मण्डले
पुराणपुरुषं परं परिगतं महामायथा ॥ इति ॥
मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्धमित्यभिधीयते ।
मायासम्बन्धतश्चेशो जौवोऽविद्यावशस्तथा ॥

इति वेदान्तोक्तेः । शिव इत्यादि स्यष्टम् । परमपुरुषमिति भारते—

अव्यक्तं मन इत्याह शरीरं परमुच्यते ।

अव्यक्तके पुरे शेते पुरुषस्तेन चोच्यते ॥

खगतिः खेचरः स्यात् । यदा खे ब्रह्मणि गतिः स्यात् । “खं ब्रह्म” इत्याद्युपनिषत् । ऊर्ध्वशक्तिरूपां कलामाह तत्रास्ते इत्यादिना । प्रातःसूर्यतुल्या चन्द्रस्य षोडशकला अमानान्मौति यावत् ।

अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

इति वचनात् । सूक्ष्मत्वात् शतधाविभक्तमृणालतन्तुभागैकरूपा ज्ञयोदयरहितत्वाद्वित्या अधोमुखी सृष्ट्युन्मुखी । पूर्णनन्दसमूहो यस्याम् । या अभिगलत्पौयूषधारा तस्या धरा ।

स्वच्छन्दसंग्रहे—

ब्रह्माणी त्वपराशक्तिः ब्रह्मणोत्सङ्गामिनी ।
द्वारं सुमोक्षमार्गस्य रोधयित्वा व्यवस्थिता ॥
तां भित्त्वा तु वरारोहे ऊर्ध्वशक्तिं परां शिवाम् ।
शक्तितत्त्वात्मिकां देवीं प्रसुप्तभुजगाङ्गतिम् ॥
शक्तितत्त्वं समाख्यातं भुवनैराश्रितं महत् ।
शक्तिं तत्त्वात्मिकामूर्ध्वशक्तेरुपरि संस्थिताम् ॥

योगिनीहृदयेऽपि—

शक्तौ पुनर्व्वापिकायां स मनोन्मनीगोचरे ॥ इति ॥

व्यापिनीतत्त्वं शक्तितत्त्वस्वरूपमाह निर्वाणाख्य इत्यादिना । सूक्ष्मत्वात् सहस्रधाविभजितस्य केशभागस्यैकभागतुल्या ऊर्ध्वचन्द्रवत् कुटिला सर्वाकं-
तुल्यप्रभा द्वादशादित्यप्रभा । परात् षोडश्याः कलायाः परतः । तदन्तर्गता चन्द्रमण्डलान्तर्गता न तु षोडश्याः कलायाः अन्तर्गता । यथा सारससुच्चये षोडशीं कलामभिप्रेत्य—

एतस्याः परतः स्थिता भगवती भूताधिदेवाधिपा
निर्वाणाख्यकलाऊर्ध्वचन्द्रकुटिला सा षोडशान्तर्गता ।
वालाग्रस्य सहस्रधा विगलितस्यैकेन भागेन या
सूक्ष्मत्वात् सटशी चिलोकजननी या द्वादशाकंप्रभा ॥ इति ॥

स्वच्छन्दसंग्रहे—

षोडशान्तर्गतिं ख्यातं व्योमस्थानेन्द्रमण्डलम् ॥ इति ॥

तत्रैव—

आंधारं भावनानात्मा प्रवक्ष्यामि समाप्ततः ।
सूक्ष्मा चैव सुसूक्ष्मा च तथाचैव सृतासृता ॥
चतुर्दिन्हृष्टि तास्तासां मध्यस्था व्यापिनी सृता ।
पञ्चवक्त्रा विनेत्रा च सतेजाख्या च पञ्चमी ॥ इति ॥

समनापदमाह एतस्या इत्यादिना । परां उत्तरकालं मातौति परमा

अंसरहिता नित्येत्यर्थः । सूक्ष्मत्वात् केशग्रस्य कोटिभागैकभागरूपा अतः
अतिगुह्या । निरवधि विलसन्ती या असृतधारा तस्या धरा । मुनिमनसि
लसिततत्त्वबोधं शिवाभेदज्ञानं वहन्ती ।

इदन्ते तु तयोरैक्यमिति विद्या निगद्यते ॥

इति परापञ्चशिकावचनात् ब्रह्मणोऽतिनैकव्येन तथोक्तम् । तथा—

समनाल्लव्यरारोहि पाशजालमनन्तकम् ।

इति वचनात् अत्रापि पाशजालम् । एतस्या निर्वाणकलायाः मध्यदेशे
इति सामीप्ये सप्तमी । तथाच मध्यदेशसमीपे किञ्चिदुपरीत्यर्थः ।

तथाच स्वच्छन्दसंग्रहे—

चिदानन्दस्वरूपा तु परा शक्तिस्तदूर्घातः ॥

समना नाम सा शक्तिः सर्वकारणकारणम् ॥

सर्वान्तानि विभक्तीयं शिवेन समधिष्ठिता ।

अत रुद्धः स भवने शिवः परमकारणम् ।

शिवः सर्वस्य कर्त्तेयं शक्तिः कारणमुच्यते ॥

उन्मनीपदमाह तस्या मध्यान्तराले इत्यादिना । तस्याः समनायाः मध्या-
न्तराले अत्र सामीप्ये सप्तमी । शिवपदं शिवतनुप्राप्तिस्थानम् उन्मनीति यावत् ।

स्वच्छन्दसंग्रहे—

शिवतनुं समाख्यातं तदूर्घं शक्तितनुतः । इति ।

तथा तत्रैव—

शिवशक्तिहयच्चैव शिवतनुं प्रकीर्तितम् ।

सूक्ष्मार्थशक्त्यवच्छन्नं शिवतनुभित्यर्थः ।

तथाच तत्रैव—

यावत् सा समनाशक्तिस्तदूर्घे उन्मनी स्मृता ।

नात्र कालकालाभानं न तनुं न च देवताः ॥

अनिर्वाणं परं शुद्धं रुद्रवक्तं तदुच्यते ।

शिवशक्तिरिति ख्याता निर्विकल्पा निरञ्जना ॥

तत्त्वातीतं वरारोहे—
इत्यादि अग्रे लिखिष्यते । मनःसहितत्वात् समना । “यतो वाचो निवर्त्तन्ते
अप्राप्य मनसा सह” इति शुत्या मनोऽतीतत्वामना इत्यसृतानन्दस्थामिनः ।
शक्तिमध्यगतो नादः समनात्तं प्रसर्पति ॥

इति स्वच्छन्दसंश्रहात् नात्र कालकलांशस्य भानम् । परमकुलपदमिति
परं उन्मन्याः परं अकुलपदम् अकुलाख्यपरशिवात्मकपदं विश्वस्य विश्वाम-
स्थानत्वात् । पदमिति अमलं सत्त्वादितिगुणयुक्तम् । शाश्वतं नित्यम् ।
योगिन प्राप्तं नित्यानन्दमभिधानं यस्य तत् । “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”
इति श्रुतेः । शुद्धबोधस्य शुद्धज्ञानस्य प्रकाशो यस्मात् । तथाच टौका-
कारधृततत्त्वे “उन्मन्यन्ते परशिवः” इति । स्वच्छन्दसंश्रहे उन्मनीमभिधाय—
तत्त्वातीतं वरारोहे वाञ्छनो नैव गोचरम् ।

“यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इत्यादि श्रुतेः । तत्त्वं “तत्त्वमसि” इति श्रुतेः ।
स्वाभाविके परे धात्रि विवरं तत्त्वसंज्ञकम् ॥

इति शिवतत्वात् ।

श्रीमते—

अकुलेश्वरदेवस्य सम्बन्धः प्रथमः स्थितः ।

रूपातीतः परो विन्दुः शक्त्या वेष्टितभास्त्रः ।

अतो नादो विरोधी च अर्द्धचन्द्रसमुत्क्रमात् ॥

एतत्तु पञ्चमप्रोक्तं ज्ञानरत्नं महोदयम् ।

तत्र तद्विक्षिणं षट्कमाज्ञापूर्वं कुलोङ्गवम् ॥ इति ॥

नियतनिजचित्त इति । गौतमीये—

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाल्लिवम् ।

क्षमा धृतिमिताहारः शौचच्छेति यमा दश ॥

तपः सत्तोषमास्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् ।

सिद्धान्तश्वरणञ्चैव झीर्णतिश्च तपो हुतम् ।

दशैति नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः ॥ इति ॥

तथाच एतद्वयाभ्यासशीलः श्रीनाथवक्त्रात् गुरुवक्त्रात् मोक्षवर्त्मप्रकाशं क्रमं
ज्ञात्वा हुङ्कारेण मूलाधारस्थितवक्षिपवनयोराक्रमेण तप्तां कुण्डलिनीं क्षत्वा
निद्रितां तां बोध्य तस्मिन्स्थानेण भित्त्वा कुण्डलिनीवेष्टनस्य भेदं क्षत्वा
ब्रह्मद्वारस्य मध्ये तां रचयति । रुद्रयामले—

हुङ्कारेण समुत्थाप्य शक्तिं स्वाधारसंस्थिताम् ।

ततः सा प्रबोधिता तस्मिन्स्थानेण भित्त्वा भेदं क्षत्वा
तच्छिद्रेण ब्रह्माख्याया इति ल्यवलोपे पञ्चमी ब्रह्मनाडीमारुह्यं सकल-
सदनं प्राप्य परमरसयुक्तशिवे परमशिवे प्रदीपाभे देवीप्यते । ततः सा
शुद्धस्वभावा सूक्ष्मतालक्षणेन तडिदिव तत्तत्त्वरूपा तमोक्षानन्दं ब्रह्मयति ।
नयवशात् नीतिवशात् । समाधौ यतो योगीशः तां कुलकुण्डलिनीं जीवात्मना
साईं मोक्षधान्ति परमशिवे सच्चिदानन्दरूपे भगवतीं चैतन्यरूपां ध्यायेत् ।
तत्त्वान्तरे—

धै चिन्तायां स्मृती धातुश्चिन्तातत्त्वेन निश्चिला ।

एतद्वानमिह प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं द्विधा ।

सगुणं वर्णभेदेन निर्गुणं केवलं तथा ॥

अन्यत्रापि—

मज्जीवब्रह्मणोरैक्यं सोऽहं स्यादिति वेदनम् ।

तन्निर्गुणमिदम् । इत्यादि ।

ततो लाक्षाभं रक्तवर्णं परमासृतं कुण्डलिनी पौत्रा पूर्णानन्दमहोदयात्
परशिवात् शिवसकाशात् प्राक्पादितोन्मन्यादिसृष्टिमार्गेण कुलपथात् कुल-
पथमारुह्यं ब्रह्म रुह्यं मूलाधारे स्थाने प्रविशेत् । ततो योगी तद्विव्यासृत-
धारया योगपरम्पराप्राप्तया ब्रह्मारुणस्थितं शरीरस्यं देवतं डाकिन्यादिकं
तर्पयेत् प्रीणयेत् । श्रीनाथवक्त्रादिति यदुक्तं तत् गोरक्षसंहितादी स्पष्टीकृतम् ।

यथा—

प्रबुद्धावक्षियोगेन मनसा मारुता हुता ।

शुचीव गुणमादाय ब्रजत्यूर्ध्वं सुषुक्षया ॥

ज्वलन्ती भुजगाकारा पद्मतन्तुनिभा शुभा ।
 उद्वाटयेत् कवाटच्च यथा कुञ्चिकया हृढम् ।
 कुण्डलिन्या तथा योगी ब्रह्मद्वारं प्रभेदयेत् ॥
 क्षत्वा संपुटितौ करौ हृढतरं बद्धा तु पद्मासनं
 गाढः वक्षसि सन्निधाय चितुकं ध्यानच्च तच्चेतसि ।
 वारंवारमपानमूर्ध्मनिशं प्रोत्सारयन् पूरयन्
 प्राणं मुञ्चति मोक्षमेति शनकैः शक्तिप्रभावात् यतः ॥
 कुञ्चिकया कुलुपकारीत्याख्यया । निर्वाणपद्मत्यामपि—
 आदौ पूरकयोगेन स्वाधारे योजयेन्मनः ।
 गुदमेद्रान्तरे योनिस्तामाकुञ्चर प्रबोधयेत् ॥
 भ्रमदूयोनिगतं ध्यायेत् कामं वन्धूकसन्निभम् ।
 ज्वलकालानलप्रख्यं तडिलोटिसमप्रभम् ॥
 तदूर्ध्वं तु श्रिखा स्त्रक्षमा चिद्रूपा परमा कला ।
 तथा सहितमात्मानमेकीभूतं विचिन्तयेत् ॥
 गच्छन्ती ब्रह्ममार्गेण लिङ्गमेदक्रमेण तु ।
 अमृतं यद्विसर्गस्थं परमानन्दलक्षणम् ॥
 द्रुतरक्तं सतेजाद्यं धारापातप्रवर्षणम् ।
 पोत्वा कुलामृतरसं पुनरेव कुलं विशेत् ॥
 सा च प्राणः समाख्यातस्तन्त्रेऽस्मिन् परमेश्वरि ।
 एवमभ्यस्यमानस्य अहनिंशनिवन्धनात् ।
 चतुर्विधा तु या स्थिरस्यां योनौ प्रजायते ॥
 पुनः प्रलीयते तस्यां कालाग्न्यादिशिवान्तिकम् ।
 योनिसुद्रा परा सा तु बन्धस्तस्याः प्रकौर्त्तिः ॥
 चतुर्विधेति नैयायिकमते पुरुषात् । सांख्यमते प्रकृतिपुरुषाभ्याम् ।
 पातञ्जलमते प्रकृतिः । मीमांसामते अदृष्टात् स्थिः । तत्र योगी
 हिविधः ।

षट्चक्रविवृतिः ।

यथा सारदायाम्—

पिण्डं भवेत् कुण्डलिनी शिवात्मा पदञ्च हंसः सकलान्तरात्मा ।
 रूपं भवेत् विन्दुरमन्दकान्तिरतीतरूपं शिवसामरस्यम् ॥
 पिण्डादियोगं शिवसामरस्यात् सवौजयोगं प्रवदन्ति सन्तः ।
 शिवे लयं नित्यगुणाभियुक्ते निर्वैज्ञयोगं फलमव्यपेक्षम् ॥ इति ॥

तथान्यत्र—

दिक्कालादिविवर्जिते परश्चिवे चैतन्यमात्रात्मिके । इत्यादि ।

स्वच्छन्दसंग्रहेऽपि—

पिण्डं कुण्डलिनी शक्तिः पदं हंसः प्रकौर्त्तिः ।
 रूपं विन्दुरिति ख्यातं रूपातीतसु चिन्मयः ॥

तत्रान्तरेऽपि—

पिण्डे युक्ताः पदे युक्ता रूपे युक्ताः षडानन् ।
 रूपातीते तु ये युक्तास्ते मुक्ता नाव संशयः ॥

मतभेदे अनेकानि पद्मान्याह स्वच्छन्दसंग्रहे—

अधश्चोर्द्धं सुषुम्नायाः सहस्रदलसंयुतम् ।
 रक्तं श्वेतञ्च साहस्रदलस्यं शक्तिसंयुतम् ॥
 ऊर्ध्वाधो मुखमूलन्तु कर्णिकाकेशरान्वितम् ।
 शक्तिरूपं महादेवि कुलाकुलमयं शुभम् ॥
 पङ्कजद्वयमौशानि स्थितं शाखतमव्ययम् ।
 तयोर्मध्ये सुषुम्नान्तस्त्रिंशदाधारपङ्कजम् ॥
 शक्तिरूपं शिवाकारं सर्वाध्यासं निजालयम् ।

नौत्वेति शेषः । तथा कियत् कियदूर्धे पङ्कजानि ।

तदाह तत्रैव—

आधारपङ्कजस्योर्द्धे सार्वद्वाङ्गुलकोपरि ।
 तैजसं साष्टपतञ्च पीतकर्णिकया युतम् ॥

हृष्णेखा कर्णिकामध्ये स्थिता लिङ्गादिदेवता ।
 एतस्मात् द्वयज्ञुलस्योऽहैं स्वाधिष्ठानं षड्स्त्रकम् ॥
 आप्यच्च राकिणीशक्तिः पूर्वाभिः शक्तिभिर्युतम् ।
 ततश्च भावयेद्विना भिमस्त्राङ्गुलोपरि ॥
 तत्पूर्णं मणिपूरच्च दशपत्रं सुशोभितम् ।
 लाकिनीमध्यगं तच्च तामर्थादाभिराहृतम् ॥
 चतुर्वृशाङ्गुलादूर्ध्वं मणिपूराख्यपङ्गजात् ।
 पङ्गजं काकिनीमध्यं वायव्यं द्वादशारकम् ॥
 तत्रस्यकालरात्रादिशक्तिभिर्च समाहृतम् ।
 तत्रस्यसूर्यविम्बे च नादो यानादिपीठकम् ॥
 एकादशाङ्गुलादूर्ध्वं विशुद्धं षोडशच्छदम् ।
 मध्यगा शाकिनी वाह्यपत्रेषु परमेश्वरि ॥
 असृताद्यक्षरात्स्या चन्द्रविम्बं तदूर्ध्वगा ।
 करण्डोऽहैं परमेश्वरनि अम्बिका चतुरङ्गुली ॥
 आङ्गाचक्रं द्विपत्राङ्गं हक्षहिदलसंयुतम् ।
 हंसवती चमा पाश्वेद्ये मध्ये तु हाकिनी ॥ * ॥

तत्त्वान्तरे ब्रह्मणः स्वाधिष्ठानसुक्तं यथा—

स्वाधिष्ठानं षड्दलोपेतमुद्यतविद्युव्येच्च वादिलालैश्च वर्णः ।
 युक्तं सावित्रीसहितं विरिच्चिं ध्यायेदस्मिन् राकिणीं देवताच्च ॥

योगिनीहृदये—

एताच्चतस्रः शक्तयसु का पूजा तु इति क्रमात् ।
 पीठाकन्दे पदे रूपे रूपातीते क्रमाद्विदुः ॥

एतास्तत्र पूर्वोक्ता अम्बिकादयः चतस्रः कामरूपादिपीठत्वेन परिणताः ।

तथा च मूलाधारे कामरूपं हृदि पूर्णगिरिः भूमध्ये जालन्धरः सहस्रारे
 उड्डीयानः । न च “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मण एकत्वमभि-
 हितम् । शक्तिस्तावत् केति चेत् तद्ब्रह्मशिवशक्तिसामरस्यपरत्वमेव ।

यथा कुलार्णवे—

अहैतं केचिदिच्छन्ति हैतमिच्छन्ति चापरे ।

मम तत्त्वं न जानन्ति हैताहैतविवर्जितम् ॥

स्वच्छन्दसंग्रहेऽपि—

अनयोः सामरस्यं यत् परस्मिन् महसि ध्रुवम् ।

कूर्मपुराणे ईश्वरगीतायां शिववाक्यम्—

एकया मम सायुज्यमनादिनिधनस्फुटम् ।

पुंसोऽभूदन्यया भूतिमन्यया तत्त्विरोहितम् ॥

एकया मायालिकया शक्तया विशिष्टस्य मम अनादिनिधनं सायुज्यं सहयोगं अर्द्धनारीश्वरामकमभूत् । अन्यया आद्यया ज्ञानालिकयेति यावत् विशिष्टपुंसो भूतिं उत्पत्तिं जानीहि अन्यया चितृशक्तया तत् तिरोहितम् । तयैव च तिरोहितम् । ब्रह्माविनाभूतम् ।

अतएव तैत्तिरीयवाक्यम्—

यत्तु मे निष्कलं रूपं चिन्मात्रं केवलं शिवम् ।

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमनन्तमपरं परम् ॥

कालिकापुराणेऽपि—

चितिशक्तिं विनाकारां परं ब्रह्मस्वरूपिणीम् ॥

जन्मखण्डे राधिकां प्रति क्षणवाक्यम्—

यदा तेजःस्वरूपोऽहं तेजोरूपासि त्वं तदा ।

न शरीरी यदाहन्त्वा तदा त्वमशरीरणी ॥

तन्मेऽपि—

न शिवेन विना शक्तिः न शक्तया रहितः शिवः ।

अतस्योरभेदश्च चन्द्रचन्द्रिकयोरिव ॥

वेदान्तेऽपि “चिच्छक्तिर्ब्रह्माश्रिता ।” तथा—

मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्धमित्यभिधीयते ।

मायासम्बन्धतस्येषो जीवोऽविद्यावशस्तथा ॥

इत्युक्तम् । तदेव सामरस्यं परं ब्रह्म सगुणशिवं शक्त्यादिनानारूपेण परिणमते । यथा विश्वसारे—

कालेन प्रेरयेन्मायां सृष्टेरुत्पत्तिहेतवे ।

या मूलप्रकृतिः प्रोक्ता सा माया परिकीर्तिंता ॥

योऽयं सदाशिवः प्रोक्तः स एव पुरुषः परः ।

एकं ब्रह्म द्विधा भूत्वा सृष्टिरेषा विधीयते ॥

अर्द्धेन वनिता भूत्वा अर्द्धेन पुरुषस्तथा ।

तावुभौ च समौ क्षत्वा सृष्टिव्यक्तिं नयेत् सुधीः ॥

मायावच्छन्नेश्वरस्य षड्ङ्गाण्याह कूर्मपुराणादौ—

सर्वज्ञता लभिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षड्ङ्गाण्यि महेश्वरस्य ॥ * * ॥

नारायणो वैदिकश्च भद्राचार्यः समीरितः ।

तस्यात्मजो वामदेवभद्राचार्यस्तथैव च ।

तस्यात्मजो विश्वनाथस्तेनेयं रचिता सुदा ॥

इति षट्क्रविहितिटीका

सम्पूर्णा ।

वलदेवटीकाकारधृतः षट्चक्रनिरूपणस्याधिकः श्लोकः ।

इह स्थाने चित्तं निरवधि निधायात्तपवनो
 यदि क्रुद्धो योगी चलयति समस्तं विभुवनम् ।
 न च ब्रह्मा विष्णुर्न च हरिहरी नैव खमणि-
 रुदीयं सामर्थ्यं शमयितुमलं नापि गणपः ॥ ३१ ॥ (१)

इह स्थान इति । इहस्थाने विशुद्धाख्यपद्मे निरवधि प्रतिक्षणं चित्तं
 मनो निधाय सम्बद्ध आत्तपवनः गृहीतवायुः सन् कुम्भकं क्षत्वेति यावत् ।
 योगी जनः यदि क्रुद्धो भवति तदा समस्तं विभुवनं चलयति । तदीयं
 सामर्थ्यं योगीन एतादृशविभुवनचालनबलं शमयितुं ब्रह्मा रुष्टिकर्त्ता विष्णुः
 पालनकर्त्ता हरिहरः हरिहरात्मक ईश्वरः खमणिः सूर्यः गणपः गणेशः एते
 नालं न समर्था इत्यर्थः ॥

ॐ श्रीश्रीगुरवे नमः ।

सरोजमधु सादरं सरसि मानसे सर्वदा
यथाददति षट्पदा नतु कदापि शैवालकम् ।
तथैव गुणिनो बुधा वचसि दूषणत्यागतो
ममाददतु साम्प्रतं यदि गुणस्तमित्यर्थये ॥

इह खलु दुःखजालसङ्गलसंसारलब्धजनुषां परमपुरुषध्यानैकनिष्ठचेतसा-
मपि मानुषाणां स्वाभ्यन्तरवर्त्तिषट्चक्रनिरूपणभेदादिज्ञानं विना मोक्षोपायः
कोऽपि नास्तीति परमकारुणिको भगवान् परमेश्वरः दुःखसमवायात्तानु-
हिधीर्षुः पर्वतराजपुत्रीप्रश्नानुसारेण स्वप्रोक्ततन्त्रशास्त्रमहोदधीनन्तरान्तरा
षट्चक्रनिरूपणं तद्देदादिसङ्केतज्ज्ञ उपदिदेश । किन्तु तदुपदिष्टतन्त्र-
शास्त्राणामतीव बाहुत्यादशक्यबोधत्वाच्चाधुनिकाः स्वत्यायुषो जनाः परम-
पुरुषप्रोक्ततन्त्रशास्त्राणां सारांशमायत्तीकर्तुमनीशाः सन्तो नियतं निरयमेव
गच्छन्तीति परपरिचाणपरायणः परमपुरुषसमाहितचेताः श्रीमत्पूर्णानन्द-
यतिः निखिलतन्त्रशास्त्रसारमुद्भृत्य तदर्थाविरोधिभिः स्वकल्पितपञ्चपञ्चाश-
च्छोकैः षट्चक्रस्थितिस्थाननिरूपणतद्देदसङ्केतसन्दर्भितं षट्चक्रनिरूपणं स्व-
रचित श्रीतत्त्वचिन्तामण्णां कृतवान् ।

तस्य च पूर्वापेक्षया सहजबोधगम्यत्वेऽपि सारांशप्रकाशकटीकाया
अभावात् अशक्यार्थबोधोऽयं ग्रन्थं इति ग्रायश एव उपेक्षित आसीत् ।
इदानीन्त्वस्माभिस्त्वरिजिहीर्षया प्रचुरतरार्थव्ययेन साधनासिद्धबोधविद्व-
ग्रगण्यश्रीमत्कालीचरणप्रणीता निगृह्णार्थप्रकाशिनी कापि टीका संग्रह्य
पर्खितमण्डलीपरिशोधिता कृत्वा पुस्तकेऽस्मिन्निवेशिता । साम्रात्तत्वव्याप्त-

विदांसो यदि कथञ्चिदप्यानुकूल्यभागिनो भवन्ति तदैवास्माकमर्थव्ययं परिशमञ्च सफलं मन्यामहे ।

किञ्च इहुलविस्तृतश्रीकालीचरणप्रणीतटीकावलोकनेन कियदपि कालक्षयं कर्तुंमनीशानां विषयासत्तचेतसां भटिति मूलवृत्तान्तपरिज्ञानार्थं विद्वत्कुलचूडामणिशङ्करविरचिता मूलतत्त्वार्थविवृतिकारिकाऽपरापि टीका सन्निवेशिता ।

यस्तु

इह स्थाने चित्तं निरवधि निधायात्तपवनो
यदि क्रुद्धो योगी चलयति समस्तं त्रिभुवनम् ।
न च ब्रह्मा विष्णुर्न च हरिहरो नैव खमणि-
स्तदीयं सामर्थ्यं शमयितुमलं नापि गणयः ॥

इति श्लोकः विद्वत्कुलशिरोभूषणश्रीमहलदेवविद्याभूषणक्षतटीकासम्बलितमुद्रितषट्चक्रनिरूपणनामकपुस्तकान्तरे एकचिंश्चक्षुद्रीकात् परमधिको दृश्यते स तु अस्मदुपजीवश्रीमत्कालीचरणशङ्कराभ्यासु प्रेक्षितत्वात् नैव पुस्तकाङ्गत्वेन निवेशितः किन्तु पुस्तकस्य समाप्त्यनन्तरं श्रीमहलदेवविद्याभूषणविरचितया टीकया सह सन्निवेशित इति ।

अपरच्च विश्वोन्तारणकारणश्रीमन्महेश्वरवदनपङ्कजविनिर्गतकैवल्यकलिकानामधेयतत्त्वस्य षट्चक्रनिरूपणात्मकद्वितीयपटलेन सार्वं सिद्धाचार्थवर्यश्रीमत्पूर्णनन्दयतिविरचितषट्चक्रनिरूपणात्मकश्लोकसमूहानां प्रायश्चोऽभिन्नत्वेऽपि क्वचित् क्वचित् पाठवैषम्यस्य कैवल्यकलिकातत्त्वद्वितीयपटल-टीकांश्चश्रीमहिश्वरनाथसूरिवाक्येनानुमीयमोनत्वात् तत्प्रणीतषट्चक्रविवृत्यात्यया टीकयापि पुस्तकमिदमलङ्घतकलेवरमासीत् ।

किन्तु दुःखं पुनरेतदनुभूयते यद्हुतरार्थव्ययं परिशमच्च स्त्रीकुर्वद्दिः
कुत्रापि कैवल्यकलिकातन्वं नोपलब्धं नापि दृष्टं सुतरामेव कैवल्यकलिका-
तन्वमलभमानैरनन्योपायैरस्माभिः कैवल्यकलिकातन्वेण श्रीमत्पूर्णनन्दयति-
विरचितस्य षट्चक्रनिरूपणात्मकस्त्रीकसमूहस्य पाठादिवैषम्यं परिदर्शयितु-
मनीश्चैर्मूकैर्भूयते इति ।

अन्यच्च आर्थधर्मावलम्बिनां सब्वेषामेव श्रीगुहराराधनीय इति पूर्व-
पूर्वाचार्यशिष्टाचारपरम्पराप्राप्त्वात् जगद्गुरुरपीश्वरः श्रीगुरुपादुकापञ्चक-
स्त्रीत्रव्याजेन श्रीगुरोः स्त्रीयाराध्यतां दर्शयन् सर्वानुपदेष्टुं पादुकापञ्चकं नाम
स्त्रीत्रमकाषीत् तदपि विद्ववरश्रीमत्कालीचरणविरचितया गूढभावार्थ-
प्रकाशिकया अमलाख्यटीकया षट्चक्रविहृतेः प्राक् ग्रन्थेऽस्मिन् सत्रिवेशित-
मिति ।

सम्पादकस्य निवेदनम् ।

सूचीपत्रम् ।

विषयः ।

पृष्ठायां । पंक्तौ ।

अ ।

अकथादित्रिकीणम्	७६,८७,८८ ।
अकुलपदम्	१३३ ।
अनाहतपद्मं ३०,३३-३६,१२१,१२२ ।	
अन्तरात्मा	६१,१२४ ।
अपराशक्तिः	१३१ ।
अपानः	१५,११६ ।
अमाकलादीनां अधिष्ठानं	६२,७० ।
अमृतानन्दस्वामिनः परलिङ्गस्य	
व्याख्या	१२८,१३० ।
अभीजमण्डलं	२४ ।
अकेन्द्रियमण्डलानि	४१ ।
अर्द्धचन्द्रः	१२५ ।
अर्द्धनारीश्वरः	३८,३९,१२७ ।
अर्द्धमात्रा	५७ ।
अर्द्धेन्दुः	४५ ।
अवलालयः	८७ ।
अहङ्कारः	४५ ।
अ ।	
आज्ञाचक्रं	४२,४३,४७,१२३,२२ ।
आज्ञीकला	५७,५८ ।

विषयः ।

पृष्ठायां । पंक्तौ ।

आत्मप्रबोधः ७३,७४ ।

आत्मसाक्षात्कारस्थानं ७४ ।

“आत्मा तत्र प्रदीपाभः” १२२ ।

आत्मानं प्रणवाङ्गतिं नादरूपं ४५,४६ ।

आदिदेवः ७,८ ।

आदिहंसयोर्युगं १००,१०२ ।

आद्याशक्तिः ७४ ।

आधारपद्मं ८,१६ ।

इ ।

इच्छा १०१,११७ ।

इडा ३,४,५,१०८ ।

इतरलिङ्गं ४५,५६,८० ।

इतरशिवपदं ४४ ।

इतरपदस्य व्याख्या १२३ ।

इन्धिका १२६ ।

ई ।

ईशः ३१ ।

ईश्वरः ७५,१२१ ।

उ ।

उन्मनी ४५,४८,५७,५८,५९,

१३२,१३३ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
उन्मन्ते परश्वः	१३३ ।	कौसुभः	२५ ।
ज ।		ख ।	
जङ्गा	१२६ ।	“खं ब्रह्म”	१३० ।
ऐन्द्रवीजं	११ ।	खेचरीमुद्रा	४८,८० ।
क ।		ग ।	
कन्दम्	११२ ।	गान्धाररागः	४७ ।
कन्दमध्यं	२,५ ।	गान्धारी	६ ।
कन्दर्पी नाम वायुः	१४ ।	गुरुः	६१,६५,६६,७६,८७,९८, १००,१०१,१०५,१०६ ।
कला ५७,४८,६५,७६,१२५,१२६ ।		गुरुचरणाभ्याम् परमामृतं	
कलापदं (भूयः)	४५ ।	निःसरति	१०४,१०५ ।
काकिनी	३१,१२१ ।	गुरुध्यानयोगः	१०७ ।
काकिनीध्यानं	३२,१२१ ।	गुरुवक्त्रात् ब्रह्मज्ञानं	१३४ ।
कान्तिः	१२५ ।	च ।	
कामरूपं	१४,१५,११६ ।	चक्रमेदप्रकारः	८२ ।
कामकला	८७,१०१,१०२ ।	चणकाकाररूपः	५१,७४ ।
कारणावान्तरशरौरम् ५३,१२५,१२६ ।		चन्द्रमण्डलं	६०,६१,६५,७३ ।
कुरुक्षुली १,७,१८,२०,२१,२२,२३, ७४,७५,७७,७८,८०,८२,८५,८६, ८१,८२,१०८,११७,११८,११९, १२३,१३४,१३५,१३६ ।		चन्द्रविन्दुः	१०१ ।
कुरुक्षुलीविवरं	८६,८७ ।	चन्द्रस्य षोडश कलाः	६२ ।
क्षुङ्गः	६ ।	चित् कला	१०१ ।
कैवल्यकलिकात्म टौका	१०८ ।	चित् शक्तिः	२१ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
ज ।	
जीवः	११८ ।
जीवन्मत्तः	६८ ।
जीवात्मना सह कुण्डलिनीनयनं १३४ ।	
जीवात्मा (दीपकलिका- कारः)	७८, ११८ ।
जीवात्मनः मूलाधारे आनयनं ७८ ।	
जीवात्मनोरैक्यं	८३, ८६ ।
जीवेन सार्वं कुण्डलिनीचालनं ८६ ।	
ज्ञानबोधा	१२६ ।
ज्ञानात्मा-ज्ञानशक्तिः	५१ ।
ज्ञानेच्छाक्रियात्मानः नादविन्दु निबोधिकाः	७२ ।
ज्येष्ठा	१५, ६७, १०१ ।
ज्योत्स्ना	१२५ ।
ज्योत्स्नावती	१२५ ।
ड ।	
डाकिनी	१३, ११६ ।
डाकिनीध्यानं	१३ ।
त ।	
तत्त्वज्ञानं	७१ ।
तत्त्वबोधः	७१ ।
“तत्त्वमसि”	१३३ ।
तमोपहा	१२६ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
त्रासा	१२६ ।
त्रिकोणं	१४, ६०, ६५, ११७ ।
त्रिकोणशक्तिः	३२ ।
त्रिपुरसुन्दरी	५८ ।
त्रिपुरस	१०१ ।
त्रिपुरायोगः	१०६ ।
त्रिविन्दुः	७५ ।
त्रैपुराख्यं कोणं	१४ ।
द ।	
दशशतदलपद्मं	५८ ।
दीपकलिकाहंसः	३१ ।
दीपिका	१२६ ।
द्वादशार्णपद्मं	८५ ।
ध ।	
धरायाश्वतुष्कोणचक्रं	१० ।
धरावीजं	१० ।
ध्यानं (सगुणं निर्गुणञ्च)	१३४ ।
ध्रुवमण्डलम्	४५ ।
न ।	
नभीमण्डलम्	२६ ।
नाडीत्रयाणां विणीबन्धक्रमत्वम् ३, ४ ।	
नादः	४५, ५७, ५८, ५९, ७२, १२६ ।
नादविन्दू	६५, ७२, ८८, १०० ।
नादशक्तिः	२१, १३३ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
नादान्तः	४५ ।	परं विन्दुरूपःशिवः	८५ ।
“नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” १३३ ।		परमकुलपदं	४४ ।
नित्यानन्दः = निर्गुणब्रह्म	२२ ।	परमकुण्डली	७४ ।
नियमा दश	१३३ ।	परमःपुमान्	५८ ।
निर्व्वाणकला ६२, ७०, ७१, ७५, १३१ ।		परमः पुरुषः	६७ ।
निर्व्वाणशक्तिः	७१, ७२, ७३ ।	परमरसशिवः	८०, ८१ ।
निरालम्बपुरं	४८, ४९ ।	परमब्रह्म	७०, ७३ ।
निरालम्बा सुद्रा	१२६ ।	परमशिवः	१२४ ।
निबोधिका	४५, ७२, १२६ ।	परमशिवस्थितिः	
निवृत्तिः	१२५ ।	(निर्व्वाणतन्त्रोक्ता)	५१ ।
प ।		परमहंसः	१०२ ।
पञ्चभूताधिदेवतानां		परमा	१२६ ।
चित्रान्तरस्थत्वम्	११३ ।	परमात्मा = परशिवः	५१ ।
पञ्चवक्त्राणि	१०७ ।	परमात्मज्ञानात्मनोःपूजा	५१ ।
पञ्चविधं चैतन्यम्	८२ ।	परमाशक्तिः	११५ ।
पद्मानां अवाञ्छुखत्वं	११५ ।	परमेश्वरः	५८ ।
पद्मानां स्थानानि	१३६, १३७ ।	परकिन्दुः	७४ ।
पद्मानां फलं वर्णात्मकं	८० ।	परशक्ति	२१, ५८ ।
परवस्तु	५६ ।	परशिवः	५१, ६२, ६५, ६६, ८३ ।
परं कन्दं	६२ ।	परा	१८, २१, १२३ ।
परं ज्योतिः	६१ ।	परलिङ्गम्	१२८, १३० ।
परं देव्याः पदं	६७ ।	पराशक्तिः	७६ ।
परं लिङ्गं	१२० ।	पश्यन्ती	१८, २१, ८१, १२३ ।
परं विन्दुः ६१, ६२, ७०, ७४, ८२, ८० ।		पश्चिमास्यः	१६ ।
		पादुकानां पञ्चकं	१०७ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्ती ।
पादुकापञ्चकस्तोत्रं	१५, १०७ ।
पिङ्गला	३, ४, १०८ ।
पुराणपुरुषस्थानं	१३० ।
पृथ्वी चतुष्कोणा पौत्राभा	११५ ।
पौराणिकमतम्	७५ ।
प्रकृतिः	५५, ५६, ५८ ।
प्रकृतिपुरुषः	६७, ६८, ७४ ।
प्रजापतिः	११ ।
प्रणवः	१२४ ।
प्रणवाकृतिः	५ ।
प्रतिष्ठा	१२५ ।
प्राणः	१५ ।
व ।	
बज्ज्वा	२, ५, ७, ११०, ११२ ।
बद्धः	६६ ।
बन्धः	६८ ।
बन्धती	१२६ ।
बुद्धिः	५५, ५६ ।
बुद्धितत्त्वं	१६ ।
बोधा	१२६ ।
बोधिनी	५७, ५८, ५९, १२६ ।
ब्रह्मणः स्वाधिष्ठानं	१३७ ।
ब्रह्मद्वारमुखं	१८ ।
ब्रह्मद्वारं (सुषुम्नाया वदनं)	८, ९ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्ती ।
ब्रह्मपदं	७४ ।
ब्रह्मरन्धं	६१ ।
ब्रह्मा	२३, ७३ ।
ब्रह्माणी	१२७, १३१ ।
ब्रह्माण्डादिकटाहः	२१ ।
ब्राह्मीध्यानं	१२ ।
भ ।	
भगवत्साक्षात्कारस्थानं	५० ।
भानुमण्डलम्	२३, २४ ।
भुजङ्गी	७ ।
भूतशङ्खिः	७७, ७८ ।
म ।	
मणिपीठमण्डलं	८८, १०० ।
मणिपूरं (वैश्वानरस्य मण्डलं वा)	२७, १२० ।
मध्यका	१२६ ।
मध्यमा	८१, १२३ ।
मनोन्मनौ	१२५ ।
मनः	४३, ५५, ५६ ।
मन्त्रसिद्धिः	३७ ।
मन्त्राणा देवता प्रोक्ता	११ ।
महत्तत्त्वं	५६ ।
महानादः (लाङ्गलाकृतिः)	५८ ।
महानादरूपम्	५३, ५४ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्ती ।	विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्ती ।
महावायुः	६१ ।	रूपातीतः परोविन्दुः	१३३, १३६ ।
महाशङ्खिनीशक्तिः	६५ ।	रेतिका	१२६ ।
मात्रार्द्धा शक्तिः	५७ ।	रौद्री	१०१ ।
मालावर्णः	५८ ।		ल ।
मुक्तषुरुषाः	६८, १३६ ।	लकारादिवर्णः	५८ ।
मूलचक्रध्यानफलं	२२ ।	लयक्रमः	८७, ८८, ८९ ।
मूलाधारः	१४ ।	ललाटादिवर्णः	६० ।
मूलास्वजग्न्हरं	१८ ।	लाकिनी	२८, १२०, १२१ ।
मेरुः	२, ४, ६ ।	लाकिनीध्यानम्	२८ ।
मोक्षं	७३, ७४ ।	लिङ्गत्वयं	८० ।
मोक्षिका	१२६ ।		व ।
	य ।	वरुणवीजं (वं)	२४, २५ ।
यमा दश	१३३ ।	वर्णसंहरणप्रकारः	८ ।
योगः	८२, ८१ ।	वक्षिकणा	४८ ।
योगज्ञानफलं	८२ ।	वक्षिवीजं (रं)	२७ ।
योगस्य गोपनेनानुष्ठानं	६१ ।	वक्षिविन्दुः	१०१ ।
योगभेदः	८२, ८३ ।	वक्षि शशिमिहिरमण्डलानि	५१ ।
योनिसुद्रा	४८ ।	वाक्शुद्धिः	५३ ।
योनिसुद्रालक्षणं	४८ ।	वाणलिङ्गम्	२२, ८०, १२१ ।
	र ।	वायुमण्डलं	२० ।
राकिणी	२६, १२० ।	वायुवीजं (यं)	२१ ।
राकिणीध्यानम्	२६ ।	व्रायोः लयस्थानं	५३, ५७, १२७ ।
रामा	१५, ८७, १३१ ।	विकृतिः = प्रतिविम्बता	५६ ।
रुद्रः	२८ ।	विद्या	४२, १२५ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
विन्दुः	४५,५७,५८,६१,७४,७५, ७६,११८ ।
विन्दुतत्त्वम्	१२५ ।
विन्दुरूपी मकारः	१२५ ।
विमला	१२५ ।
विन्दुसम्भवः	५८ ।
विशुद्धः	३६,३७,३८ ।
विशुचक्रं	४५ ।
विश्णोः वक्त्रे पुं विन्दुः	८८ ।
विश्णोः स्थाने प्राणारोपणप्रकारः	५२,६८ ।
विसर्गः	५५,५८,६१,६५,६६,७६ ।
बीजं	५७,५८,५९ ।
बृत्तः कुण्डलिनीशक्तिः	७५ ।
वेदानामादिवीजं	४४,१२४,१२५ ।
वैखरी	२०,२१,१२३ ।
व्यापिका	५८ ।
व्यापिनीशक्तिः	१३१ ।
ब्रह्मनाडी	८ ।
शक्तिः	५७,५८,५९,६८ ।
शक्तिजृम्भिता	५६ ।
शक्तीनां षट्पङ्कजाधिपत्वत्	१३ ।
शङ्खिनी	६,५५,६१,१२८ ।
सर्वस्य पौठालयं	३३ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
शब्दब्रह्म	८,१२१ ।
शब्दोत्पादिकाः शक्तयः	८१ ।
शक्तिनी	३७,१२२ ।
शक्तिनीध्यानं	४०,१२२ ।
शान्तिः	१२५ ।
शान्त्यतीतेश्वरः	१२५ ।
शिवः	४५,७४ ।
शिवगीहम्	११३ ।
शिवपदम्	६८,१२३ ।
शिवश्य पञ्चवक्त्राणि	१०७ ।
शिवस्थानं	६७ ।
शिंवाङ्म	१२७ ।
शून्यं	६१,६२,७४,७५,१२८ ।
शूलाष्टकं	१० ।
श्यामा	२० ।
श्रीवत्सः	२५ ।
	ष ।
षट्कीणम्	३० ।
षट्चक्रश्चीकाध्ययनफलं	८४ ।
षट्पङ्कजानां चित्रिणीयथितत्वम्	११३ ।
षड्गाम्नायः	१०८ ।
षोडशाधाराः	४५ ।
षोडशीकला	१३१ ।
	स ।
सकलोपासकानां देवतास्थानं ६७,६८ ।	

विषयः	पृष्ठायां । पंक्ती ।
स्त्रुगुणस्त्रिमीवः	२२ ।
सच्चिदानन्दः	७६ ।
सदाशिवः	३८, १२२ ।
सप्तदश कलाः	५८ ।
समनापदम्	१३१, १३२, १३३ ।
समनी	५८, १३२ ।
समाधिः	४०, ४१ ।
समनोन्मनीगोचरे	१३१ ।
सरस्वती	६ ।
सर्वदेवतामयः परं विन्दुः	६८ ।
सर्ववर्णात्मकं पत्रं	६ ।
सर्वात्मा	६२, ६३ ।
सर्वेशः	६६ ।
सहस्रदलं	७, ५८ ।
सहस्रारः	७०, ८५, १२८ ।
सामरस्य चिन्हुणप्रकार	८३, ८४, ८५ ।
सिराकारं शिवाकारं व	५४ ।
सुप्रभा	१२५
सुषुद्रा	२, ७, ५ । ११०, १११, ११४ ।
सुषुन्नायाः चिन्हुणात्मकत्वम्	४ ।
सूर्यमण्डलस्त्र	६१, ६५, ७० ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्ती ।
सूर्यविन्दुः	१०१ ।
सृष्टिः चतुर्विधा	१३५ ।
सोऽहं	८६, १३४ ।
स्थूलानां सूक्ष्मे लयः	८८ ।
स्वगुरुशिवरूपः	६५ ।
स्वयम्भूः	१६, ८० ।
स्वाधिष्ठानं	१८, २३, २६, ११८ ।
ह ।	
हंसः	१२, ६२, ६३, ६५, ६६, ७३, ७४, ७६, ७८, ११८, ११९ ।
हंसपीठः	६५ ।
हंसः प्रकृतिपुरुषरूपः	१०२ ।
हंसमन्त्रं	७७ ।
हरमुखकुहरं	११४ ।
हलक्ष	७६, ८७ ।
हरिः	२५ ।
हरिहरपदं	६७ ।
हस्तिजिह्वा	६ ।
हाकिनी	४२, १२३ ।
हाकिनीध्यानात्तरं	४३ ।
हुतभुक् शिखात्रयं	१००, १०१ ।
हङ्कारः	७७ ।